

BIBLIOTEKA
SHTETIT

814-51

B.36.

Resul Bedo • DITE ME FURTUNE

**RESUL
BEDO**

**DITE
ME FURTUNE**

roman

814-31

B36

RESUL BEDO

DITË ME FURTUNË

Roman

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

I

Laze Acari ishte ulur mbi një gur dhe grinte duhan në një copë shollë. Mali, drurët, tufat ende kishin pamje të shqetësuar nga furtuna që kaloi. Mjegulla e liroi vendin, rrezet e diellit e bënë tokën të lëshonte avull. Plaku e ktheu nga ana e brendshme sharkun e zi që të terej, pastaj qëndroi një çast në këmbë. Thithte llullën duke menduar për lajmin që kishte marrë dhenë.

Edhe në lagjet e Gurshpatit ishte vënë shpallja e gjeneralit të divizionit italian «Lupi». Bato Gurshpatarin, birin e kësaj krahine, që Lazja e kishte dhe mik shtëpie, do ta varnin ditën e pazarit në sheshin midis qytetit. Laze Acari priste me padurim lajme nga qyteti, por ende ishte shpejt për t'u kthyer pazarakët. Ora i dukej vit.

Mbeti një kohë të gjatë me vështrim të ngrirë te shtëpia e veçuar me mure prej guri majë shkëmbi ku kishte lindur dhe qe rritur i dënuari me varje.

— Ta kalbi në burg tët zot i biri i breshkës dhe nuk e zbrazi dot zemërimin, — tha me zë Laze Acari. Thithi me afsh e pikëllim llullën dhe me vështrimin ngulitur te shtëpia majë shkëmbit murmuriti: — Të përmbysën nga themeli breshkat e moçaleve, do të ta varin kaprollin tënd midis pazarit. Eh, eh!, — psherëtiu thellë në shpirt e ndjeu dhembje të forta në çapokët. Te guri përballë ndërtesës iu shfaq i gjallë babai i Batos, me të cilin kishte pasur miqësi të vjetër. Do të ishte në një moshë me Lazen, po të mos qe vrarë në vitin katërmbëdhjetë në Qafën e Erës, në luftën me andartët.

«Kësaj radhe kanë marrë vrap të gjatë pipinot, e kanë mbuluar Shqipërinë me ushtarë. Ngritën midis qytetit edhe litarin e lyer me dyllë, duan të na trembin», — vazhonte të fliste me zë të brendshëm.

U end një kohë rreth nga shtrunga dhe prapë erdhi te shtredhi. Mundohej ta mposhte pikëllimin. E kishte bërë zakon që, sa herë e pushtonte zemërata, të endej në këmbë, të tymoste më dendur llullën. Kështu e kishte mposhtur helmin edhe për të birin, Hysniun, që i qe vrarë në luftë ditën që kishin zbarkuar italianët. Edhe ditën që e arrestuan dhe e shtinë në burg Baton, ndiz e shuaj llullën. Endej tani rreth me duart të mbërthyera prapa duke vrarë mendjen se si t'ia rrëmbente Baton vdekjes nga kthetrat. Kjo ia shtoi edhe më tepër gulçimin.

— E gënjen mendja gjeneralin e breshkës, — tha me zë. — Nuk sosën as me plumb e as me litar djemtë e këtij vendi.

Pastaj e hodhi vështrimin nga malet. Dielli ende ishte larg, donte kohë të perëndonte. Do të vonoheshin akoma pazarakët, ndaj ai hodhi krahëve bërrucën e zezë dhe u mbështet te shtredhi pa ia ndarë sytë shtëpisë te bregu. Dëshpërimi e shtrëngonte përherë e më shumë në gjoks. Përtypte me vete fjalë:

«Hë, më dogji si prush në zemër ky gjenerali i Italisë, djali m'u vra ditën që zbriti në stere divizoni i tij, Baton do të ma varë në mes të pazarit dhe unë s'po bëj dot gjë për ta shpëtuar. Ai shoku i Partisë që më erdhi në stan para dy javësh më dha shpresë, por si duket s'ka arritur ta bënte atë që tha. Është e mallkuar kështjella e qytetit tonë, i ka të mbyllura dyer e dritare me hekura, një zot e di sa njerëz janë tretur brenda mureve të saj...».

Një «Mileçento» kaloi postbllokun e fundit, mori kthesën dhe iu drejtua urës. Në krah të majtë lartohej drejt qiellit Mali i Thëllëzave. Atë e fshihte errësira e natës së zezë. Makina frenoi. Një karabinier i postbllokut, i veshur me mushama të gjatë, u afrua dhe shikoi dokumentet.

— Në rregull?, — tha polici që ngjiste makinën.

— Si, sinjore, — gjegji karabinieri dhe, si përplasi fort takat e këpucëve, nderoi.

Mileçentoja kaloi urën e gurtë me rrëmbim.

— Kaluam, — foli polici i kuesturës që ngiste makinën dhe ndezi dritën brenda.

Batoja e shikonte me vëmendje fytyrën e Ganiut që ngiste makinën pa e përfillur rrezikun. Sytë i tij të zinj shkëlqenin nga gëzimi që ndiente.

Edhe Batoja ishte i gëzuar. Mbas shumë kohësh mbyllur në qelitë e kështjellës hijerëndë të qytetit kishte mundur të dilte.

«Tash e mbas nuk jam zog i mbyllur në kafaz», — mendoi.

Ganiu e vuri re gëzimin e tij dhe i tha:

— Gjenerali ka shpallur se pasnesër ju do të vareni midis sheshit të qytetit.

— Ashtu? Batoja ndërroi çehre, fytyra iu bë flakë e kuqe, vështrimi një tjetër vështrim.

— Nuk e ditke që në qafën e pazarit e kudo janë vënë shpalljet?

— Për mua?

— Po, për ty.

Një çast Batoja ndjeu mornica të ftohta në trup. Nuk i kishte shkuar ndër mend që edhe mund ta varnin. Vendimi i gjyqit ishte dhënë me pushkatim dhe atë ai e priste, kurse në shpallje...

— Më vdiq mortja, — tha me shaka Batoja.

Ganiu buzëqeshi. Kur qeshte, ai bëhej edhe më i pasëm në fytyrë. Batoja kështu e mbante mend Ganiun, njeri që e vriste të keqen, që i bënte ballë situatës edhe në çastet më të vështira.

Hera-herës Batoja hidhte vështrimin prapa për të parë nëse makina e tyre ndiqej. Nuk mund të shikohej larg, ngaqë shiu që kishte nisur në mbrëmje vazhdonte të binte ende me dënësë.

— Më mirë të kishim kaluar nga mali.

— Ata nuk dyshojnë, — tha Ganiu.

Batos nuk iu duk bindëse ajo që tha Ganiu dhe mendimin, sipas zakonit që kishte, e tha prerë, me pak fjalë:

— S'më qelqen.

— Çfarë?

— Ju nuk ju shoh dot kështu, me këto rrobe, shoku Gani, pastaj në xhade jemi, ndoshta. . .

Ganiu, që mbante uniformën e armikut, e pikasi se përse shqetësohej ish-i burgosuri, ndoshta kërkonte që ata të dy të bisedonin gjatë, por koha nuk priste, ndaj tha:

— Në qytet kushtet e luftës na detyrojnë. . . kurse në male është ndryshe.

— Fare ndryshe, — tha Batoja me zë pak të ulur.

— Do të takohemi, — i tha Ganiu. — Qarkori ka vendosur të punoj edhe unë në krahinën e gurshpatarëve. Pres të më lajmërosh. Takohu me shokët dhe më shkruaj, ja adresa dhe parulla e takimit, — i tha e i zgjati një copë letër.

Makina u afrua buzë lumit që zbret nga malet e Gurshpatit.

Batoja hodhi edhe një herë vështrimin mbrapa. Qyteti ishte përfshirë nga errësira.

Nuk arritën të bisedonin gjatë. Te këmba e urës, afër lumit Belica, ku kthen rruga që ngjit në krahinën e Gurshpatit, makina u ndal dhe shoi dritat.

— Do të ndahemi, Bato, kujdes, shkëndija ka zënë në eshkë dhe zjarri do të shpërthejë në krahinën e Gurshpatit se s'bën, kërkohet nga të gjithë shokët punë, vetëmohim.

— . . .

— Hajt pra, mirupafshim. — Ata qafuan njëri-tjetrin.

— Të pres — i tha Batoja.

— Do të vij, — tha tjetri. — Mirupafshim.

Makina mori marshin. Do të ecte në drejtim të qytetit tjetër që të humbiste gjurmët. Ganiu nxori kokën te dritarja e porositi:

— Mos harro, më parë duhet të më shkruash një informacion të hollësishëm. Gurshpati duhet të bëhet një nga bazat e rëndësishme të luftës në qarkun tonë, më kupton? Ky është vendim i Komitetit Qarkor të Partisë dhe ne si komunistë duhet të zbatojmë detyrën që na cakton Partia.

Makina vazhdoi të ecte në drejtim të urës. Kësaj here edhe më shpejt.

Batoja qëndroi një çast midis rrugës. E soditi gjersa makina humbi te kthesat. Pastaj nëpër një rrip are të papunuar doli te një kodër e vogël. Atje u ndal. Qëndronte në këmbë e i gëzuar murmuriste:

— Liri! Liri!, — dhe thithte ajër nga ajri i pastër i maleve.

Kush kishte provuar lagështinë e qelive të kështjellës së lashtë të qytetit, ai, vetëm ai mund të ndiente një gëzim të tillë siç ndiente Bato Gurshpatari.

— Oho, ho, ho, o o!, — ia bënte dhe kraharori i gjerë i mbushej e i fryhej. Murmuriste dhe sodiste malet, qiellin, retë e ngarkuara me shi. Pastaj ai shikoi nga qyteti. Sa bukur, sa i madh ishte qyteti! Nxori paqetën që i dha Ganiu dhe ndezi një cigare. Ende qëndronte në këmbë, as ulej dhe as rrugëtonte, thithte vetëm ajër mali, hiqte me afsh cigaren dhe fishkëllente lehtë. Pranë tij ligjëronte bilbili, ngiste flladi i maleve. Ai ishte i dehur nga melodia e zogut këngëtar.

— Liri!... Ajër!... Këngë!... Oh sa mirë!, — tha.

Njerëzit që punonin në fushë, nëse do ta shikonin, do të çuditeshin me atë njeri, që mbeti si hosteni i bujkut i ngulur në ugar, po s'do t'u ngjante me një udhëtar të shushatur që s'di ku shkon. Befas qyteti i humbi nga sytë sikur ta kishte gëlltitur nata. Pastaj që andej u dëgjuan krisma armësh.

Batoja atë kohë e thithi cigaren edhe më dendur... Mbas dy vjetësh në qelitë e errëta të kështjellës po ngjitej përsëri nëpër male. Filloi kësaj here jo më si dikur jetën e kaçakut, por atë të partizanit. Ishte fill i vetëm dhe nisi të bluante pa fund me vete. Ngjitej gjithnjë e më lart drejt majave. Gjethet që kapte me duar në ngjitje e hiqnin lart, mali e thithte si magnet dhe mushkëritë i zgjeroheshin. Kur u ngjit në majë të malit, dita ishte më të thyer. Si pa dashje lëshoi një zë që e thithën guvat. Kujt ia drejtoi atë thirrje? Maleve? Dikush iu përgjigj. Solli sytë andej dhe pa mbi shkëmbin një shqiponjë që rrotullohej në kaltërsi. Donte ta shikonte atë atje lart, ta shikonte gjithnjë e më lart. «Ende më duhet të eci, — tha me vete, — të ngjitem

më lart, kështu duhet sot, gjithnjë të shkoj lart, të thith ajër».

Dhe ecte...

Kur mësoi komandanti i divizionit «Lupi» që sekretari i celulës komuniste të burgut, Bato Gurshpatari, u arratis, erdhi në shtab të divizionit i tërbuar dhe thirri kolonellët e regjimenteve. Me një rrudhë të thellë midis vetullave vështronte pjesëmarrësit dhe qëndronte i heshtur. Gishtat e dorës së gjatë të gjeneralit si dhëmbë krehri nduknin mjekrën e tij të zezë, shenjë që tregonte nervozizmin e thellë që kishte.

— Shtetrrëthim! Operacion!, — urdhëroi.

Ky ishte shtetrrëthimi i tretë që kryhej në qytet brenda asaj jave dhe duhej të bëhej menjëherë.

Postbllloqet u mbyllën. Ushtarët vërshuan rrugëve të qytetit. Në çdo qoshe shtëpie një milic, në çdo sokak çifte karabinierësh. Rrugëve kryesore autobllinda dhe tanke. Me një autobllindë erdhi edhe vetë gjenerali në qytet. Ai u ngjiti sipër në kështjellën e qytetit. Njerëzit u strukën në shtëpinë e tyre. Qyteti mbeti si i shkretë. Te qafa e kalasë disa mortaja goditën shtëpitë e lagjes së sipërme të qytetit. Pozicioni i mortajave ishte bërë në oborrin e një shtëpie nga ku shikohej rruga dhe qafa e pazarit. Tamam aty, me shkronja të mëdha, qenë shkruar fjalët e Duçes: «Shqipëria është në zemrën time». Ato fjalë sikur nuk shkonin, ndaj ai donte t'i hiqte sytë nga shkronjat. Kur vallë i kishte thënë kryetari i tyre ato fjalë? Nuk i kujtohej, por mendoi se u kishte ikur koha fjalëve të tilla, vendësit pezmatoheshin nga këso fjalësh.

Nga malet e Gurshpatit vinte erë e ftohtë. Gjenerali ngriti jakën e palltos. U soll disa herë rreth nëpër sheshin e kështjellës. E kishte zakon, kështu bënte gjithnjë për të zbutur zemërimin. Atë ditë vartësit e tij vunë re që atij nuk po i zbriste inati. Endej i vrenjtur nga lloj-lloj mendimesh që i zienin përbrenda. U mundua të qëndronte larg vartësve. E kishte zakon: shqetësimet e mëdha donte t'i ka-

lonte në vetmi. Kështu mbante të fshehtë tronditjen që e kishte pushtuar. Duke u endur anash mureve sipër kështjellës ai vështronte qytetin që herë pas here ndriçohet nga dritat e projektorëve. Kishte qenë në shumë qytete të botës gjeneral Ernesto Karasi, ishte hedhur edhe në anën tjetër të Mesdheut, por një qytet të çuditshëm si ky, të kacavjerur në faqen e malit, një qytet të gurtë si ky, nuk kishte parë.

Shikonte po ato silueta pullazesh, po ato vende e maja minaresh, atë kështjellë hijerëndë. Shkoi drejt qelive të kështjellës, me çapa të ngadaltë dhe i menduar. I treguan si kishte ikur i burgosuri. I përmendën emrin e Bato Gurshtpatarit. Ndërkohë kalldrëmeve të qytetit u dëgjuan këpuçët e patrullave dhe të zbrazura të rralla armësh.

— S'ka ku të shkojë, do ta kapim, — tha kapiteni i milicëve, Tefik efendiu.

— Do ta kapim, — tha edhe kolonel Murgioja, një nga oficerët e zbulimit që fshihej nën petkun e ushtarit financier.

Gjenerali nuk foli.

Kur zbriti në qafën e pazarit, dritat e makinës ndriçuan shpalljen e shkruar me shkronja të mëdha dhe të nënshkruar nga ai për ditën dhe orën kur do të varej midis qytetit komunist Batoja.

— Shpejto!, — i tha shoferit. Nuk donte ta lexonte më shpalljen që kishte përpiluar ai vetë. Ajo i kujtoi ngjarjen e natës së parë të...

Ishte një natë e kthjellët. Kështjella, kur i kaluan pranë ai dhe Murgioja, u krijoi përshtypjen e një kafshe prehistorike.

Ecnin dhe bisedonin:

«Provë e lodhshme, por duhet t'i bëjmë të gjitha që ta gjunjëzojmë. Po, të gjitha, — tha si me vete gjenerali duke shkuar nga kështjella. I bëhej vetja si të ishte ai vetë një nga personazhet e filmave të tij të preferuar me kështjella, xhiruar aq me bollëk vitet e fundit. U ndal, kur mbi muret e kështjellës dalloj dy qenie të gjalla që lëviznin. Ishin rojet e kështjellës. Një zog i zi lëshoi disa klithma vajtuese.

Murgioja i shpjegoi se vendësit e quanin atë kukuvajkë dhe besonin se, kur këndonte ky zog i zi, sillte me vete vdekjen.

— Aq më mirë që është kështu. Do të dëgjojë zërin e saj dhe do të besojë se janë minutat e fundit të jetës së tij, — tha gjenerali. — Ndoshta...

— Ai është kokëshkëmb, — u ankua Murgioja, — di shumë gjëra dhe hesht.

— Kështu bëjnë komunistët, po jeta edhe për ata është e dhimbshme. Do të thyhet».

Ernesto Karasi u shkëput prej tij dhe u mbyll në zyrën e vet, hapi dritaren dhe filloi të lexonte me zë ato që kishte shkruar një ditë më parë.

Unë shkova në atë vend që të shikoja qëndresën e atij njeriu në çastin e pushkatimit. Doja të shikoja në do ta ndiente frikën e plumbit. Në zbardhëllimin e agimit që po vinte u shfaqën hijet e ushtarëve të mi, ishin drejtuar me ballin nga muri i kështjellës. Ata i ndiqte pas heshtja dhe hijet e tyre. Kam vënë re që ushtarët kohët e fundit nuk kanë qejf të asistojnë në skena të tilla, megjithatë më duhet të pushkatoj. Po nuk i vrave, këta s'dinë të përulen. Unë me Murgion shikonim fytyrat e ushtarëve dhe atë. Njeriu kokëjashtë, me flokë të dredhur, me shtatin të lartë, trup të drejtë dhe me duar të lidhura prapa shpinës ende e ruante buzëqeshjen përbuzëse në fytyrën e tij çuditërisht simpatike.

Ushtarët të rrethuar prisnin urdhrin tim. Qyteti ende nuk ishte zgjuar. Me dritën e elektrikut të dorës ndriçova fytyrën e atij. Toger Erikoja me zë të lartë dha komandën. Më pëlqeu togeri, e dha komandën prerë dhe me zë të lartë. U lëvizën shulet e tridhjetë pushkëve të shkurtra, u vu në një radhë e gjithë toga. Ai qëndronte në anë të murit, diçka sodiste nga mali, vështronte yjet dhe buzëqeshte me përçmim. Ndohej disa hapa larg murit të kështjellës dhe përballë tytave të pushkëve. Thonë që kur vështron tytën nga do të dalë plumbi që do të të godasë, zbehesh, po këtë nuk e pashë në fytyrën e atij. Ptui, ç'racë e egër janë këta shqiptarët!

Ia pata zili gjakftohtësinë komunistit të dënuar. Ush-

tarët, si mbushën pushkët, e mbanin në shenjë dhe prisnin të dëgjonin zërin tim.

Hodha dritën e elektrikut në fytyrat e ushtarëve dhe vura re se një ushtar ishte zbehur jashtë mase. Shenjë frike. Kjo më dëshpëroi, sa që një mendje më shkoi ta lidhja edhe atë bashkë me të dënuarin.

— Ç'ke për të thënë?, — e pyeti të burgosurin një hoxhë që dërgoi karo Rexhepi. Ai nuk foli. Zogu i zi i shtoi klithmat. Hoxha ia përsëriti fjalën. Ai e pështyu...

— Largohu, — i tha.

— Falju zotit, o njeri, — i tha fetari.

— Nuk është zoti që po na merr shpirtin, po fashizmi, largohu kriminel!

Më hipi një inat i papërmbajtur. «Në djall të vejë kjo punë», — mendova dhe dhashë urdhër të kthehen në fogo siguresat e pushkëve. Ai e dëgjoi zërin tim dhe shikonte malet e Gurshpatit dhe qiellin. Buzëqeshi! Dukej që priste të më dëgjonte zërin. Murgioja ishte hequr veças dhe shtrembëronte fytyrën.

— Pendohu, komunist, — i foli Murgioja, — pendohu!

Ai s'denjoyti të kthente kokën.

— Tregoi shokët, tregoi!...

Ai, si të ishte shurdh, vështronte pllajata e malit mbi qytet dhe qiellin e kaltër. Ai ishte sekretar i celulës komuniste në burg dhe heshti si guri, asgjë nuk tregoi.

— Gati, — komandova unë e zura të numëroja... Do të numëroja deri në dhjetë dhe pastaj, zjarr, dhe ai s'do të jetonte më. Unë nuk e dhashë komandën «zjarr». Doja ta provoja, ta thyeja. Përsëri duhej ta kalonim këtë komunist të rrezikshëm në tortura. Ndoshta... Urdhërova dhe i burgosuri u kthye përsëri në kështjellë.

Më shtynte dhe diçka tjetër për ta bërë këtë. Dy ditë më parë i fola popullit se, kush do të ngrinte dorën kundër nesh, do të gjendej një mëngjes të bukur i varur në degën e Rrapit, midis qytetit. A nuk ishte ky një rast i mirë?...

Tani që ngjarjet rrodhën në tjetër rrugë, Ernesto Karasi u detyrua të vente në ditarin e tij këtë shënim: Unë gabova, atë duhej ta kisha pushkatuar. Gabova!...

Njeriu në çaste dëshpërimi kërkon njerëz, do të flasë dhe të dëgjojë. Pastaj Laze Acari nuk ishte nga ata që s'mendojnë për fatin e vendit që ishte shkëlur nga të huajt. Shqipëria shtrihej gjerazi sipër ballit të tij, tëmthat i rrihin, zemra i gufonte. Grinte duhan, thithte llullën dhe murmuriste: «Drejtësia ku është fshehur? Ka apo s'ka në botë drejtësi?». Psherëtiu dhe hodhi vështrimin nga mali. Dalluan sytë e tij një pikë të zezë andej nga Buza e Bredhit. «Njeri, — tha i gëzuar dhe u çua, trazoi qumështin në zjarr për të mos iu shkrumitur. Kurrë nuk ishte gëzuar aq shumë për vizitorët që vinin në stan. — Njeri,» — murmuriti dhe i doli përpara. Kush mund të ishte ai?

Kishte ndaluar furtuna, kur njeriu preu monopatin dhe Laze Acari e mori me mend se ai do të vinte drejt e në stanin e tij. Ai i dinte shtigjet. Kush mund të ishte? Derisa zbriste rrugës që vinte nga Qafa e Erës, ai nuk ishte pazarak. Laze Acari vriste mendjen se kush mund të qe. «Ndoshta është ndonjë komunist, ata dalin nëpër shtigje të maleve fshehurazi nga syri i xhandarëve e milëcëve,» — tha. I shkrepiti dhe mendimi se ai që vinte mund të ishte Ganiu, i biri i kovaçit.

— S'më bëri punë, iu luta që ta ndihmonte Baton, asgjë nuk bëri. — I zoti i stanit fliste me vete. Tjetri hidhte hapa të shpejtë dhe u afrua. Qeni i hakërryer lehu në njeri.

— Aha, Belec, — i foli qenit dhe e vuri në zinxhir. «Kush do të jetë, ç'hall e shtyn këtë njeri që të kalojë Qafën e Erës në mot me shtrëngatë?»

Njeriu i bëhej se e kishte parë, sikur ia njihte ecjen. Kur ai u afrua, Lazja dalloj në gjoks, në supe, në flokë e në fytyrë Baton. Nuk u besoi syve. Dikush ishte gënjeshtër: shpallja e varur te rrapi, ose njeriu që vinte drejt tij.

— A pranon miq, Laze Acari?, — tha Batoja dhe u sul drejt tij si fëmija që shkon drejt nënës.

— Bir, o bir, — klithi plaku dhe iu drodh shtati. — U shpëtove! Ah, qentë e qenit!, — dhe vari një çast kokën mbi supin e Batos e me pulqerin e gishtit të madh fshinte sytë. Nuk donte ta shikonte tjetri që lotonte.

II

Në mbrëmje koha ishte përmirësuar, po papritmas, kur po gdhihej, nga malet e Gurshpatit filloi një erë e rrëmbyer, e ftohtë që bënte të rënkonin majat e pemëve dhe ngjeshi me forcë çadrat e ushtarëve të Divizionit «Lupi». Në mëngjes, edhe kur mbi kodrat ranë rrezet e diellit, ishte ftohtë. Drita e diellit ngjante se venitej në qiell dhe buzët e ushtarëve dridheshin nga të ftohtit.

Gjenerali i divizionit «Lupi» u ngrit herët, si piu kafën, ishte ulur mbi krevatin prej hekuri dhe vështronte luginën ku qëndronin forcat e tij. Përpara tij, mbi kodrat shtrihej një peisazh i gjerë, ngjyrën këtij peisazhi ia jepnin çadrat dhe uniformat e gjelbra të ushtarëve. Ai dha urdhër që çadrat të vendoseshin kate kate, njëra pas tjetrës e në formë simetrike. Gjeneral Ernestoja e dinte se ku ndodhej secili batalion e regjiment.

— Duhet të ndërtojmë akoma kazerma, ky vend në dimër është i ftohtë, — tha.

Zgjidhi në gjithë divizionin u bë në një kohë. Borizanët si këndesat në një fshat i dhanë sinjalin njëri-tjetrit dhe vendi gumëzhiti nga bilbilat zhurmues të vrapit. Kompanitë, si bënë gjimnastikën, u rreshtuan para kazanëve. Ushtarët me gaveta alumini në duar prisnin radhën për të marrë porcionin e mëngjesit.

Gjenerali u ngrit dhe hodhi supeve kapotën e ngrohtë. Ordinanca e tij, marshall Ulderikoja me shtat të shkurter dhe i shëndoshë tej masës, i solli një palë çizme të zeza të lustruara. Gjenerali u vesh dhe doli përjashta. Një çast

mbajti vesh e dëgjoi zërat e ushtarëve të tij. Pastaj i ho-
dhi sytë nga vargmalet e Gurshpatit.

Dy orë më vonë, i shoqëruar nga pesë kolonelët e tij u
ngjit në lartësinë në perëndim të qytetit ku buronte nga
mali një lumë i bardhë. Gjenerali e shikoi me vëmendje bu-
rimin mëmë të lumit dhe kërkoi t'i sillnin hartën topo-
grafike. Gjersa u shtrua harta mbi planshetin që solli mar-
shall Ulderikoja, ai dhe kapiten Alfredoja soditën qytetin e
ri ushtarak që kishte hedhur shtat në fund të këmbëve të
malit dhe në të dyja anët e luginës.

Alfredoja, oficeri i xhenjos, që dikur kishte qenë arki-
tekt i dëgjuar në Itali, duke zbatuar këshillat e tij, i kishte
vizatuar në hartë me kujdes dhe saktë qytetin ushtarak,
vorrezat, kështjellën dhe bunkerët. Këto gjëra kishte përhe-
rë në vrojtim gjeneral Ernestoja. Ndërtimit të kështjellave,
bunkerëve dhe varrezave për të rënë ai u kushtonte një
vëmendje të veçantë.

Në sytë e gjeneralit qyteti i ardhshëm ushtarak po
mernte formë. Ky do të ishte qyteti i tij, ndaj e preoku-
ponte paraqitja sa më e bukur dhe më e fortë e tij. Kishte
biseduar me kohë me arkitektin, kapiten Alfredon, dhe
tani ai dhe kolonelët e regjimenteve mbi atë projekt jepnin
mendime të tjera, shtonin gjëra të domosdoshme, përcakto-
nin perspektivën e mundshme.

Kishte disa orë gjenerali i divizionit që bisedonte, si-
llej sa nga njëra anë e tavolinës në tjetrën, shikonte hartat
topografike dhe e vështronte vendin rreth me dylbi.

— Barez, — thirri.

Nënoficeri me intuitë e kuptoi se ç'kërkonte eprori i
tij.

Në bllokun me kapak të rëndë, në ditarin e tij kishte
shkruar ato që duheshin bërë. Tha:

— Tri lartësitë në të dyja anët e lumit duhet të kthe-
hen sa më shpejt në kështjella që bashkë me kështjellën
e qytetit të forcojnë qëndresën e qytetit tonë ushtarak. I
vështroi një e nga një lartësitë, u fliste në emër kolonelëve.
Fliste e mendonte: «Sa keq që nuk ndodhen shtatë lartësi
siç janë kodrat ku ngrihet Roma, kryeqyteti ynë!».

Kaloi edhe një ditë tjetër. Në mbrëmje ushtarët e divizionit «Lupi» të lodhur nga stërvitjet e ditës kishin rënë në gjumë. Vetëm rojet qëndronin në përgjim. Komandanti i divizionit dhe kapiten Alfredoja vazhdonin të punonin në zyrën e gjeneralit. Kishin hapur mbi tavolinë hartën e krahinës malore të Gurshpatit dhe shikonin edhe një herë trasenë e rrugës së automobilit. Gjenerali, i pezmatuar që hapja e xhadesë po vonohej, vuri binoklin në sy dhe ndoqi më me interesim nga herët e tjera shpjegimet e kapitenit. Pyeste, kërkonte të dinte si shkonin punimet në njërin objekt e si në tjetrin. Kapiteni ato ditë kishte kontrolluar punimet dhe gjendja paraqitej e keqe. Në një takim që kishte bërë me prefektin, dervish Rexhepin, dhe kapitenin e milicëve, Tefik efendiun, gjenerali u kishte thënë prerë se rruga duhej mbaruar, që topat e divizionit «Lupi» të ngjiteshin në malet e Gurshpatit, përndryshe ata do të viheshin përpara përgjegjësisë.

Kapiteni i fliste eprorit dhe mendohej të gjente shkaqet që e shtynin gjeneralin që tani, pas gjashtë muajsh harrrese, të kujtohej për rrugën malore. Vështrimi i tij u hodh mbi trasenë e rrugës që duhej t'u ngjitej sa më parë maleve të Gurshpatit. Atë që kërkonte të zbulonte kapiteni, eprori i tij, e tja vetë:

— Duhet t'i shpejtojmë punimet. . . Në situatën që ndodhemi ka rëndësi që mjetet tona të blinduara të kenë shtigje të hapura për t'u ngjitur në këto male. Pastaj asgjë nuk mund të bëhet si duhet e në kohë pa përdorur lëndën e drurit të maleve të Gurshpatit.

— Kjo detyrë ka qenë e qartë, — tha Alfredoja duke nxitur zemëratën e gjeneralit në adresë të prefektit dhe të kapitenit të milicisë.

— Komunistët kanë filluar të punojnë në këtë krahinë, — ndërroi bisedë gjenerali.

— Ata njerëz janë zemërakë, të egër e hakmarrës, ky është konkluzioni im nga vrojtimet që kam bërë, — pohoi kapiteni.

— Edhe lisi më i fortë, nën peshën e rëndë përkulet, apo jo, kapiten, si thoni ju?, — foli përsëri gjenerali me një ndjenjë kënaqësie të dukshme.

— Vendi është i egër, prandaj edhe njerëzit nuk është lehtë t'i nëmshtrosh.

— Gjëmimit i tremben më shumë egërsirat.

Gjenerali hodhi nga ai një vështrim pyetës: «S'është kështu?».

— Dëshira ma do, po rezervohem të shprehem, — tha kapiteni dhe vazhdoi: — Në malet e Gurshpatit mund të ndeshemi me të papriturat e xhunglës, këtë duhet ta kemi parasysh.

— Ke të drejtë, nga informatat që kemi ka shenja që vërtetojnë se komunistët kërkojnë ta shtrijnë veprimtarinë e tyre edhe në zonat malore.

— Gurshpati për këso punësh është një kështjellë e vërtetë.

— Ashtu është.

Ata punuan gjer në orët e vona të natës. Diskutuan hollësisht më të vogla, mandej gjenerali kërkoi në telefon komandantin e regjimentit gjuajtës të ajrit, nënkolonel Fucilion. Kërkoi që t'i bënin gati një avion në mëngjes për fluturim në zonën e Gurshpatit.

Të nesërmen makina bojë gri, si një breshkë doli nga qyteti ushtarak, kaloi urën e madhe të gurtë dhe u drejtua nga aerodromi ku qëndronin si zogj të ngurosur të hapur mbi fushën e gjelbër gjuajtësit. Nënkolonel Fucilioja e ngrihti në ajër avionin e tij dhe pilotoi vetë. Ishin orët e para të mëngjesit kur aeroplani mori fluturimin. Rrezet e diellit binin nga lindja pjerrtas mbi krahët e avionit dhe reflektoheshin në ngjyra shndritëse mbi sipërfaqen e fushës. Gjenerali mbeti te dritarja. Shikonte vezullimin e dritës.

— Çfarë bukurie!, — u mahnit gjenerali.

— Gurshpati ende nuk shikohet, — tha kapiteni Alfredoja.

Gjenerali nuk foli, ai kishte humbur mbas pamjes që shihej nën krahët e avionit.

— Bukur, bukur!, — pohoi me zë Ernesto Karasi kur u shfaqën përpara malet e përhirta.

— Malet e Gurshpatit, — tha kapiteni që i njihte dhe kishte shkëlur disa prej tyre.

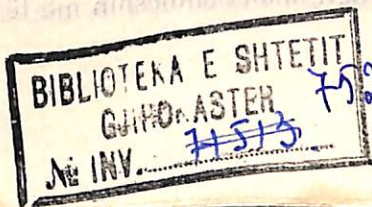
Gjenerali u afrua te xhami të shikonte. Ka raste që bukuria e huton njeriun më tepër se e frikshmjia, ndaj gjenerali donte të vështronte këto vende që të mahnisnin me shkëlqimin dhe krenarinë e tyre të heshtur.

Piloti e vuri re dëshirën e eprorit dhe, si bëri një rrotullim të plotë, e ktheu përsëri avionin përballë maleve. Kësaj radhe më ulët. Gjenerali e pa nga afër ashpërsinë e maleve dhe mori pamjen e njeriut që vështron nga afër kundërshtarin e tij. Ai ndiqte me kujdes çdo rrugë e shteg, i vështronte me syrin e ushtarakut që duhet ta dijë vlerën e terrenit sa edhe të armës. Vrojtoi me kujdes shtigjet ku mund të zinin prita ushtarët e tij dhe ku mund të ndeshesh në të ardhmen me komunistët, të cilët, kishte bindje se ishin struktur në këto male për t'i zgjuar banorët e tyre. Kundër dëshirës iu shfaq para syve te një gërxxh me thepa silueta e një luftëtari me pushkë e kobure në brez, i ngjashëm me luftëtarin prej bronci me armën në dorë që ishte ngritur në qendër të qytetit. I mbiu në vështrim Batoja, komunisti që u arratis nga burgu.

Megjithëse të larta, malet nuk iu dukën aq të egra e të ashpra sa i tregonte harta, u mundua të vërtetonte mendimin, ndaj kërkoi që aeroplani të rikthehej edhe një herë tjetër mbi vargëzimin e maleve. Vështronte vendet një për një, diç tha, ndoshta ato fjalë të gjeneralit u drejtoheshin topografëve përtacë, të cilët e kishin vëzhguar këtë vend nga larg. Mendoj që fill mbasi të kthehej në divizion të dërgonte grupin e topografëve t'u bënin matje më të sakta maleve, sidomos në ato vende ku iu pa se në rast konflikti me njerëzit e kësaj krahine mund të organizonte qëndresë të reparteve të shkëputura. Nga lart malet iu dukën më të buta. Kjo e bëri të mendonte se këto male mund të shkeleshin.

— Ashpërsi më të madhe se në këto vende zor të gjesh, — i tha Alfredoja.

— Jo aq sa më është raportuar, — pohoi i zemëruar gjenerali.

Fjala e komandantit nuk kaloi pa pezmatim te kapiteni, i cili u detyrua të thoshte me zë të brendshëm: «Do të bindet kur të zbresim mbi luginë, atëherë ka për t'u bindur».

— Më ulët, — tha gjenerali.

Kësaj here nënkoloneli e kaloi avionin drejt rrjedhës së lumit Belica. Fshatrat e vogla me shtëpitë të mbledhura dalloheshin më mirë, ja ku dukej edhe shtëpia majë bregut e komunistit që u arratis nga burgu, në krahun tjetër, nën shkëmbin e Malit të Thëllëzave stani i Laze Acarit.

— Alfredo, — foli gjenerali pa e hequr fytyrën nga dritarja.

Kapiteni vështronte anës së luginës për të dalluar trasenë e rrugës. Ai u bë xhind nga zemërimi kur pa se punimet në sektorin e pyllit me gështenja, buzë lumit, kishin mbetur në atë pikë ku i kishte lënë ai dy muaj më parë.

— Alfredo, — i thirri përsëri gjenerali. Kapiteni iu afrua eprorit.

— Hartën, ku e keni hartën?

Kapiteni nxori nga çanta hartën.

— Ky është sektori i pyllit me gështenja apo e kam gabim?

— Ata kanë njoftuar se këtu punimet ishin në mbarim, kurse...

— Në mos gabohem, për këtë sektor i kanë tërhequr edhe fondet përkatëse.

— Dervish Rexhepi dhe kapiten Tefiku paskan gënjyer, rruga është në të njëjtën gjendje që ka qenë.

Gjenerali dëgjonte me vështrimin te harta. I shpjegoi Alfredos se në cilat vende do të ngulmonte më shumë, kur duhej të mbaronin punimet në njërin vend dhe kur në tjetrin. Gjenerali tregonte në terren, kapiteni shënonte pikat në hartë.

Mbi Qafën e Erës aeroplani u ul edhe më shumë.

— Gjer këtu, — tha gjenerali. Piloti kaloi gjer në anë të detit. Kësaj ane malet e Gurshpatit ishin më të ashpra, këmbët e tyre zhyteshin pingul, drejt e në det. Në kthim, kur po vinin nga deti, malet shiheshin më të afuara. Ma-

dhështia që shikonte në këto male e gremiste mendjen e gjeneralit që kishte menduar të çonte gjer në zemër të kësaj krahine rrugën e makinës. Pastaj këtu do të ishte më lehtë të lëviznin topa të rëndë dhe mjete të blinduara, nga të cilat fshatarët kanë frikë sa edhe qytetarët nga kafshët e egra që enden maleve.

Në drejtim të Gurshpatit malet përjetoeshin me një madhështi të rrallë e me një paraqitje të vrazhdë e të ashpër. Shkëmbinjtë e rrëpirat ngrinin kryet nga qielli si heshta.

Mbi këto shkropa gjenerali u tregua më i vëmendshëm.

Kur i shikoi nga lart, malet e Gurshpatit dukeshin si një bllok monolit prej shkëmbi. Prandaj duhej të shikonte në qendër të kësaj krahine xhadeja.

— Më ulët!, — i tha përsëri gjenerali pilotit dhe e afroi mjekrën te xhami i dritares. Nga afër shikonte si zbuloheshin struktura e maleve me maja e kreshta të veçuara nga përrenjtë e luginat, nga grykat dhe qafat, që rreshtoheshin në thellësi njëra pas tjetrës. Shtëpitë e gurshpatarëve iu dukën si kështjella, dritaret e tyre si frengji.

Mbi luginë malet shkallëzoheshin paralelisht në formën e një amfiteatri, duke nxjerrë kreshtat njëri pas tjetrit, njëri më lart se tjetri deri te majat e përhime dhe i silleshin si kurorë krahinës me një horizont të megjulluar.

«Kjo rrugë do të na shërbejë shumë», mendoi gjenerali.

Edhe në kthim aeroplani erdhi ulët, fare ulët. Kur hyri midis dy maleve, u dalluan punimet në Qafën e Erës.

— Gjer këtu përballë detit arrin xhadeja?, — pyeti gjenerali.

— Gjer këtu, — tha kapiteni.

— Punimet kudo ecin ngadalë.

— Shumë ngadalë, — u ankua kapiteni me sytë mbërthyer te shkëmbi në krahun e majtë të kësaj qafe rrali.

Kapiteni ishte i bindur se në rrugën që kishte filluar, e priste me siguri dështimi, prandaj e quante shpëtimtar çastin kur komandanti i divizionit i kishte thënë:

— Ju duhet të rriteni si oficer komandues. Me rrugën të merren të tjerë!

Kishte një muaj që ai ishte emëruar komandant i batalionit të zgjedhur «San Marko».

Në mbledhjen që bëri ato ditë Këshilli i Luftës i Armatës Italiane në Tiranë, gjeneral Ernesto Karasin nuk e kritikuan me aq ashpërsi sa gjeneralin e forcave të divizionit që ishte përqëndruar në Dibër dhe Tiranë. Po kjo s'kishte pse ta vinte atë në gjumë, ndaj i forcoi kërkesat.

— Kërkoj të përfundojë sa më parë rruga për në Gurshpat. Kërkoj të shtohet numri i fortinove. . . Kërkoj. . .

Kërkesat qenë të shumta, kjo shpjegohej se në Pezë, Dibër, Korçë, Mat, Skrapar e gjetkë trupat italiane ishin sulmuar. Kolonelët morën drejtqëndrim dhe i hynë punës. Hija e frikës arriti deri në skajin jugor. Dora e mijëra italianëve që e kanë zanat punën do të arrinte ta bënte atë që kërkonte gjenerali i tyre. Divizioni duhej të përgatitej që t'i bënte ballë rrebeshit që po afrohej.

Gjenerali u bë më këmbëngulës në kërkesat për të ngritur ndërtesa dhe fortino. Pengesë mbetej xhadeja nga do të sillej prej Gurshpatit qeresteja dhe drurët. Atë e prisnin me buzë e në shkëmb gurshpatarët.

Ditën tjetër shkoi në Gurshpat vetë prefekti. Shkoi tërë hundë e buzë, i zemëruar, sepse kontratat për prerjen dhe grumbullimin e qerestesë për kazerma të tjera të divizionit «Lupi» nuk po zbatoheshin. Punimet në rrugë nuk po kryheshin në kohën që kërkoheshin.

I mblodhi punëtorët e rrugës dhe qerestexhinjtë. U çirrej e i kërcënonte.

— Cilit kërkoni t'ia hidhni ju, mua? — Me zë të fortë vazhdoi: — Më gënjeu mendja, thashë se do ta gjeja të mbaruar rrugën dhe të stivosura sa një mal radhët me dru dhe qerestënë, por u zhgënjeva. — U shkumos kur tha: — Në qoftë se nuk mbaron në kohë xhadeja dhe nuk sigurohen dru për t'u ngrohur ushtarët e divizionit, në qoftë se nuk dorëzohet në kohë qeresteja, vrima e miut pesëqind grosh. Më shikoni ç'do t'ju bëj, do të bisedoj me gjeneralin dhe,

kur të shikoni kilen e miellit, do të blegërinin ju dhe ata rrjepacakët tuaj si delja për kripë.

Nga fundi e ngriti shumë lart zërin.

Ishte skuqur e buhavitur nga fytyra.

— Po ai, ku është ai qerosi, kapteri i postës? E di që do të jetë pirë e bërë tapë, me siguri që dikë do të jetë shtrirë në hijen e ndonjë rrapi dhe fle, hë, i pastë harram paratë, i pastë!

Kur filluan të endeshin në krahinën e Gurshpatit reparate të ushtrisë italiane dhe milicë, Bato Gurshpatari mbeti në vetmi te Buza e Bredhit.

Dielli i ditëve të para të prillit i ngrohu malet, pyjet gjithandej veshën rroben e gjelbër. Gjelbërimi e zuri edhe Buzën e Bredhit. Ky mal gjithë aromë lulësh në hyrje të grykës dhe afër lumit u bë shtëpia e tij. Kur lëvizjet e armikut u rralluan, ai zbriti përsëri në stanin e Laze Acarit. Ishte fill i vetëm. Priste të kthehej tufa. Ajo dha ballë nga nomeja. Nën gunën e tij të trashë Batoja bluante në mendje gjëra të shumta, nga më të ndryshmet, i thoshte vetes fjalë të çuditshme. Ato i ngjanin me ëndrra, ishin ëndrra të tij që herë merrnin krahë dhe fluturonin e zgjeroheshin në pafundësi dhe herë mblidheshin tek ai vetë, te pushka që flinte me të nën kokë dhe te kollani i fishekëve që i shtrëngonte mesin. Asnjëherë nuk kishte ëndërruar aq shumë sa ato pak ditë që qëndroi i veçuar nga njerëzit. Pranë zjarrit, nëpër guvat e malit ngrohej dhe dëgjonte zhurmat e erërave, zhurmën e natës. «Eh, — psherëtinte nga thellësia e zemrës, — sa do të zgjasë kjo natë e kobshme!».

Pranvera pruri në këmbët e maleve edhe tufa të tjera, barinjte, blegërimat e tufave dhe lodrimet e qingjave i dhënë gjallëri vendit. Këtu, larg nga armiqtë Bato Gurshpatari e ndiente veten të lirë, krejt të lirë, ndaj zbriti në stan, e mbështeti armën te shtredhi, vuri në buzë një fyell e nisi t'i binte. Qingjat e vegjël bridhnin lëndinës, delet blegërinin. Plaku Laze afronte tufën nga shtredhi dhe murmuriste: «Tjetër njeri nuk do t'i bjerë kaq mirë fyellit, me siguri është Batoja».

Me gunën hedhur krahëve kishte marrë me fyell një

këngë për djalin e Laze Acarit që u vra në buzën e detit tre vjet më parë. Refreni i asaj kënge fliste për ditë të vështira kur divizioni «Lupi» doli që nga deti, Ishte një refren i dhimbshëm për djalin e plakut Laze, Hysniun, që mbeti në luftë, ndaj zëri i këngëtarit bëhej melankolik e ëndërrimtar. Batoja ligjëronte me fyell, ligjëronte me këngë, ndër-sa rrezet e diellit vinin në tokë gjithnjë e më të nxehta dhe urrejtja për ushtarët e huaj që zunë vendin, që donin të vrisnin jetën dhe këngën i ndizej përherë e më shumë si një zjarr.

— U ktheve, bir?, — e pyeti Lazja. Batoja e qafoi, pastaj u ul pranë tij, pranë zjarrit.

Laze Acari i emocionuar nga kënga për të birin e vrarë përcolli xhëngun nga fyti për ta gëlltitur thellë në zemër...

— U vra biri i babait, si trim m'u vra, — tha.

Batoja s'foli...

Që larg u dëgjua zëri i rojtësit të fshatit.

Lazja doli gjer te gërxi për t'i dëgjuar saktë fjalët që vinin nga pllaja tjetër e malit.

— Ç'tha?, — e pyeti Batoja.

— Na kërkon kryeplaku, bëhet mbledhja e fshatit, ka ardhur edhe kapiteni i milicëve.

— Tefik efendiu?

— Po.

— Epo shko!

Lazja e gjeti fshatin të mbledhur. Ishin grumbulluar gurshpatarët në Lajthizë, në anë të fshatit, te Rrapi i Madh. Fliste kryeplaku. Mbas tij u ngrit Tefik efendiu dhe mbajti një fjalim për ditën e shënuar, për ngjarjet që ndodhën tre vjet më parë.

Gurshpatarët i shikonin shtrembërimet e fytyrës së Tefikut.

Lazja zgjati qafën, vuri shuplakën e dorës rrëzë veshit dhe ngrysi vetullat. Tefiku as që donte t'ia dinte, fliste për ushtrinë italiane dhe perandorin, fliste për ditën e shënuar që hapi rrugët «e përparimit» të Shqipërisë nën të huajin.

Lazja u skuq deri në rrëzë të flokëve, veshët i morën një ngjyrë të ndezur si të flakës.

— Dëgjo këtu, zoti Tefik, — tha i xhindosur, — vëri fre asaj gjuhe, se, po të mos ishe lindur e rritur në këtë vend, t'i jepnim këpucët në dorë e të bënim atë që nuk ta pret mendja, dëgjon? Si, ore, të hodhi një copë i huaji dhe e rrëmbeve si qen i uritur? Harrove vendin, harrove që jemi nga një gjak...

Në sheshin te Rrapi i Madh midis fshatit u bë menjëherë një qetësi e thellë, njësoj si në grykën mbi fshat, kur, pas përhapjes nëpër gryka, krisma e bubullimës shuhet. Njerëzit pritën, era që fryu do ta ndizte më tepër sherrin, mirëpo kapiteni dinak i milicëve, Tefiku, ndërroi fletë aty për aty.

— Gazeta, ja, gazeta kështu shkruan, — tha. — Ta lexojmë gazetën?

Gazeta shkruante për 7 prillin. Ditën e zezë e quante të bardhë, ditë fatlume për shqiptarët. Laze Acari çuditej që paskësh njerëz që me gjuhën e nënës shanin nënën e tyre.

— Këta janë rrufjanë, këta janë... — u përmbajt në fjalë. Mori me vete një gazetë, e futi në xhepin e brendshëm të xhaketës. «Do t'ia çoj Batos, ai di të gjykojë mbi këto gjëra», — tha me vete dhe mori rrugën për te stani.

Stani nën shkëmbin e madh të Gërxxhunit kishte pranë një burim të akullt që dilte nga zemra e gurit.

— Uji i duhet bulmetit sa edhe peshkut, — i thoshte Lazja të birit, Lumanit, dhe përzitësve të tjerë. — Stani larg ujit i ngjan kënetës me bretkosa. — Kur u kthye nga mbledhja që u bë në fshat, Lazja i gjeti dhentë në shtrungë. Ishte pranverë me shira dhe bari kishte mbuluar gurin. Kullota u dha deleve shëndet dhe qumësht. Pak më vonë ai takoi Baton.

— Përse e mblodhën fshatin?, — e pyeti Batoja.

— Përkujtuan shtatë prillin. Foli Tefik efendiu. Tha se nesër është ditë e shënuar.

— Ditë e zezë, — tha Batoja. — Dita më e zezë...

— Kurse kapiten Tefiku thoshte ndryshe. Kur e kundërshtova për fjalët që dërdëlliste, foli me zë të lartë e tha se këto fjalë i thoshte gazeta. Mendova se gënjente, si mund të shkruajë njeriu aq ndyrë sa shkruanin gazetarët në atë gazetë!

— Tradhtia s'njeh kufi, — foli Batoja i pezmatuar nga fjalët që ishin thënë. — Ka ardhur koha që duhet të veprojmë, mjaft i lamë të livadhisin këta tradhtarë.

— Nuk besoja të shkruheshin ato fjalë nga gazeta, ndaj mora njërën, ta shikoje njëherë, — tha dhe hodhi dorën e nxori nga xhepi i brendshëm i xhakëtës prej shajaku gazetën. Në faqen e parë Batos i tërhoqi vëmendjen botimi i dekretit të perandorit.

Gjeneral Ernesto Karasi ishte renditur me komandantët e divizioneve të ushtrisë që dekoroheshin me urdhra të lartë, kurse Bato Gurshpatari në listën e gjatë me ata që perandori i dënonte në mungesë me vdekje.

— E paskan graduar këtë mjekërcjapin e divizionit «Lupi»! Po përse ia japin gjithë këto nishane?

— Se në prill të tridhjetenëntës komandoi njërën nga katër kolonat e trupekspeditës së gjeneral Guxonit që zbar-koi në Shqipëri.

— Më duket si i nxituar ky i pari i tyre... S'dihet cili do të jetë fundi i tyre.

Batoja vazhdoi të lexonte gazetën. Ndër ata që dekoroheshin marinar Tomason Lambertit i jepej dekorata më e lartë, e njëjta dekoratë që i jepej edhe gjeneralit të divizionit.

«Kush është ky njeri që më ngjan sikur diku e kam parë», — tha me vete Batoja dhe lexoi.

Pak orë para vdekjes Tomason Lamberti në dijeni të plotë të orës fatale vërtetonte me zë dhe me shkrim se ishte krenar që jepte jetën për Atdheun, marinën dhe Duçen e madh!

— Unë e dëgjova atë, unë isha pranë tij kur vdiq, unë e njoha atë, — tha Batoja me vështrim të ngulitur te fotografia. Iu përfytyrua edhe më mirë ngjarja buzë detit.

— Ç'gjë tjetër shkruhet në gazetë?, — e pyeti Lazja.

— Gjepura! Gënjejnë! Gënjejnë!

— Kur nisin të gënjejnë kralët, u është mbaruar vaji i kandilit, s'e kanë të gjatë, dëgjo plakun, kështu është.

— Ky marinar, Tomason Lamberti e quajnë, vdiq në të tjera rrethana, — tha Batoja. — Ai i shante këta, i mallkon-te. E dëgjova kur i shante, kurse këta e dekorojnë, thonë se vdiq me emrin e Duçes në gojë. Turp! Turp! Ai vdiq në të tjera rrethana, këta gënjejnë, — vazhdonë të përsërishte të njëjtat fjalë. Gënjejnë! Gënjejnë! Gënjejnë! — Pastaj papritur heshti.

Iu kujtua ajo ditë e 7 prillit të 1939-s kur ushtarët e divizionit «Lupi» me jakat e palltove të ngritura ngjesheshin me njëri-tjetrin në bortet e anijeve luftarake. Errësira e natës fshihte fytyrat e tyre, uniformën, armët. Anijet luftarake vinin në radhë në kolonë të gjatë si të ishin ushtarë të një kompanie që ecën natën në një pyll të dendur. Ashtu çanin nëpër det edhe anijet e ngarkuara me topa.

Batos i kujtohet se si atë ditë i ishte ngatërruar filli i mendimeve. Fati i Shqipërisë ishte nyja më e koklavitur në vargun e mendimeve që i vinin. Kishte qëndruar disa minuta me sytë te bregu, vështronte nga njëri skaj në tjetrin. Gjiri i detit ishte i ngushtë, me xhepa të vegjël si fjorde e me kepa të mprehta e si heshta.

«— Këto janë shenjat e luftës shekullore midis detit e malit, — i kishte thënë shokut që kishte pasur në krah.

— Shkëmbinjtë qëndrojnë gardh në krah të njëri — tjetrit, ndryshe është puna me njerëzit, — ishte përgjigjur i biri i Laze Acarit, Hysniu. Ata nuk kishin arritur ta bënin gardhin e tyre, s'kishin mundur të bashkoheshin si në vitin 1920. Kjo ishte një e keqe e madhe.

Batoja e kishte të qartë këtë, ndaj lëshoi ofshamë e zë:

— Tradhti, tradhti! Edhe trupin më të shëndoshë e than, edhe shtetin më të fuqishëm e bren si krimbi që i bren pak e nga pak zemrën lisit që i qëndron furtunës më të madhe».

Djalit të madh të Laze Acarit, Hysniut, Batos e të tjerëve u ishte dukur sikur atë ditë deti kishte ngrirë në palëvizshmërinë e shkëmbinjve të malit. Çdo gjë e gjallë në breg të detit u ishte dukur se po rrudhej në trishtim. Ushtria që ishte nisur nga ana tjetër e detit kishte lëshuar për-

para teshun e shpatës së perandorisë. Ajo kishte qëndruar sipër qytetit. Ishin hedhur fletushka dhe ishin bërë thirrje të gjunjëzoheshin para perandorisë malet dhe njerëzit. Te- jendane deti ishte mbushur me anije lufte si përbindsha të zinj.

Bato Gurshpatarit i kujtohej se atë çast ai dhe luftëtarë të tjerë, buzë detit kishin shkopsitur jelekët, u dukej sikur nuk mbusheshin me ajër. I kujtohej kur u kishte thirrur me zë të lartë:

«— Ku shkoni, ku shkoni, breshkamëdhenj! — Zëri i Bato Gurshpatarit u kishte vajtur në vesh ushtarëve okupatorë aq i fuqishëm, saqë një çast hapi i disa ushtarëve që po zbrisnin në skelë pa komandën e kapitenit të tyre ishte ngadalësuar.

— Ku shkoni, ku?, — kishte klithur Batoja përsëri.

Hapi i ushtarëve ishte mekur, nuk ishte dëgjuar më.

— Në qytet, — kishte folur kapiteni. Zëri i kishte dalë i dridhur e si i mekur.

— Aaa, — kishte bërë Batoja dhe kishte parë Hysni Acarin ndër sy. — Po kjo? Ç' do të thotë kjo, Hysni?

Në faqen tjetër, i strukur në shkëmb, një ushtar me mitraloz, Sokol Golemi, i kishte vënë në shenjestër italia- nët dhe priste.

— Okupim, — i kishte thënë Hysniu i bërë pikë e vrer.

— Okupim, — kishte thënë secili nga ata pak njerëz që kishin dalë buzë detit për ta pritur Italinë me pushkë.

— Po, vërtet okupim. Hë, pipinot!

Në det anijet linin prapa shkumë të bardha dhe zgjasnin grykat e zjarrit në drejtim të bregut.

Në fillim ushtarët që kishin zbritur në port kishin shkuar drejt bregut me frikë, po fytyrat e tyre ishin qetësuar sapo këmba u kishte zënë në tokë. Edhe marinar Tomason Lambertit i ishte larguar ajo hije e trishtueshme që i kishte rrëmbyer në fillim fytyrën, kishte ndier më pak frikë kur këmbët i kishin zënë në tokë. Ishin nisur të gjithë me një hap në drejtim të qytetit.

Bato Gurshpatari, si të mbinte nga dheu, ishte çuar në këmbë.

— Ku shkoni?, — u kishte folur italisht nga afër me mospërfillje.

— Kërkojmë autoritetet, nënprefektin, — i kishte thënë kapiteni.

— Unë jam nënprefekti, — kishte thënë njeriu që kishte zbritur nga mali dhe kishte hedhur çapat e parë drejt tyre.

Bersalierët kishin parë të afrohej një njeri i vrazhdë, me fytyrë të rrahur nga erërat.

Kapiten Mikelja as që kishte menduar se njeriu i parë që do të takohej në bregun e detit do të ishte një fshatar i egër si edhe malet e këtij vendi.

Kapiteni dhe Bato Gurshpatari i ishin afruar më tepër njëri-tjetrit.

— Në emër të gjeneralit të divizionit «Lupi» ju bëjmë thirrje që qytetin ta dorëzoni pa luftë, në rast të kundërt katërqind gryka artilerie do t'i bëjnë ujë gurët e malit! Dëgjuat?

— Po, more, i kemi veshët, dëgjuam që ç'ke me të, — kishte pohuar Bato Gurshpatari me një gjakftohtësi të çuditshme. Urdhëroni të merremi vesh më afër, do të kuptohemi. . . , — kishte thënë Batoja me shpoti, pastaj u kishte folur shokëve nën zë: — Ç'm'i kanë kështu këto cullufe në kokë? Ku shkojnë kështu, në dasmë apo në luftë?

Afrimi i të dyve që aq armiqtësor, saqë diçka pritej të ndodhte.

Kapiten Mikelja me mospërfillje kishte thënë se grykat e topave do t'i bënin edhe gurët e malit ujë.

— E de, më ulët zërin, e dimë që keni topa, po shkëmbin s'e bëni dot ujë, gënjeni, italian, për kokën time, gënjeni!», — kishte ironizuar Batoja. Ishin afër dhe ballë për ballë.

Si një aktor që luan në film Batoja kishte lëvrirë vetullën. Kapiten Mikelja kishte dashur të zbrapsetj.

Befas ishte dëgjuar krisma si e një rrufeje dhe të gjithë ishin shtangur.

Shqiptari kishte shtënë dy herë me nagant në gjoks të italianit. . .

Në çastin kur ato dy krisma revolveri kishin përmbysur midis dishezës kapiten Mikelen, bersalierët i kishte mbërthyer hutimi, ndërsa Batoja ishte hedhur poshtë dhe ishte futur përsëri në pozicion. Gjatë kësaj kohe Hysni Acari nga njëra anë dhe Sokol Golemi nga ana tjetër kishin zbratur deri në fishekun e fundit karikatorin e parë të mitralozit. Edhe pushkët e tjera të vullnetarëve anës murit kishin nxjerë tym. Sapo Hysniu ishte kthyer në pozicion, Bato Gurshpatari kishte marrë pushkën e tij dhe e kishte zbratur dy-tri herë radhazi. Bashin e anijes e kishin goditur përsëri plumbat e mitralozit të Hysniut dhe të ushtar Sokolit.

Tomason Lamberti, për të cilin flitej se qe treguar hero në luftime dhe shkruante aq shumë gazeta, ishte trullorur nga krismat. Sapo kishte parë revolverin e Bato Gurshpatarit që shtiu, marinari ishte rrëzuar në tokë si ta kishin marrë atë në gjoks plumbat që kishin rrëzuar në tokë kapiten Mikelen. Dhe kishte qëndruar gjatë ashtu, pa ndjenja. I ishte dukur se qe plagosur, po pastaj e kishte rimarrë veten dhe kishte kuptuar që nuk kishte dhembje në trup. Veç i mungonte guximi të ngrihej në këmbë dhe të vraponte nga anija që kishte ndezur motorët.

— Bjeruni breshkaxhinjve!, — kishte thirrur me të madhe Bato Gurshpatari.

Tomason Lambertit ai zë i ishte dukur më i frikshëm se fishkëllimat e plumbave dhe krismat e armëve. Rreth tij kishin rënë në tokë pa jetë tetëmbëdhjetë bersalierë, kapiten Mikelja dhe vetë ai, marinari i torpednierit «Aerone». Atë kohë veç zërit të komandantit e kapitenit kishte ndier dhe zhurmën e motorëve të anijes. Pa marrë rrugë anija, ai i kishte dhënë zemër vetes dhe kishte vrapuar drejt anijes.

— Iku, iku!, — kishin thënë nga bregu. — Bato Gurshpatari ishte munduar ta vinte në shenjestër të pushkës marinarin e huaj. Tomason Lamberti i trembur nga zërat ishte bërë erë. Në kohën që ai u hodh nga moloja në anije, Batoja kishte zbratur patickën dhe plumbi, si kishte prekur trupin e tij, kishte goditur fort në metalin e anijes.

Anija kishte filluar të lëvizte... Marinari kishte shtrë-

nguar dhëmbët nga plaga që kishte marrë dhe ishte munduar të mbante të mbërthyer duart në buzën e anijes.

— Ndhimë, ndih. . . ëë!, — kishte gërthitur me shpirt në dhëmbë, po nuk e ndihmuan.

Anija ishte nisur.

Diçka e zezë ishte këputur nga trupi i anijes dhe kishte rënë në det. Shkumët e bardha që kishte lënë pas anija e kishin mbuluar atë diçka të zezë që ishte zhytur në thellësi të detit si spirancë e rëndë. Lufta vazhdonte dhe ata s'kishin si t'i mbanin sytë mbi atë gjë të zezë që ishte shkëputur nga anija e vogël dhe ishte zhytur në thellësi. Ajo diçka e zezë ishte marinar Tomason Lamberti. Gjysmë në agoni ai kishte qëndruar mbi ujë me vështirësi, ishte munduar të lëvizte krahun e majtë, se shpatullën e djethtë ia kishte dërrmuar plumbi. Mbas disa minutash kishte dalë në anën e bregut. Ishte stepur kur kishte parë aq afër sytë e shqiptarit, kur kishte dëgjuar krismën e pushkës dhe të mitralozit.

— Mama mia!, — kishte bërtitur.

— Hë, dashke të rrosh, a i shkretë, po ne s'kemi të drejtë të rrojmë në vendin tonë?, — i kishte folur Hysniu, i biri i Laze Acarit, dhe i kishte vënë pushkës në gojëz një plumb tjetër.

— Me kë flet?, — i kishte thënë Batoja Hysniut.

— Me këtë, të birin e breshkës, e shikon? Është i plagosur.

— Si doli gjer këtu?

— Duket se nuk e paska marrë mirë plumbi.

— . . .

— I japim një tjetër?

— Jo!

Armët ishin zbratur përsëri te bregu. Kishin gjëmuar mitralozat dhe topat më afër gjer tek ishujt. Deti ishte bërë shkumë e dallgë. Shqetësimi kishte rrëmbyer ushtarët, kolonelët dhe gjeneralin e divizionit «Lupi», Ernesto Karasin.

Këtë ndodhi, si e jetoi edhe një herë me kujtime, Batoja ia tregoi xha Lazes.

— Këtij që shikoni në gazetë, Tomason Lambertit, i kishte rrjedhur shumë gjak, ende vazhdonin t'i binin në gu-

rët pika gjaku. Shante Duçen, shante perandorin. Kurse këta e dekorojnë. Thonë thirri «Rroftë Duçja». Gënjejnë! Nub i kishte më frikë krismat, donte të goditej nga ndonjë plumb tjetër, të mbaronte jeta, aq të forta i kishte dhembjet.

— *Ta vrasim?*, — më tha Hysni. Eh, ç'djalë me zemër kishe rritur.

— *Jo*, — i kundërshtova përsëri.

— *Ta kishe lënë ta vriste.*

— *Marinari u lëshua më shumë, gjaku leu gurët e bardhë. . . Belbëzonte fjalë, i shante.*

— *Na ndoti tokën i biri dreqit, ta shtyjmë në det, ndoshta e rrëmben kufomën e tij dhe e nxjerr tutje në anën tjetër, andej nga u nis*, — ngulte këmbë Hysni.

— *Jo*, — e kundërshtova përsëri Hysniun. Goditën afër nesh disa predha topi. Marinari u drodh më shumë. . . Ai sërish qiti batak.

— *Dio mio!* — klithi dhe heshti. E lëshoi trupin, i mbylli sytë.

— *Vdiq. . . E vranë. . . E vranë ata vetë*, — tha një nga tanët.

— *Jo, ende s'ka vdekur*, — kundërshtova unë. Nuk qëndrova dot pa e shikuar, u zvarita në drejtim të marinarit. E vështrova me kujdes, i mata pulsin. Ai tha një fjalë të ndyrë në adresë të prijësit të tyre dhe heshti. — *Ka vdekur*, — i thashë Hysniut. Pastaj i lexova matrikullin që kishte në qafë dhe nga xhepi i xhaketës i mora fotografinë. Marinari Tomason Lamberti kishte dalë disa ditë më parë në atë fotografi në Romë. Kishte shënuar datën dhe vendin, pastaj emrin e tij. Është ajo fotografi që kanë nxjerrë në gazetë.

Laze Acari, si e dëgjoi tërë ndodhinë nga goja e Batos, po mendohej në heshtje. Kjo histori e ndodhur në anë të detit qe përmbysur. Të tjera fjalë shkruheshin e thuheshin për Tomason Lambertin. Batoja tregoi ngjarjen dhe i zemëruar tha:

— *Gënjejnë! Gënjejnë!*

III

Krismat e rralla të pushkëve e të revolverëve që dëgjoheshin në qytet e në krahinat malore ku qe dislokuar divizioni i tij e shqetësonin gjeneralin e divizionit «Lupi». Ai u tërhoq, se e dinte mirë që çdo zjarr, sado me përmasa të mëdha të jetë, ka si bazë të nisjes një shkëndijë të vetme. Dhe shkëndija në Gurshpat ishte ndezur. Aty vepronte një celulë e komunistëve.

Në mendjen e tij përherë trokiste fytyra e atij komunistit që tani endej maleve në Gurshpat. Urdhëroi të bëhej një shpallje tjetër. Kush e zinte të gjallë Baton e Gurshpatit, shpërblehej me një mijë napolona, kush e vriste, merrte tetëqind napolona dhe i sigurohej grada e nëntogerit në radhët e milicisë.

Atë mëngjes gjenerali u çua herët, më herët nga ditët e tjera. Bëri tualetin, veshi kostumin e ri që i kishte ardhur me aeroplan nga Brindizi dhe doli në paradhomë. Në gjoks, varur në xhaketë, i shquhej urdhri që i jepte perandori. Medaljen e Artë e merrnin komandantët më të shquar të ushtrisë, ndaj do të bënte një fotografi, kërkohej për t'u botuar në «La Elmeto», revistë e ilustruar e ushtrisë. Karasi e çmonte medaljen si diçka të veçantë, e shikonte si të ishte rubin xhevahiri, sepse ajo do të kishte të bënte me karrierën e tij ushtarake. Sa herë e shikonte atë metal vezullues, i forcohej besimi në vetvete. Ëndrra për t'u bërë një gjeneral i shquar i Romës, po kthehej dalngadalë në realitet. Nuk i pëlqenin fjalët që kishte llogotitur dervish Rexhepi në teqe me besnikët e tij për komunistin Bato. Ai u kishte thënë myhibëve besnikë se Bato Gurshpatari

mund t'i shpëtonte një kohë plumbit të një gjenerali, po nuk mund t'i shpëtonte dot zemërimin të zotit. Dervishi nxiste besnikët e teqesë të vepronin, se, nuk ishin pak, një grusht para do t'u binin në dorë. Gjeneralit nuk i pëlqente të dëgjonte, se mund të kishte njerëz që mund t'i shpëtonin zjarrit të armëve të ushtarëve të tij.

Doli nga pallacina e divizionit bashkë me nënoficer Ulderikon. Hipi në makinën ushtarake ngjyrë gri, i dha drejtimin dhe makina doli në rrugën nga zakonisht zbrisnin për në qytet gurshpatarët. Edhe herë të tjera, sidomos në ditët që bëhej pazari, ai dilte në qytet.

Makina çante me zor midis pazarakëve. Gjenerali mërzhitej, por edhe donte t'i shikonte gjithnjë e më shumë këta njerëz. I shikonte me vëmendje, siç heton çdo njeri kundërshtarin e tij.

Pak nga pak ai u mësua me këtë rrugë të çuditshme të kacavjerur në këmbët e malit. U mësua me fytyra njerëzish që s'afroheshin me ushtarin italian, as me kulturën e tij. Gjenerali që përpjekur që ushtarët të afroheshin me vendësit, po nuk kishte mundur të mbyllte hendekun që ishte çelur që ditët e para dhe shikonte se ky hendek nga dita në ditë bëhej gjithnjë e më i madh.

Gurshpatarët e mbysnin qytetin dy herë në javë. Atë ditë qyteti kishte më shumë kuaj e mushka se divizioni «Lupi». Gjenerali me fytyrat, me veshjen e tyre, me fjalët mundohej të njihte misteret e krahinës malore, por ajo ishte një labirint pa fund.

Rruga zhurmonte nga potkonj e zile mushkash, nga trokëllimat e këpucëve gjithë gozhdë të gurshpatarëve që mbanin kostume të rënda shajaku, kalca të bardha të lidhura me gajtan të zi te gjuri. Ata kuvendonin vetëm me tregtarët, flisnin me fjalë të prera e në dialekt të rëndë. I mundonte zhurma e qytetit dhe, kur dilnin nga rrugët e tij, nxitonin në drejtim të maleve. U pëlqente vetmia, ndaj, sapo dilnin nga qyteti, çelëshin në fytyrë, kuvendonin gjatë rrugës dhe englediseshin.

— Këta njerëz do të na nxjerrin telashe, — tha Ulderik-koja.

Tjetri e vështroi në mënyrë pyetëse.

Kafja «Bela Venecia» përballë sheshit të qytetit ishte mbushur me oficerë të divizionit «Lupi». Para ndërtesës endeshin patrullat e karabinierëve. Dritat e shumta i jepnin sallës ndriçim të veçantë. Qarkullimi i qytetarëve ishte ndaluar.

Prefekt Tahiri me rastin e dorëzimit të Medaljes së Artë gjeneral Ernesto Karasit, njërit prej të katër komandantëve të kolonave që zbarkuan në Shqipëri, dhe përvjetorit të tretë të zbarkimit të trupave italiane në Shqipëri shtronte darkë.

Një mbrëmje aq e madhe nuk mbahej mend. Ishte një ngjarje që e ndjeu tërë qyteti.

Në ballo kishin ardhur pesë kolonelët e regjimenteve, disa majorë, pilotë, oficerë të tjerë, autoritetet e vendit dhe dama të zgjedhura. Kishte ardhur edhe Kozeta që nga Roma, e ftuar personalisht nga Ernesto Karasi. Orkestra kishte zënë vend në qoshen e djathtë të sallës. Tryezat ishin mbushur plot e përplot. Kamerierët më të mirë të qytetit prisnin të vinin në lëvizje duart e tyre të shkathëta, ashtu siç prisnin muzikantët të lëviznin harqet e violinave.

Dervishi i teqesë, Rexhepi, ishte nga mysafirët e rrallë që kishte zënë vend te tryezat e rezervuara për autoritetet dhe oficerët madhorë. Ai qëndronte përballë priftit të divizionit dhe, në fillim përshëndetën njëri-tjetrin, mandej dervishi nuk guxonte ta mbante vështrimin andej. Midis tyre s'kishte si të mos ishte kapiten Alfredoja, një nga yjet e oficerëve subalternë të divizionit «Lupi», një oficer i gjatë, i bukur, tepër elegant, sa kishte tërhequr vëmendjen e Kozetës.

Andej nga fundi qëndronte në një qoshe i maskuar si ushtar financier koloneli me flokë të bardhë, Murgioja.

Mbrëmjen e hapi prefekti, Tahir Përgjini. Gjeneralit i pëlqyen komplimentet.

U fol se 7 prilli paskësh qenë dita kur rilindi Shqipëria. U përsërit fjala që kishte thënë Musolini para se të nisej trupekspedita ushtarake në drejtim të Shqipërisë që një popull që lind ka të drejta mbi popujt e tjerë që përrëndojnë.

Kozeta qëndronte përballë gjeneralit, midis dervish Rexhepit dhe priftit të divizionit. Dervishi, thuhej, gjithnjë sytë i kishte të ftohtë, si të qelqtë. Njërin sy e kishte sy prej qeni, por i lodruan dhe i shkëlqyen kur ndeshën me sytë e bukur të italianes.

Kozeta mbetej në sallë femra më elegante, e veshur më me shije. Ajo dukej si një figurë e hollë dhe e shka-thët. Ernesto Karasit nisi t'i mekej zemra gjithnjë edhe më shumë, gjë që nuk e kishte ndier në raste të tjera. Kjo ndoshta kishte lidhje me atë që mbi këtë grua donte të vinte pushtetin që kishte pasur më parë në Romë, kur ishte djalë, por, atë që i fal njeriut mosha, nuk ia jep grada, sado e madhe të jetë ajo.

Afër gjeneralit ishte ulur gruaja e prefektit, një grua e pjekur, e bëshme, që po mbyllte dhjetëvjetëshin e tretë. Flokët, veshjen dhe tualetin e bënte thujtë si të ishte vajzë. Një dy dhe në majë të gjuhës e kishte fjalën: «Jam grua burri». Gjenerali e vizitonte shpesh zonjën kur prefekti ndodhej në «punëra».

Kërcimet nisën vonë, kur qenë zbrazur shishet me shampanjë dhe ishin pirë shishet e para nga vermuti më i mirë. Prefekti kishte vënë mbi tryezë gjërat më të mira që mund të gjendeshin në qytet.

I pari u çua në vallëzim gjenerali. Kërceu me zonjën e prefektit. Ajo vërtet ishte e bukur, po nuk dinte të kërcente. I hidhte këmbët rëndë. Ku Kozeta, me të cilën kërcente zakonisht Ernesto Karasi, e ku ajo avdalle bardhoshë! I vinte maraz që kërcente me këtë, kur zemra ia donte të kërcente me një tjetër.

Kozeta qëndronte afër karriges bosh. Bisedonte me zë të lartë dhe në të pranishmit ndihej hijeshia e saj. Kishte veshur një kostum të bardhë e kapele ngjyrë vjollce. Dervishi e vërshtonte vjedhurazi nga këmbët, s'donte të ngrinte sytë gjer te fytyra e saj. Ajo ishte e bukur, e këndshme dhe i rrëmbente sytë gjithë sallës. Prifti i pikasi vështrimet e dervishit, iu afrua Kozetës e i pëshpëriti:

— Dervishi ju vjen rrotull.

Kozeta ngrii vetullën e djathtë dhe nuk foli. Dervish Rexhepi e ndjeu më afër italiankën. Ai punonte nofullat, e

shqyente mishin me duar dhe mustaqet e mjekra nisën t'i lyrosen. Kozeta diç i pëshpëriti te veshi, ai ia shkrepri si ta kishin gudulisur në kërthizën e enjtur si lule dielli dhe hodhi dorën te zverku, përkëdheli qafën e tij të trashë, pas-taj gjoksin leshtor.

Një ngazëllim i vërtetë ndodhi në sallën e madhe të kafes «Bela Venecia» kur Kozeta zgjodhi si kavalier der-vish Rexhepin.

— Allah, allah, — tha dervishi i dehur nga parfumi i italiankës kur e zuri nga beli.

Prefekt Tahir Përgjini atë natë më shumë gogësin-te, prania e tij ishte si e një mumjeje, por një fjalë e goditur që tha pasi qe pirë, i nderi në përgjim veshët e pjesëma-rrësve. Ai e quajti gjeneral Erneston me nëntë zemra. Mbas urdhrit të lartë që ishte graduar, ky përcaktim u quajt nga fjalët më të bukura që u thanë. Kur pa suksesin, prefekt Tahiri hodhi çapin më tej.

— Gjeneral Ernestoja ka zemër në tokë, zemër në det dhe zemër në qiell, — tha dhe hodhi vështrimin nga ko-mandanti i flotiljes italiane dhe komandanti i regjimen-tit të aviacionit. Pastaj përmendi regjimentin e bersalierë-ve. Komandanti i këtij regjimenti, kolonel Graciani, një burrë rreth të dyzetave që kishte trup të shkurtër dhe më të mbushur se gjenerali, e përshëndeti me kokë prefektin. Kështu bënë edhe kolonelët e regjimenteve të alpinistëve, këmishëzinjve, kavalerisë dhe xhenierëve, komandanti i re-gjimentit «Vale del Po» si dhe kapiteni i batalionit special «San Marko».

— Këtu ka një dorë, ajo e bën hapin, forca e divizionit «Lupi». — Dhe në kulmin e ngazëllimit lexoi në gazetën e ditës fjalën e mbajtur nga Shefqet Vërlaci.

Duke sikur gëzimi s'do të mbaronte kurrë. Gjenerali çoi vetëm një shëndet. Ai jo pa qëllim piu në mbrëmje për shëndetin e kapiten Alfredos. Dollinë e ngriti me qëllim të caktuar. Duke pirë për njeriun që punonte sipas shko-llës së tij, sipas dijeve dhe pikëpamjeve të Ernesto Karasit, ai u tregonte oficerëve madhorë se duhej t'u lirohej rrugë

mendimeve të reja mbi organizimin dhe zhvillimin e veprimeve luftarake në nënreparte. Nga kjo nuk përjashtohet as kolonel Graciani, komandant i bersalierëve që mendohej se ishte komandanti i vetëm që mund ta zëvendësonte gjeneralin.

Zonjat, kur panë vlerat e kapiten Alfredos, vërshuan kush e kush të kërcenon me të. Kapiten Alfredoja ishte më i riu dhe më i bukuri në sallë.

Në kohën që çiftet kërcenin një valc të shpejtë, u thyen dy xhama të dritareve. Pastaj dikush ulëriti. Bardhoshen e prefektit e kishte goditur një gur në fytyrë. Pastaj nga ana e murit kalonin mbi kokat e rojeve të tjerë gurë e bashkë me to letra të bardha. Gjersa u kujtuan rojet të shikonin ato skuta të errëta, të dy ata që gjuajtën me llastika hodhën në sallë shumë «gurë» dhe shumë letra të bardha.

Vetëm kur u bë qetësi, njerëzit u kujtuan të lexonin.

— Trakt! Trakt!, — tha barkaleci, Murgioja, që kishte shtangur te dera e kafenesë.

— Sinjore, trakt, sinjore... trakt... — Prefekti ia afroi letrën gjeneralit.

Ai lexonte një tjetër... letrat ishin shkruar italisht dhe shqip.

Shkruheshin në fund të saj me shkronja të kuqe fjalët:

VDEKJE FASHIZMIT! — LIRI POPULLIT!

Gjenerali u kthye në pallacinën e tij i pezmatuar. Nuk e ndiente më veten të sigurtë. Lexoi në ditar shënimet mbi ngjarjet që kishin ndodhur në zonat ku ishin dislokuar repartet e divizionit «Lupi». Ulderikoja, si gjithnjë, i qëndronte pranë. Gjenerali lexonte.

Në tridhjetenëntën buzë detit divizioni i tij kishte lënë gjithsej tridhjetë e shtatë ushtarë të vrarë dhe një oficer; kurse vetëm gjatë pesë muajve nga dita e formimit të Partisë Komuniste Shqiptare ishin vrarë mbi shtatëdhjetë ushtarë, nënoficerë dhe oficerë. Kjo që një shenjë ogurzezë. Murmuriste emra dhe vende.

— Kapiten... mbetur në Qafën e Dhëmbelit, tenente...

e vranë në malin e Sopotit, kapiten... ħumbi në krahinë e Gurshpatit. Në pritën e Zhupdenës u dogjën dy makina. — Pinte dhe fliste...

Ulderikoja e vuri re shqetësimin e eprorit të tij, u mundua ta qetësonte, po mendja e gjeneralit dalldiste sa nga njëra anë e detit në tjetrën. Megjithëse ishte i pirë, ai e dallonte praninë e Ulderikos. Iu kujtuan çaste nga ditët që kaluan në qytetin e Barit para se të zbarkonin në Shqipëri.

— Alfredo! Alfredo!, — thirri pas pak. Ulderikoja nuk mundi të kuptonte përse gjenerali përmendi emrin e kapiten Alfredos.

— Alfredo!, — thirri përsëri gjenerali.

Nënoficeri kuptoi që ai kërkonte një nga punimet shkencore të kapitenit, ndaj nxori hartën e rrugës që do të hapej në drejtim të Gurshpatit.

— No, no!, — tha i zemëruar.

Ulderikoja tërhoqi nga tavolina hartën dhe pruri disa skema bunkerësh që mendohej të ndërtoheshin, hapi gjithashtu mbi tavolinë planimetrinë e varrezave të ushtarëve. Gjenerali pinte vermut, shikonte planimetrinë e varrezave, saktësitë e shënimeve dhe murmuriste emra të njohur.

Bisedonte me të vdekur... Bisedonte me njerëz të mbyllur në fortino...

Dhe aty, i zhytur në kolltuk, dremiti një çast. Kur u përmend, iu kthjellua dita e fundit kur u largua nga Italia.

Ishte një ditë e bukur ajo ditë prilli e vitit tridhjetë e nëntë. Kodrat rreth Barit mbuloheshin nga gjelbërimi. Gjenerali Karasi, kapiten Alfredoja dhe Ulderikoja shëtisnin atë ditë me veturë rrugëve kryesore të qytetit. Afër doganës makina frenoi.

— Zbresim, Barez?, — tha gjenerali.

Nënoficeri trashalug zbriti nga makina dhe hapi me rrëmbim derën. Gjenerali dhe kapiten Alfredoja dolën nga makina. Kaluan në këmbë dhe u ndalën. Vështroinin nga deti. Në port hynë atë kohë disa anije transporti dhe dy

gjuajtëse. Thellë në det nxinte një kryqëzor. Pas shpatullave të tyre ishte heshtja hijerëndë e qytetit. Rruga ku kalonin ata të çonte nga porti i madh i qytetit në portin e vogël.

— Ecim në këmbë, — tha gjenerali.

Kapiteni pranoi propozimin e tij. Ulderikoja kishte kohë që ishte larguar nga qyteti i tij i lindjes, ndaj që në hapat e parë e hodhi vështrimin te Castello Sevo¹). Pamja e kështjellës i mbërtheu në vend vështrimet e gjeneralit dhe të kapitenit. Ata soditën muret e larta të saj.

— Shumë e vjetër, — tha Karasi.

— Thuhet se është ngritur bashkë me qytetin.

Alfredoja, si arkitekt, tregoi copa historish nga ndërtimi i kështjellave. Ai nuk pandehte që këto tregime do ta rrëmbenin aq shumë eprorin e tij. U mundua të jepte sa më shumë shpjegime. Gjenerali e dëgjonte me vëmendje të madhe. Ai bluante me vete që në anën tjetër të detit të ngrinin kështjella. Ato nuk do të ishin kështjella mesjetare, por do të kryenin të njëjtën detyrë që kishte kryer në kohën e saj edhe kjo kështjellë e vjetër buzë detit. Këto mendime ia tregoi Alfredos dhe vuri re që fantazia e kapitenit u nxit edhe më tepër. Mendimi i njëjtë i vartësit me eprorin për ndërtimin e një qyteti ushtarak në vendin ku do të vendosej divizioni «Lupi», pikëpamjet e njëjta për ndërtimin e kështjellave të reja dhe për piketimet e sakta të vorrezave të njerëzve që bien në luftë e afruan më shumë gjeneralin me kapiten Alfredon.

Bari i vjetër ngjante me një anije. Nga tri anët qyteti i lag themelet e tij në ujin e kripur të detit. Anës rrugës ishte ngritur një mur betoni që priste e thyente dallgët e Adriatikut. Gjenerali, kapiteni dhe marshall Ulderikoja kalonin në trotuar nga ana e detit. Dallgët me interval të njëjtë jepnin goditje në murin mbrojtës dhe stërkalat e bardha dilnin gjer në trotuar e spërkatnin çimenton.

1) Është fjala për kështjellën e lashtë të qytetit.

— I vjetër, po i bukur, — pohoi Karasi. Kapiten Alfredoja që ishte mësuar me madhëstini dhe bukurinë e Napolit, qytetit të madh ku qe lindur e rritur, rrudhi buzët, ndërsa Ulderikos i erdhi mirë që gjeneralit i pëlqeu pamja e Barit të vjetër, qytetet në majë të kodrës, me shtëpi të ngjeshura mbi njëra-tjetrën, të gjitha me dritare nga deti.

Pranvera atë vit i kishte veshur në blerim kodrat rreth Barit. Mbi këtë tokë italiani shtrydhi djersën dhe ajo ia ktheu mundin njeriut, puna ka lindur gëzimin. Po retë e zeza që endeshin në qiell paralajmëronin diçka të keqe, ogurzezë.

Murgioja i kishte raportuar se çdo ditë para ushtarëve të grupit të artilerisë që i kishin ngritur çadrat kundrejt klinikës së qytetit, kalonte një ushtar i vjetër që kishte humbur këmbët në Luftën e Vlorës nëntëmbëdhjetë vjet më parë. Dy herë në ditë kalonte ushtari sakat me kokën të rrasur midis shpatullave. Edhe vetë ai, gjenerali i divizionit «Lupi», kur dëgjoi tingujt e përsëritur të patericave mbi trotuar, ndjeu pështjellim. Ishte i papëlqyeshëm kalimi i atij njeriu para ushtarëve, ndaj pyeti:

— Kalon shpesh?

— Disa herë në ditë.

— Duhet ta ndalojmë!

— Nuk dëgjon. Dhashë urdhër të mos kalojë, por u kërcënohet rojeve dhe del më dendur. Sytë e ushtarëve e vështrajnë si të shohin fantazmën, trokitjet e protezave u vrasin ushtarëve çdo gëzim.

— Nga këta duhet të ruhemi, — tha gjenerali.

Ende pa u larguar ushtari veteran që shkonte në punë te pronari për të nxjerrë kafshatën e gojës, ende pa u larguar tiktaku i protezës, dikush filloi një këngë.

— Këndon bukur, zë i mrekullueshëm, — tha gjenerali.

Gjenerali dëgjonte, mendohej t'i dallonte fjalët. Sa herë këndonte vajza në dritare, ushtarët heshtnin, mbeteshin si trupa të ngurosur. Megjithëse vajza ishte e bukur, brune dhe e hedhur në shtat, nuk i thoshte kush «sinjorina» dhe nuk puthte njeri gishtat e dorës. Ata dëgjonin vetëm këngën:

*Bashkë me tymin dhe sirenën e vaborit
po përcjell larg edhe dashurinë tonë.
Nuk di kur do të më kthehesh, i dashur,
apo do të mbetesh atje përgjithmonë...*

— Të mos dëgjohet ajo zhurmë protezash, të heshtë ajo djall këngëtare, të heshtë sa më shpejt!, — tha i nevrizosur gjenerali. Po protezat e invalidit dhe kënga e vajzës buçisnin më me forcë se topat e gjeneral Karasit. Këto qenë goditjet e para që ranë mbi kokat e ushtarëve të tij, ato dhanë dridhje në çdo zemër ushtari.

Ajo ditë i shfaqej tani komandantit të divizionit «Lupi» si fantazmë. Ai jetonte plotësisht gjashtë prillin, ditën e zymtë.

Gjenerali i kujtohej që retë atë ditë trazoheshin mbi qytet dhe enin drejt Adriatikut. Batalionet dhe grupet e divizionit të tij ishin rreshtuar anës së rrugëve me armët gati.

Deti kishte dallgë. Era ngjeshte degët e ullinjve, ndër-
sa ushtarët qëndronin të ngurosur në rreshta.

Kundrejt rreshtave këndonte vajza e bukur flokëzezë, kalonte në trotuar ushtari veteran sakat, nxinin kryqet e varrezave.

Të gjitha këto i bënë ushtarët e tij edhe më të heshtur. Ernesto Karasi i rrembyer nga inati lëvizte, kalonte sa në njërin anë të rrugës në tjetrën. I erdhi njoftimi:

— Trupat të imbarkohen! — Këtë vendim të marrë disa minuta më parë nga Benito Musolini në pallatin Venecia, telefonistët, telegrafistët dhe radistët e çuan në jug të vendit. Gjenerali komandoi me zë të lartë repartet. Rruga u mbush me ushtarë.

Duke kaluar nëpër rrugën «Oracio», repartet dolën në pjacën «Cezare» dhe sapo kalonin në stacionin e trenit përsëri hapi i kompanive rregullohej. Rruga «Manzoni» dhe «Viskonti» u mbush me ushtarë, që drejtoheshin nga pjaca «Garibaldi».

Në det sirenat e vaborëve dhe në qiell zhurma shurdhuese e 100 aeroplanëve ushtarakë lajmëronin se afati i ultimatimit që dha Musolini kishte mbaruar.

Mbi gjithë zhurmën e madhe që bëhej u dëgjua përsëri kënga e vajzës.

*Nuk di kur do të më kthehesh, i dashur,
apo do të mbetesh atje përgjithmonë...*

Kënga fluturonte mbi bortin e anijeve, mbi dallgët e detit, ajo bëhej e plotfuqishme. Radhët e ngjeshura të ushtarëve të divizionit «Lupi» u lëkundën. Fytyrat e tyre e ndien pikëllimin që ka ushtari kur e largojnë nga At-dheu. Fill pas batalioneve, hyri në port vetura gri e hapur e gjeneral Ernestos. Fashistët, e rinj, që ishin vendosur poshtë kështjellës në anë të Portit të Madh, hodhën mbi veturën dhe mbi gjeneralin lule të freskëta. Ernesto Karasi kishte në supe e në qafë gërsheta trëndafili. Po i merrej fryma nga lulet.

Ushtarët të shtypur nga pesha e armëve heshtnin, populli nga dhembja heshtte. Sërish u gjallërua fantazma. Që nga fundi i kolonës vinte jehona e këngës dhe tiktaku i protezës.

Gjeneralit iu kujtua se si anijet i gëlltitën një e nga një kompanitë e ushtarëve, se si karvanet luftarake që imbarkuan trupekspeditën e gjeneral Guxonit u nisën në drejtim të Shqipërisë në katër kolona.

IV

Konflikti që kishin pasur fshatarët e krahinës së Gurshpatit me nëpunësit e prefekturës për qerestenë kishte përfunduar. Një grup fshatarësh nëpër një shi të madh ktheheshin nga qyteti me fytyra të zymta. Atë ditë, befas, u doli në rrugë një njeri i armatosur. Ata u përshëndetën me të!

— Si je, Bato?, — i folën njëzëri në emër.

— Mirë, mirë, po si përfundoi gjyqi?, — i pyeti ai.

— Na dërrmuan, o Bato, gjyqin e fituan ata, — u ankua njëri nga fshatarët.

— E ku mbahet mend që fshatari të fitojë gjyqin?, — ia preu një tjetër.

— Sa ju dënuan?

— Gjashtëdhjetë barrë qereste dhe prerjen e furnizimit me misër për një muaj.

— Si, shumë, ë?

— Na rënduan tej kandarit, të ishte më vonë, mbase më ndryshe do ta kalonim. Është akoma larg vakti i grurit.

— Si do të bëni? E bëni dot qerestenë?

— Të shikojmë, vështirë, sidomos pa atë farmakun... edhe më keq... do bukë njeriu që nget sëpatën.

— Ç'kemi nga qyteti?, — pyeti Batoja për të ndërruar bisedë. — Ç'thonë pipinot?

— Si e ka zënë Italia kësaj radhe, dashka të qëndrojë shumë.

— Po e lamë ne, le të qëndrojë gjithë jetën, — tha Batoja.

— Gjenerali i divizionit «Lupi» është bërë xhind: «Do ta mbush vendin me kazerma», — ka thënë, — tha njëri.

— Si e kanë zënë, vanë pyjet tona....

— Për atë kërkon të ngjitet sa më parë xhadeja në krahinën tonë.

— Lëri, Bato vëllai, hallet e fukarasë, s'kanë të sosur lëngimet tona, po ti si e kalon, — ia priti fjalën i dyti:

— Dëgjo, vëllai im, — ngau fjalën i treti: — Unë jetoja më mirë kur isha në burg, sesa sot që jam i lirë, jetë me halle, more Bato, virane jetë kjo jona, jetëzeza. Ne punojmë, Tahir Përgjini majmet, fryhet si këpushë.

Vazhduan të ecnin bashkë. Batoja u fliste fshatarëve mbi luftën. Ata dëgjonin, por druhashin mos befas takohehin me xhandarët e postës.

Fshatarët e dinin që Baton e kërkonin dhe disa herë i kishin zënë pritë, por u kishte ikur nëpër plumba xhandarëve e karabinierëve. Në çdo përpjekje kishte ngrënë kokën ndonjë pendëkëndes. Flitej se atë nuk e zinte plumbi. Këto fjalë nuk i hante ai vetë, e ndiente frikën e pritës, po nuk e bënte veten. Kur fjala që përhapur aq shumë në krahinë, ai nisi ta besonte edhe vetë se ndoshta që vërtet i tillë, por hoqi dorë shpejt nga ky mendim. E pa të domosdoshëm të ruhej nga pritë. Kur hynte në çdo shteg, tendoste çdo nerv të trupit, ecte me vëmendje dhe, kur befas binte në pritë, hidhej si ketër e zinte vend pa e mbushur pushkën xhandarët e karabinierët. Shtinte apo ikte, sipas mundësive, por gjithnjë xhandarët ktheheshin në posta me pushkë të varura në sup grykëposhtë.

Gjer te qafa rrugën e bënë bashkë, aty u ndanë. Ata u ngjitën te qerestexhinjtë e tjerë në malin e Lenikut, ndër-sa ai te shkëmbi në Malin e Thëllëzës, në stanin e Laze Acarit.

Laze Acarin e takoi në shpatin e malit, ku kulloste delet. Mësoi se endeshin maleve milicët e kapiten Tefik efendiut dhe ishte ngjitur në fshat një skuadër kavalerie. Bisedonin për ushtarët e huaj dhe mbi luftën.

— Ka raste, biri im, që mençuria e botës bie në hiç.

Kralët e mëdhenj deshën ta ulnin zemëratën e Duçes së Italisë duke i lënë dorë të lirë të gllabëronte toka sa nga një anë e detit në anën tjetër. Kësaj i thonë t'i vësh ujku mëlçi qingji në pjatë për të mos prekur tufën, po ujku mбетет ujk, ai nuk ngopet me gjak, e pret kopenë gjer në delen e fundit.

Batoja nuk foli.

Laze Acari e shfrynte inatin kundër Italisë me fjalë të rënda. Pastaj e çoi fjalën te xhandarët e milicët e kapiten Tefikut dhe te kavaleria italiane.

— Kësaj radhe kanë vënë shtrëngatë të madhe, — tha.
— Nuk do të bëje keq t'u largoheshe nga sytë një kohë.

— Në këto çaste të largohem?

— Mbase e kalojnë në harresë emrin tënd, më vonë duku përsëri.

Batoja qëndroi gjatë në heshtje, nuk bënte zë, por i bluante në mendje fjalët e plakut. Vështronte shtëpitë e fshatit lyer me gëlqere të bardhë, kodrat, pyllin dhe tufat, gratë punëtore si bleta që hynin e dilnin ngarkuar nga fshati; qerestexhinjtë me sëpata të hedhura në qafën e dorës... Era ëmbëlcake e plehut të deles, blegërima e deles dhe e qingjit, pëllitja e lopës dhe biçit, hapat e grave që mbushnin bucelat me ujë në gurrën e ftohtë, të lehurat e qenit të stanit, tingujt e fyellit dhe zëri i çobanit, të gjitha këto i dukeshin se qenë bërë nga vetë gjaku i tij.

— Është shumë e rëndë për mua të jetoj vetëm në këto çaste që Partia ka dhënë kushtimin për luftë, të iki kur duhet të vij, të më mungojë guximi kur nga çdo anëtar Partie, kërkohet guxim e trimëri... Këtë s'mund ta bëj.

— Ashtu është, po, po t'u ngjit koshella prapa, s'kanë ç'bëjnë tjetër xhandarët e milicët e kapiten Tefikut. Mbulojnë fshatin ata. Duam të na dorëzoni Baton... «Ai është komunist...», — thonë. Kështu na thanë radhën e parë.

— Ju ç'i thatë Tefik efendiut?

— E sikterisa.

— Çfarë i thatë?

— Ç'i thashë? «Ik, ore, gremisu në buzë, me gjithë milicët e tu, pika! Vendin na e zuri Italia e ju, lart të zini Baton, pika që s'ju bie. Ç'keni me të? Jeni nga gjaku ynë ju

apo jeni zënë nga fara e djallit!» Kështu u thashë, biri im. Po kapiten Tefiku mërzen ditë e natë në dyqanin e fshatit. «Do ta zë se s'bën — më tha, — do ta zë të gjallë a të vdekur Baton, po, do ta zë». Është më mirë të largohesh disa ditë, dil në anën tjetër të Vjosës, kam dëgjuar se edhe andej ka partizanë. Është vënë shtrëngesë e madhe dhe kam frikë nga pritat.

— Tani që doli gjethi, tani të kem frikë?

Lezes i pëlqeu guximi i Batos dhe me vete tha: «Trim është, ia kërren lopës shterpë vëcin nga barku», — kurse atij iu përgjigj:

— I kanë shtuar forcat, i kanë zënë të gjitha shtigjet.

— Megjithatë nuk kam për t'u larguar. Dua ta kem varrin tim këtu, në grykat dhe malet ku linda dhe u rrita. Këtu de, këtu. . ., — dhe vuri pëllëmbën e dorës mbi barin e lëndinës.

Kishte vënë re se stanet, zabelet, gërxfhet, arat në zallishte, gjithë zhurma baritore e Gurshpatit në këto gryka dhe dielli e era i flisnin drejtpërdrejt zemrës së tij. Të gjithë njerëzit e fshatit ishin miqtë e tij, veç Tefik efendiut, milicëve e xhandarëve që dilnin e zinin prita.

Pak më tej nga vendi ku qëndronin Batoja dhe çobani ishin mbledhur një tufë pelash të pavëna samarin. Kafshët rrihnin ajrin me bishtat e tyre.

Fill pas ditëve me shi erdhën ditë me diell të nxehtë.

— Do të priset koha.

— Lagështirë tregon se do të bëjë prilli, kështu tha mbrëmë një çoban që pa shpatullën.

— Kishit miq?

— Jo, na u vra një dele. Uh, prit, biri im, u zura me llaf dhe harrova që ti je pa ngrënë! — Plaku u ngrit dhe shkoi në stan, hoqi nga shelqerori një lëkurë me qumësht, zgjidhi trastën, nxori edhe një copë mish të pjekur dhe ia pruri Batos. Tjetri s'priti, hëngri si hanë gjithë njerëzit që enden maleve të uritur.

Laze Acari rrinte me Baton në stan. Biseda e tyre bëhej për luftën. Lazja vinte re ndryshimin e madh që

kishte pësuar Batoja gjatë jetës në burg. Ai kishte rënë pak nga shëndeti, por qe forcuar në logjikë e në fjalë. Jeta në burg qe bërë një shkollë e vërtetë për Baton. Kur erdhi fjala te forca e Italisë, Lazja sikur e përtypte fjalën, ngaqë shikonte ditë për ditë të kalonin në rrugë topa e tanke.

— Mbretëri e madhe, biri im, — tha Laze Acari. Batoja, si u mendua pakëz, iu përgjigj:

— Shumë ishin edhe në njëzetën.

— Jo, bir, jo, bën më tërsëllëm forca e Italisë kësaj radhe. Shtet i madh është, ushtarë e topa do të nxjerrë deti sa një dreq e di.

Batoja e kishte zakon ta peshonte fjalën, ndaj nuk u nxitua t'i përgjigjej, hodhi vështrimin nga Mali i Thëllëzës dhe, si u mendua mirë, tha:

— Do t'i qëndrojmë furtunës si i qëndrojnë bushi, prralli dhe ilqeja e maleve tona thatësirës. Ato, bashkë me pishën e bredhin janë miq të dherave të varfra, i mbërthejnë më mirë rrënjët në shkëmb, por të gjithëve u sos një dorë dhe që ta mbajnë gjethin tërë vitin të gjelbër. Kështu është, apo jo?

— Di tjetri ç'thotë, fjala e sertë po me vend, — tha Lazja me zë të ulët.

Ata prisnin të vinin atë ditë në stan edhe të tjerë. Do të vinin katër vetë, anëtarë partie. I pari erdhi një djallë që sapo kishte shkelur në vitin e njëzetë, Sevo Rrënja. Sevoja banonte në lagjen «Lajthizë». Anëtari i komitetit të partisë, Gani Çani, i kishte dhënë porosi Batos të tregonte më tepër vëmendje në këtë lagje, sepse ajo ishte lagjja më e varfër në krahinë e dervish Rexhepit. Nga biseda që bëri Batoja vuri re se Sevoja ishte djallë që nuk ia hante qeni shkopin. Ishte gjithë asht e muskuj, me shëndet bariu. Sado që gjithë jetën punonte me sëpatë, ai mbetej si një lis i drejtë. Mbas Sevos erdhi në takim Salikoja. Ishte nga një lagje tjetër e Gurshpatit. Batoja e njihte mirë Salikon, ishin të dy nga lagjja majë bregut dhe shtëpitë i kishin sipër shkëmbit të madh. Batoja nuk e dinte që ai qe bërë komunist. Për të ai ruante respekt të veçantë. Salikoja ishte njeri që s'dinte të ulte kokën përpara kryepla-

kut e xhandarëve. Në vitin tridhjetë e nëntë qe bërë shkak të zbrisnin në qytet një grup i madh gurshpatarësh dhe bashkë me qytetarët të kërkonin armë. Zemërimi atë ditë kishte përfshirë gjithë qytetin. Po autoritetet e bënin veshin shurdh e syrin qorr. Atëherë Salikos më s'i ishte duruar, kishte guxuar të ngjiste me rrëmbim shkallët e prefekturës. Rrugën ia kishte prerë kapiten Tefik efendi. Salikoja e kishte zënë nga palltoja dhe i kishte hakërryer.

«— Duam armë... armë... armë!, — kishte thirrur me zë të lartë.

— Ç'i doni armët, të vrisni veten?, — u ishte përgjigjur i zemëruar kapiten Tefiku. Turma ishte pezmatuar dhe kishte thirrur me zë të lartë:

— Tradhtar! Tradhtar!»

Dy xhandarë kishin rrëmbyer Salikon dhe shumë të tjerë dhe i kishin mbyllur në kështjellën e qytetit.

Me Sokol Golemin Batoja kishte qenë bashkë në anë të detit, kur zbarkoi divizioni «Lupi». E çmonte shumë djaloshin për trimërinë. Ai kishte qëndruar i fundit në pozicion, kishte zbrazur edhe fishekun e fundit dhe pastaj ishte tërhequr.

U ulën pranë zjarrit të katër dhe bisedonin. Salikoja ishte njëzet vjet më i madh nga Batoja, po dukej edhe më i madh nga ç'ishte, sepse dallgët e jetës e kishin përplasur në gur e në shkëmb. Kishte një tufë fëmijë... kishte halle...

Kur përmendën emrin e kapiten Tefik efendiut, Salikos i shkrepinë sytë.

— Ai kërkon plumbin në ballë! Si, ore, u bë qen i tyre?! I kërkuam armë ditën që zbarkoi Italia dhe s'na dha! Ai e ka hak plumbin, por shoku Gani nuk dëgjon. «T'i bëjmë presion që të ndërrojë rrugë», — kështu më ka thënë Ganiu, po ndërron rrugë derri? Hë, më thuaj ndërron, Bato?

Batoja vuri buzën në gaz dhe me vete tha: «Ai që ka qenë, ai Saliko ka mbetur, i papërkulur».

Kalonte biseda e tyre sa nga njëri problem te tjetri. E pyesnin Baton mbi vështirësitë në burg, për torturat që i kishin bërë fashistët.

— Hë, ti je si shkëmb, biri im, si shkëmbi Malit të Thëllëzës, i fortë... I ngjan babait tënd, kështu e mbaj

mend unë. I ke rrëmbyer kokën dhe trimërinë. Nga shtati më dukesh ai, po edhe nga bëmat s'ke mbetur prapa. Dardha nën dardhë do të bjerë, e dija që do të lidheshe me Partinë, ma thoshte zemra dhe nuk u gabova. Të mbaj mend që kur ishe i vogël, kur u vra babai yt në Qafën e Erës me andartët në vitin katërmbëdhjetë.

Batoja heshtte. Ai kishte dëshirë të dëgjonte, po Salikoja papritur heshti, zakon që Batoja ia njihte, ndaj nuk e ngacmoi.

— Në këtë mbledhje, — iu drejtua shokëve, — do të diskutojmë për zbatimin e një detyre që na ka ngarkuar Komiteti Qarkor i Partisë, — tha Batoja dhe lexoi letrën që kishte shkruar Ganiu: *Në krahinën e Gurshpatit u dërguan nga italianët prefekti, dervish Rexhepi dhe kapiten Tefiku. Ndoshta do të dërgojnë edhe të tjerë. Ata kanë marrë detyrë të mobilizojnë sa më shumë njerëz në punë. Italianët i japin rëndësi të madhe shpejtimit të punimeve në rrugë, si duket shqetësohen nga veprimet tona në zonat malore, sidomos në krahinën e Gurshpatit. Kësaj krahine kohët e fundit armiku i kushton një vëmendje të veçantë. Ndaj kërkohet nga shokët komunistë të Gurshpatit dhe gjithë aktivistët e luftës sonë t'i kushtojnë një kujdes të madh dhe në kohë të zbulojnë planet e armikut, t'i godasin dhe të shpartallojnë çdo veprim të tyre».*

Si u lexua letra, ata heshtën. Dy nga ata, Sevo Rrënja dhe Sokol Golemi, punonin në xhade. Ata thanë se të gjitha forcat ishin grumbulluar në kantierin buzë lumit.

— Kushtet e punës janë shumë të rënda, — tha Sokoli.

— Njerëzit janë mërëzitur, po nuk guxojnë ta braktisin punën, tremben mos italianët i internojnë, — tha Sevoja duke tundur kokën.

— Nga mëngjesi në mbrëmje punojmë në ujë e në baltë.

— T'u shpjegojmë që rruga është varri ynë. Këtë duhet t'ua shpjegojmë me durim dhe mirë, — tha Batoja.

— Dervish Rexhepi ka thirrur nga çdo fshat njerëz, myhibë të teqesë dhe ka dërguar fjalë se, kush nuk kalon në një udhë me zotin, do të pendohet kur të gjendet në të njëjtën rrugë me shejtanin.

— Me anë të këtyre kërkon të na përçajë gjenerali i divizionit «Lupi».

— Edhe në Lajthizë dervish Rexhepi ka dërguar fjalë se delen që ndahet nga tufa e ha ujku. Ka bërë thirrje për t'u bërë myhibë.

— Ka filluar t'i shtojë radhët e myhibëve. Dy gjëra kërkoheshin nga dervishët e teqeve që endeshin nëpër Gurshpat: të shkruheshin njerëzit në milici dhe të shtoheshin radhët e myhibëve. Po ne do bëjmë detyrën tonë!

Pasdite zuri të binte shi, por ata të katër vazhduan rrugën në drejtim të kantierit ku punonin gurshpatarët.

Lugina e Gurshpatit nga kreu në fund dridhej nga të ftohtët. Grykat buçisnin nga ujëvarat që zbrisnin nëpër katarakte nga të dyja shpatet e maleve, afër buzës së lumit Belica. Pranë zjarreve qëndronin qindra njerëz. . . I kishin mbledhur nga një për derë që të punonin në xhade.

Tefik efendi kishte thënë:

— T'i falen gurshpatarët gjeneralit të divizionit «Lupi» që i vuri të punojnë tre muaj në rrugë dhe nuk i dërgoi në frontin e luftës.

Pastaj prefekti kërkoi nga gurshpatarët t'i shtroheshin punës, ndryshe gjenerali do t'i dërgonte prapa diellit, në vende nga do t'u vinte në shtëpi karta e djegur. Fill mbas Tahir Përgjinit nisën të punonin më me ngulm Salikoja, Sevoja dhe Sokoli. Njëra palë kërkonte të zbatohej urdhri i gjeneralit italian, që të mbaronte sa më parë rruga, tjetra të zbatohej detyra e dhënë nga Partia që gurshpatarët të braktisnin punën në xhade.

— Na morën shpirtin italianët me këtë xhade, — u ankua njëri nga gurshpatarët duke iu drejtur sipërmarrësit.

— Përse duhet kjo rrugë, kujt i shërben?, — foli Sevoja, djaloshi me duar si vare.

Sipërmarrësi e shikoi atë idhtas me bisht të syrit. Kishite dëgjuar se Sevoja u fliste të rinjve kundër hapjes së rrugës, u fliste kundër Italisë.

— Ju ju pyes, përse e bën Italia këtë xhade?

— Xhadeja sjell të mirat në çdo vend, — tha sipërmarrësi. — Në qoftë se nuk e dini as këtë, s'merrni haber fare nga jeta.

— Kurse këtu ajo bëhet për qëllime të tjera.

— Unë nuk merrem me politikë, — tha sipërmarrësi dhe iku te një grup tjetër.

— Iku dhelpra, — shfryu zemërimin një punëtor, — na thithën djersën dhe gjakun, po kalbemi në baltë në emër të qytetërimit. Në djall të vejë dhe qytetërimi i Duçes! S'e duam!

U hap fjala se ata që kishin ardhur në kantier ishin komunistë. Njëri prej tyre ishte i armatosur dhe me yll të kuq në kapele.

— Nga ne fshatarët ç'kërkohet?, — pyeti një fshatar me sytë e zinj mbërthyer te Batoja kur u mblodhën.

Batoja u mundua të hetonte mendimet e atij që pyeti. Edhe fshatari e shikoi me vërejtje.

— Hë de, jepi dum llafit, të pyeta ç'kërkohet nga ne fshatarët, shoku Bato?

Sytë e mëdhenj të Batos i rrëmbyen të gjithë. Ata prisnin fjalët e tij.

— Krimbin e shtyp çdo thundër, burrin jo!, — i tha Batoja.

— Pastaj?

— Që çdo bir i këtij vendi të jetë një luftëtar...

— Të luftojmë për vatrat tona?

— Po.

— Pushkën nuk e lëmë të ndryshket, po çdo gjë fillimin e ka të vështirë. Sa të nisë filli, pastaj ecën puna. Po fillin si ta nisim e nga ta nisim? Pastaj Italinë nuk mund ta hedhë në det vetëm Gurshpati, di gjë të na thuash ç'bëhet në krahinat e tjera të vendit?

— Në disa vende i kanë vënë pushkën Italisë.

— Ku?

— Në Pezë, në Skrapar, në Dibër, Martanesh dhe gjetkë.

Burri që pyeti duke i vënë të dyja duart mbi bishtin e lopatës u mendua një çast, mandej foli:

— Zakon nuk e kemi pasur që të mbetemi pas të tjerëve, por çështjen ta mendojmë mirë si t'ia nisim dhe nga t'ia nisim.

— Të sabotohet ndërtimi i xhadesë, ky do të ishte një fillim i mbarë, — tha Batoja.

— Ç'iu prish puna Italisë se nuk doli xhadeja në krahinën e Gurshpatit?! Tjetër gjë di të më thuash?, — i tha burri që qëndronte mbështetur mbi bishtin e lopatës.

— Nuk është pa mend gjenerali i divizionit «Lupi». Ai kërkon që, duke çuar në thellësi të maleve xhadenë, t'u heqë atyre forcën. Në këtë punë u shërbejnë prefekti, der Vish Rexhepi dhe kapiten Tefiku. U duhet italianëve kjo rrugë, ndaj ec e jak këlyshët e tyre. Thuhet që rrugën e bën prefektura, tremben të thonë që ajo u duhet italianëve.

— Nuk kuptova, ku të vret llafi ty, fol më shkoqur!

— Kjo është e qartë, vëllezër, e qartë si drita e diellit. Nëpër këtë rrugë italianët do të ngjitin këtu topa, tanke dhe nesër do t'i thithin krahinës sonë pasurinë.

— Nuk i ndalet dora gjeneralit nga fjalët tona, më mirë të veprojmë, — foli me zë të lartë Salikoja.

— Atëherë simbas jush ç'të bëjmë?

— Të mbledhim njerëzit, t'u thuhet e vërteta.

Ata u shpërndanë gjithandej në trase dhe në orën e drekës u grumbulluan. Erdhën burra me kalca e këmishë të bardha e të gjera, çobanë me biçakë varur në mes, druvarë me sëpata hedhur në qafë të dorës, bujq të zeshkët nga puna, pleq me bërruca krahëve.

Batoja u foli gjerë e gjatë për situatën dhe u bëri thirrje për ta sabotuar e luftuar armikun.

— Fjalët që thotë më duken ëndrra, — tha njëri. — Brez pas brezi gurshpatari ka ëndërruar të hajë me lugë të florinjte, po qyq i ka kaluar jeta, i uritur për bukë ka qenë e ashtu mbeti. Ka dhënë të gjente shtigje e rrugë dhe s'ka gjetur. I verbër qe, i verbër mbeti.

— Jo, shok, jo!, — ndërhyri Batoja që i dëgjoi fjalët që u thanë. — Partia jonë hapur i thotë popullit se do t'i përmbysim hallet që na kanë rënduar me shekuj në shpinë.

— Nuk përmbysen aq lehtë ato, djalo!, — tha burri i moshuar që rrinte mbështetur mbi bishtin e lopatës.

Midis atyre që ishin ulur shtati i Batos dukej më i lartë. E gjatë pushka që mbante, një herë më i gjatë i zoti i saj. I pashëm në fytyrë dhe i shkathët në fjalë. Ai e kup-toi se në këta njerëz ishte vrarë besimi se mund të gjen-dej rruga e shpëtimit, ndaj thirri:

— Dëgjoni, vëllezër! Në këtë vend, edhe kur i shpëton pushkës, ngrenë kokën malet dhe të qëllojnë, prandaj u duhet xhadeja armiqve. Ta braktisim punën!

Sipërmarrësi u zverdh si fletë, i iku gjaku nga fytyra.

— Kjo nuk do të ndodhë, — tha ai me zë të lartë. — Ky është sabotim. . .

— Mjaft, mjaft dërdëllitët, — i thanë. — Si shumë i fryn fjalët ti, or vëllai i Tefik efendiut, po fjala është si filluska e sapunit, që, kur i fryn shumë, pëlçet.

— Nxitësit e rrebelimit dënohen nga ligji i shtetit, dënohen!

— Kurse për ju do të vijë dita që do të dënoheni nga populli, — i tha Sevoja duke e vështruar atë drejt në sy.

Gurshpatarët u gjallëruan, folën kundër Italisë. Po në atë mbledhje u dëgjua dhe zëri i dervish Rexhepit. Njëri nga myhibët e tij tha:

— Kush rrëmbehet, të mos ankohet kur thyen qafën.

— Kur vjen puna nga të kalojë, në rrugën e trimërisë apo në rrugën e zotit, gurshpatari i ka bërë dredhi së dytës, këtë e dinë mirë dervishët e teqeve. Në këtë çështje të parët tanë s'kan gabuar asnjëherë kur e kanë hedhur dorën te pushka, — tha Batoja.

Ndërkohë një skuadron kavalerie afrohej në drejtim të kantierit. Edhe atë ditë kantieri nuk u braktis nga gurshpatarët.

Batoja vetë i katërt organizoi të nesërmen një pritë në xhade. Hodhën në erë një makinë dhe vranë katër karabinierë, por pastaj ata vetë ranë në grackën e pritave të milicëve dhe me vështirësi mundën të dilnin. Njëri nga shokët e tij u vra, kurse tjetri, Sokol Golemi, u plagos rën-

dë. Plagë plumbi mori në trup dhe Sevo Rrënja. Të plagosurit i prunë gjer te shkëmbi i Malit të Thëllëzave dhe aty pritën të vinte nata që të hynin në qytet. Sevoni e lanë në stanin e Laze Acarit.

Batoja shkonte e vinte rreth duke shkumëzuar si kali i harbuar, kërkonte shtegun për të zbritur nga maja e Malit të Thëllëzës. Kur e gjeti, qëndroi një çast me vështrimin mbi shkëmbin thinjosh dhe mbi trasenë e rrugës. I vinte inat që ia lanë përgjysmë punën e nisur me aq zell, në çastin kur kishte arritur t'i ndizte shkëndijat në zemrat e të gjithëve, kur mund t'ia arrinte të mbyllte kantierin. Në degët e blirit, te shkëmbi brofi një tufë thëllëzash. Ato i erdhën rrotull malit dhe u strukën përsëri në shkëmb. Batoja u ndal, nuk i vinte mirë t'i shqetësonte në foletë e tyre. Kaloi atë kohë në drejtim me rrjedhën e lumit një autokolonë. Zhurma e autoblindave mbushi grykën. Ai vuri dylbitë. Xhadeja i erdhi më afër, topat grykëgjërë gjithashtu. Shtrëngoi grushtat, kërcëlliti dhëmbët dhe tha me zë: «Do t'u bëjmë ballë. Shqipëria forcën e ka gjetur gjithmonë te zemra e saj».

Në malin përballë iu bë një si vetëtimë, mbylli sytë dhe priti të dëgjonte gjëmime. Mbeti një çast ashtu, me duart grusht dhe me sytë të mbyllur në pritje të gjëmimit.

Mbi shkëmbin ku qëndronte ai mbinë njëri pas tjetrit në prita dhe qëlluan me jataganë mbi pashallarë e vezirë burrat e kësaj krahine që punonin këlliçin dhe dyfekun. Këto përfytyrime erdhën dhe ikën aq shpejt, sa që Batoja mbeti i hutuar. Nuk donte ta shikonte kolonën e zezë që shkonte nga qyteti i tij në thellësi të vendit. U çua dhe me një turbullim në kokë nisi të zbriste në drejtim të shokëve. Ecte dhe bluante në mendje dhe në zemër gjëra nga më të ndryshmet dhe aq të ngatërruara, sa që i merreshin këmbët. I dukej se punën nuk e kishte filluar nga duhej.

«Do ta bisedoj këtë problem me shokun Gani, kjo është një çështje që më duket se s'po i japim zgjidhje», — tha dhe shpejtoi hapat.

* * *

Buzë mbrëmjes, kur ata e sollën të plagosurin mbi qytet, një shi i imtë vesonte barin dhe pullazet e shtëpive të qytetit. Majat e larta të vargmaleve në të dyja anët e luginës ende zbardhëllenin nga dëbora, ndërsa kodrat ku qenë vendosur ushtarët e divizionit «Lupi» i fshihte mjegulla e dendur dhe nuk shquheshin fare. Kur qytetin e mbuloi mjegulla, zemra e Batos rrihte me hov e ankth, diçka e shtrëngonte në kraharor. Ishte në ankth për jetën e shokut. Ishte ende ditë kur arriti në shtëpinë e mikut të tij të vjetër, Stillo Gjikës. Trokiti në portë. I brofi zemra si një zog i trembur. E mori veten, po e njohu që të kolliturit ishte i Stillos. Sapo hapi portën, i zoti i shtëpisë shtangu nga e papritura.

Pa te dera trupin e gjakosur të një partizani dhe e mblodhi veten shpejt. Ndihej Baton ta fusnin brenda dhe i thirri së bijës:

— Drita, a mund të kryesh dhe ti një punë?

— Urdhëro, baba!

— Dëgjo këtu, bija ime, vështirë e ke, se janë mbushur rrugët me ushtarë, po duhet të shkosh në shtëpinë e Nedit. Thuaji se kemi në shtëpi një partizan të plagosur, duam ndihmën e tij.

Vajza doli në rrugë. Të atit nga shqetësimi i lëvrinin damarët e ballit si tela.

Ende pa kaluar Drita kthesën e parë të rrugicës, Stilloja dalloi te qafa e pazarit një grumbull bersalierësh.

— Ej, sinjorina, bela sinjorina, — thërrisnin ushtarët me pendë pule në kapele.

Vajza e trembur kaloi me rrëmbim midis tyre. Dyqanet dhe kafenetë ishin mbushur plot me italianë. Gratë dhe vajzat e qytetit ishin mbyllur brenda, sepse ushtarët që hynin sokakëve të ngushtë shikonin me kureshtje dritaret, flisnin e thoshin fjalë, nga të cilat plakat nduknin flokët kur i dëgjonin.

Vajza kalonte rrugëve me frikë. Hidhte vështrimin

hera-herës nga shtëpitë. Dritaret ishin të gjitha të zëna me grila, po më të shumtat me batanije të trasha.

Dalja e vajzës së Stillo Gjikës në një kohë të tillë kur ushtarët e divizionit mbushnin rrugët bëri bujë.

Tiparet e bukura të fytyrës, flokët bjond dhe shtati i hedhur i Dritës nuk mund të mos tërhiqnin vështrimin e ushtarëve me pëndë pule në kapele. Fjalët e shpëlara të tyre ajo i deshifroi nga të puthurat që i drejtonin nga larg. Mendoi të kthente rrugë, po iu kujtua trupi tërë gjak i luf-tëtarit që dergjej në shtëpinë e saj dhe vazhdoi rrugën. Vështrimet e ushtarëve e ndoqën gjersa humbi në rrugicat e ngushta të lagjes.

Rrugicat në thellësi të lagjeve ishin pa njerëz. Ajo dëgjonte vetëm takat e këpucëve të saj. Pastaj i erdhi në vesh një zë sa i afërt aq edhe i largët.

— Ku shkon, moj, ku shkon, do të të shqyejnë italia-nët, moj e zezë!

Vajza nuk ktheu kokën të shikonte atë që foli. Mori drejtimin e një porte të vogël prej hekuri me bojë të verdhë dhe me frikë ngriti dorezën. Trokiti me rrëmbim disa herë. Ajo nuk kishte shkuar asnjëherë në atë portë, nuk kishte folur asnjëherë me njeriun që banonte aty dhe që tani me hapa të rëndë po i afrohej derës.

— Kush është?, — folën që brenda.

Ajo u drodh, nuk diti çfarë përgjigje të jepte.

Diçka lëvizi, dera u hap dhe para saj u shfaq një burrë mbi tridhjetëvjeç.

— Ju jeni doktor Nedini?

Tjetri, edhe pse ishte veçse një ndihmësmjek, pohoi.

— Më ka dërguar babai.

— E kujt je, moj gocë?

— E Stillo Gjikës.

— Sa qenke rritur, të mbaj mend kur ishe e vogël, po... urdhëro brenda.

Drita u ndez në fytyrë si një lulëkuqe në ditët e majit. Një çast hezitoi të kapërcente pragun e portës.

— Eja, moj, brenda, eja, — i tha vajzës dhe i bëri zë së shoqes: — Dil, moj, na erdhën mysafirë.

Mbas gjysmë ore vajza u kthye në shtëpi bashkë me ndihmësmjekun.

Sokol Golemi qëndronte i shtrirë në dyshek, frymëmarrja i rëndohej, fytyra i zbehej dhe shpresat se mund ta kalonte rrezikun dukeshin të humbura.

— Djalë trim! Duhet të shpëtojë!, — tha Stilloja.

— Po e hodhi dot, kanë për t'ia parë sherrin italianët dyfekut të tij, — tha Batoja.

U dëgjua trokitja e njohur në portë.

— Erdhën!, — brofi në këmbë Stillo Gjika. Kur pa se miku i tij, Nedini, erdhi bashkë me ilaçet që duheshin, iu bë zemra mal.

— Hë, mirë thonë, floriri provohet në zjarr dhe miku në rrezik, — foli Stilloja duke e rrokur për qafe.

Në qoshen tjetër pranë zjarrit dergjej Sokoli. Kishte humbur në gjumë.

— Ku e ka plagën?, — pyeti me zë të ulët Nedini.

— Në shpatullën e djathtë, doktor, — tha Batoja dhe bëri nga i plagosuri, i gatshëm për ta ndihmuar ndihmësmjekun.

— Plumb?, — pyeti sërish Nedini duke e zënë Baton nga supi.

— Po, — nxitoi e tha Stilloja.

— I ka dalë mbi sisë, — shpjegoi Batoja.

— Bën zhurmë kur merr frymë?

— Jo.

— Gjë pa zarar. Le të pushojë, presim.

— Është rëndë, — tha vajza, — shumë rëndë...

Ata u ulën rreth zjarrit dhe biseduan gjatë. Më shumë fliste Batoja, tregonte për trimëritë e Sokolit, për zemëratën e gurshpatarëve, për aksionet që kishin shpërthyer në gjithë vendin.

— Po u ngritën malet në luftë, do t'u bien brekët pipinove, — tha Stilloja.

Sokoli u përmend. U koll pak.

— A ke dhembje, vëllai im?, — e pyeti Nedini.

Sokoli hapi sytë.

— Doktor, — i tha Stillo Gjika.

Nedini filloi nga puna. Drita i shërbente. Ai pastronte e mjekonte plagën, Sokoli shtrëngonte nofullat. :? «Duro, trim, duro», — fliste Nedini me vete.

Dritës i vinte keq. S'kishte zemër dhe shpesh kthen-te kokën mënjanë për të mos e parë atë plagë.

— Hej, ç'rënkim në çdo vatër!, — tha Nedini dhe, si fshehu në trastë veglat, zbriti shkallët dhe mori drejtimin për nga sheshi i qytetit.

— E dija që do të vinte, ka zemër njeriu Nedini, — i tha Batos Stilloja dhe mbylli portën.

V

Batoja natën hyri në qytet dhe natën doli. Nga mali zbriti dhe malit po i ngjitej. Kaloi nëpër rrugën me dredha mbi fshatin e parë në afërsi të xhadesë dhe të qytetit. Arriti te Gropa e Mortajave, siç e quanin fshatarët vendin ku bënin qitje artilerët e regjimentit «Vale del Po» të kolonel Paladinit, nga dukej si dilte i shkumëzuar lumi Belica dhe shihej si në pëllëmbë të dorës qyteti ushtarak. Dritat mbulonin luginën. Aty qe struktur përbindshi, aty nisnin flakët djegëse dhe arrinin gjer në malet e Gurshpatit. Në sytë dhe në mendjen e Batos shihej çdo gjë që e fshihte errësira. «Do të kemi punë të gjatë me divizionin «Lupi», — tha me vete, shtrëngoi pushkën dhe vazhdoi rrugën në drejtim të vendlindjes së tij. E tërhiqte një nga majat sogjetare të vargmalit, Maja e Këmbës. Ecte dhe mendonte për shokët dhe bazat e luftës në krahinë. Anëtari i Komitetit Qarkor të Partisë, Gani Çani, gjatë muajve të dimrit kishte zhvilluar në krahinë një aktivitet të gjerë. Me këtë aktiv njerëzish punonte Batoja. Numri i komunistëve qe akoma i vogël, po më e keqja qe se nga tre anëtarë partie që ishin, njëri u vra. Dhe për këto Batoja qortonte veten që s'kishte ditur ku ta zinte pritën.

Me këto mendime endej Malit me Gropa gjersa zbriti nga Mali i Thëllëzave në stanin nën shkëmb. Thirri që nga shkëmbi Lumanin. Një djalë i ri i veshur me një palë robe shajaku, të përlyera me yndyrë të deleve, e njo-hu në zë dhe, duke tundur kokën, i doli përpara. U gdhi atë natë bashkë me bariun, djalin e dytë të Lazes.

Batoja pyeti:

— Ç'thuhet në fshat, Luman?

— Atë që ta dëgjon veshi në mëngjes, nuk e dëgjon në darkë. Çfarë nuk flitet!

Tefik efendiu si e ka punën?

— Llomotit. «Kundërshtarët e Italisë do të kalben në burgje», — thotë.

— Për aksionin që bëmë flitet në popull?

— Si jo? Kapteri i postës e xhandarët nuk mbahen. Dje kapteri, kur erdhi një kompani me milicë, u tha: «Nuk mund të trembet qeveria nga disa njerëz që llomotisin me fjalë se forca e Italisë do të bjerë». Ata provuan të na godisnin dhe ikën me bisht në shalë nga rruga. U bënë kërmë nga pritrat tona dhe tani janë strukur kushedi se ku.

— Ka të drejtë të kapardiset si gjel komandanti i postës, ne kemi gabuar, nuk goditëm aty ku duhej e si duhej. . . ka të drejtë.

Urrejtja për pushtuesit e vendit i kishte rrëmbyer edhe më shumë njerëzit. Ngjarja buzë detit në prill të vitit tri-dhjetë e nëntë nuk ishte një flakë kashte e shuar. Diçka kishte mbetur nga ato krisma. Gurshpatarët i kishin ulur festet e bardha rrafsh mbi vetullat siç bënin kur kalonin Qafën e Erës në kohë me furtunë. Ishte viti i tretë nën pushtim dhe zemërata kundër fashistëve që mbledhur pak e nga pak si një det. Në Gurshpat njerëzit flisnin me përbuzje për okupatorët. Baton e mundonte diçka: Pse ata ende i nënshtroheshin punës së detyruar për hapjen e xhadesë? Përse ende dorëzohej në depot leshi i deleve të Gurshpatit? Përse akoma u merreshin fshatarëve të dhjetat? Si ndodhte që akoma në Gurshpat vazhdonin të shkruheheshin njerëz në radhët e milicisë? Mandej, si shpjegohej që dervish Rexhepi hapi një fushatë të madhe për t'i shtuar radhët e myhibëve? Po banda e hajdutëve e Mevlan Qimeverdhit si endej lirshëm në malet e Gurshpatit? Këto pyetje ia kishin bërë Batos në Komitetin Qarkor të Partisë. Për këto do të diskutonin në mbledhje komunistët dhe aktivistët e krahinës. Do të bëhej mbledhje e zgjeruar.

Batoja qëndroi zgjuar gjer natën vonë. Lumani dremiste anës zjarrit, kurse ai vazhdonte të punonte. Shkruante në shumë kopje një thirrje të Partisë që ia dhanë në

Komitetin Qarkor. Ajo duhej të shpërndahej në gjithë krahinën.

Lumani u shpërgjum e lexoi pa zë:

Katundarë!

Mos jepni të dhjetat, mos jepni asnjë thërrime grurë, asnjë fije lesh! Mos paguani xhelepin e taksat! Ndihamoni luftën e popullit shqiptar kundër zaptuesit, luftë me çeta, me sabotazhe...

Lumani u gjallërua më shumë, u ngrit t'i hidhte dru zjarrit, ndërsa tjetri shkruante.

— Mund ta lexosh, — i tha Batoja kur vuri re kuresh-tjen e tij.

Lumani nderi dorën, bebëzat e syve iu ndezën nga fjalët që lexonte:

Mbroni me armë në dorë bereqetin dhe prodhimet tuaja që kërkon t'jua grabisë qeveria.

— Si të duken?

— Këto duhet t'i lexojnë të gjithë, — tha Lumani.

Të nesërmen në stan erdhën bashkë me komunistët edhe shumë aktivistë të luftës. Batoja foli mbi gjendjen e krijuar në krahinë pas dështimit të aksionit. Ai i vuri në dijeni shokët mbi detyrat që dha Komiteti i Partisë i Qarkut.

— Duhet që edhe nga veprimet e kundërshtarit të mësojmë, — tha Batoja në fund të diskutimit të tij. — Armiku kërkon ta mbysë frymën e qëndresës sonë.

Fytyra e Salikos ishte mpirë si një maskë, kishte filluar të bëhej nervoz, lëvizte nga vendi si të mos ngopej me frymë.

— Diçka duhet të bëjmë që të rifitojmë atë që humbëm, — tha ai.

— Çfarë?

— Ndoshta një aksion tjetër.

— Në këto kushte ku në çdo kryqëzim rruge ka ushtarë më duket pak i shpejtuar ky mendim, — tha njëri nga aktivistët dhe vështronte me sy Sevo Rrënjën që akoma nuk e kishte marrë mirë veten nga plaga e lehtë e plumbit që kishte marrë në përpjekje me milicët.

Sytë e shkathët të Batos kapnin shpejt edhe ndryshimin më të vogël në fytyrat e tyre, ndaj tha:

— Të mos harrojmë se njerëzit në këto male i kanë çmuar burrat nga veprat dhe jo nga fjalët.

— Ju e dini gjendjen në ç'pikë ka arritur, shoku Bato, — tha një aktivist.

— Mos harroni porosinë e dhënë nga Komiteti Qendror, *Aksionet popullarizojnë Partinë tonë, popullarizojnë luftën tonë.*

— Janë topitur njerëzit tanë, shoku Bato, — tha Salikoja, — dhe në këtë punë keni edhe ju gabimet tuaja.

— Prandaj kërkohen medoemos aksione, — tha Batoja. — Të mos harrojmë, ne udhëhiqemi nga ideale të mëdha, sa më vështirë të jetë arritja e tyre, aq më shumë vullnet kanë luftëtarët që i plotësojnë ato; ky është ligj. Për sa i përket vërejtjes në adresën time, ju keni të drejtë.

— Mirë thua, shoku Bato, ashtu është, — tha Salikoja dhe u çua nga vendi. — Dihet, o vëllezër, që, po nuk e laje prapaniken, s'e ha dot peshkun. Po unë dëshoj se mos kështu jemi duke prerë degën, mbi të cilën qëndrojmë.

— Jo, — nguli këmbë Batoja dhe shtoi: — Zemra ushqen me gjak trupin, kurse guximi dhe heroizmi ushqejnë trimërinë.

— Në një mendim jam me ju, por ato që shtrën Komiteti Qarkor i Partisë në adresë të punës sonë kërkojnë që të ndalemi, të gjejmë shkaqet e mandej të veprojmë.

— Një dështim tjetër do të ishte me pasoja më të rënda dhe një gabim i pafalshëm, — pohoi Batoja.

— Mbledhja u gjallërua edhe më shumë. U arrit në një mendim se një nga shkaqet e dështimeve të dy aksioneve ishte shpejtimi dhe mosmarrja e gjithë masave.

— Në këtë çështje kam unë gabim, — tha Batoja.

— Nuk është vetëm ajo, — tha një tjetër, një bari delësh nga lagjja Lajthizë, — është diçka akoma më e madhe.

Të gjithë e vështruan në sy bariun që ia preu Batos në mes fjalën. Ai vazhdoi: — Mendoj që gabimi më i madh i kësaj pune qëndron se të keqen nuk e kemi goditur në kokë, por në krah, nuk i ramë në zemër, por anash saj dhe lodron kapiten Tefik efendiu nëpër Gurshpat, bredhin lirisht hajdutët e Mevlan Qimeverdhit dhe xhandarët e postës dhe i marrin frymën popullit, i thithin djersën dhe ma-

lin. Po nuk u godit posta, po nuk u shpartalluan milicët dhe kryepleqtë, mos prisni të ngrihen njerëzit në luftë.

— Ju keni të drejtë, shumë të drejtë, — tha Batoja. Ai i menduar u ngrit dhe foli gjatë. Fliste qetë, tiparet e fytyrës si përherë i kishte të lëvizshme dhe energjike. Flokët e zinj, sytë e shkruar e të bukur dhe balli i lartë ia lezetonin fytyrën, por njohja e të metave në punë e rriti atë edhe më shumë në sytë e të gjithëve. Ai tregoi se ishte mësuar një kohë të gjatë me punët e Partisë në kushte të tjera, në kushte të burgut, kurse aty punonin në të tjera kushte dhe me njerëz të tjerë.

U hodh Salikoja:

— Nuk jeni vetëm ju, keni shokë, ç'bëmë ne të tjerët? Asgjë nuk thamë, na dukej sikur punët na shkonin mirë e bukur, arriti puna që, në vend t'i ndiqnim në këmba-këmbës xhandarët e milicët, na ndjekin ata ne.

U ndanë secili në vendin e tij, të punonin me njerëzit dhe të qëndronte secili në pritje.

Besimi i prefektit te kapiteni i milicisë, Tefik efendiu, ishte lëkundur. Emërimi i tij në këtë detyrë lidhej kryesisht me bandat e hajdutëve që drejtonte Mevlan Qimeverdhi. As qeresteja, as hajdutë nuk dolën në shtegun që priste Tahir Përgjini. Këto shqetësime i vuri vath në vesh prefekti. Tefik efendiu e ndjeu që ndodhej midis dy zjarreve, nga njëra anë ankohej për të prefekti, nga tjetra fshatarët. E dinte se, kur vepronte kundër hajdutëve, vriste me një gur dy zogj, qetësonte edhe fshatarët, edhe prefektin. Hiqej se ai, milicët dhe xhandarët ishin kundër bandës së hajdutëve.

Tefik efendiu betohej në sy të fshatarëve:

— Mevlan Qimeverdhit do t'ia fut qafën në litar të lyer me dyllë, keni për ta parë hajdutin si do t'i dalin bebëzat e syve në litar. Mos më thëncin Tefik, po nuk e bëra.

Ditët kalonin e bandat e Mevlan Qimeverdhit bënin kërdrinë, vrisnin e vidhnin. Kapiten Tefiku, sa e përcolli prefektin, u shtrua të luante bixhoz në dyqanin e vogël të fshatit dhe mburrej: «Unë i mbusha mendjen prefektit që

nxori shpalljen për dënimin me vdekje të Mevlan Qimeverdhit». Por, pa e mbaruar fjalën Tefiku, u dha një nga xhandarët në derë; solli lajmin se Mevlan Qimeverdhi kishte rrymbyer një tufë të madhe me dhen dhe po kalonte në drejtim të Qafës së Erës. Tefik efendiu e dëgjoi me vëmendje lajmin dhe dha urdhër:

— Të kapet! Me çdo kusht të kapet!

Kapteri me xhandarët e postës dhe disa milicë u vunë në ndjekje, ranë në gjurmë të bandës së Mevlan Qimeverdhit dhe i dolën në pritë.

Banditi erdhi në pritën e xhandarëve e të milicëve pa u trembur.

— Të zura, o Mevlan, tani kam për të të zbërthyer brinjët, — i tha kapteri i postës.

— Kokulur përpara forcës së qeverisë! Ku është halli ynë. Ndize një cigare, zoti kapter.

— Cigare?!!

— Banditi nuk priti, i nderi qesen e duhanit!

— Më në fund të zura, — i tha kapteri i postës i gëzuar.

— Kokulur para forcës së dovetit.

Kapteri drodhi cigaren. Njëzet lira angleze i verbuan sytë...

— Këta dhen janë të një kushëririt tim, asgjë s'ka këtu, vëllai im. Ju shikoni, jeni syri i qeverisë dhe qeveria duhet të dijë çdo gjë. — Kapteri vështroi xhandarët e milicët, ata s'kishin parë ç'fshihej midis qeses së duhanit.

— A a a, — tha kapteri, — ashtu është vërtet, për shenjtorët e teqesë së dervish Rexhepit ashtu është, këta dhen qenkan të kushëririt tuaj, unë e njoh atë që ka stan, i njoh edhe shenjën e stanit.

Hajduti me tufën e vjedhur e kaloi Qafën e Erës. Xhandarët ndërruan drejtimin, ndërsa kapteri i postës i lidhi paratë me kujdes në cepin e shamisë, i vuri në xhepin e brendshëm të xhaketës e tha me vete: «Këto para të verdha kanë përrulur mbretër, jo më hallin tim», — dhe mori rrugën për nga komuna, i raportoi kapiten Tefikut se shtegut, nëpër Gurshpat, nuk ishte parë asnjë bandë hajdutësh.

Në mbrëmje kapteri i postës u ul në dyqan gju më gju në poker me marshallin italian të karabinerisë.

Kapiteni i milicisë, Tefik efendiu, kësaj radhe vërtetoi atë që kishte kohë që dyshonte: Mevlan Qimeverdhi e kishte bërë për vete kapterin e postkomandës dhe ndonjë xhandar tjetër të postës. Ndërsa vetë atë, kapitenin, s'kishte provuar në asnjë rast ta merrte me të mirë. Në fund të fundit, a nuk ishte koha të shtonte edhe ai pasurinë si gjithë të tjerët?

«Nuk më njuh mirë Mevlan Qimeverdhi që unë e ndiej erën e stërlinës si plaku me reumatizëm lagështirën. S'më ka për të shpëtuar, harron se në Gurshpat komandon kapiten Tefiku. Ka të drejtë prefekti që është bërë xhind».

Një javë më vonë Mevlan Qimeverdhi kaloi përsëri rrugëve të fshehta me dy pendë që. Ishte në qejf, po milicët e kishin futur midis pushkëve dhe, sado që ai ishte njeri i kuturitur, sado që u kacafyt me duar më milicët, nuk mundi t'u ikte.

Atë natë Mevlan Qimeverdhi qëndroi i mbyllur në birucë gjersa e çuan në zyrën e kapitenit. Si me marifet kapitenit ia kishte çuar fjalën me rojen e tij personale dhe Mevlani sa hyri në takim i lëshoi qesen me sterlina mbi tavolinë.

Kapiteni i milicisë, Tefik efendiu, u koll rëndë, e vështroi me bisht të syrit dhe s'e bëri veten.

— Më në fund të shtiva në dorë, — i tha.

— Ustai ia di ustait.

Tefik efendiu qeshi fort, aq shumë, sa u ngrit nga vendi dhe vuri duart në mes. Kjo bëri që monedhat të përhapeshin mbi tryezë.

— Ho, ho, ho!, — ia bëri kapiteni i milicëve. — Nuk janë mjaft, jo!

Mevlan Qimeverdhi u çudit.

— Po, s'janë mjaft! Gjysmat e këtyre i do gjeneral Ernestoja, po prefekti, po dervish Rexhepi?.. He, he, — pëllëmba e dorës i thithi drejt vetes të gjitha sterlinat, ato ranë në sirtar duke lëshuar tingujt. . .

Në mëngjesin e ditës tjetër kapiten Tefiku u nis në drejtim të qytetit.

VI

Letra që u dërgonte Batoja shokëve të celulës së Partisë dhe pjesëtarëve të njësitit guerril përmbante vetëm fjalët: *Në orën tetë takohemi te bliri i madh*, — po nënkuptohej se në këtë takim duhej të sillnin edhe njerëz të tjerë të armatosur, Batoja u çua që me natë dhe mori të përpjetën e rrugës së malit. Kur arriti në majë, u ndal. Kërkoj syri i tij shtigjet e maleve dhe nuk pa asnjë njeri të lëvizte. Ishte akoma herët, malin akoma nuk e kishte liruar mirë dëbora. Nga vendi ku ishte ulur, ai nuk shikonte vetëm shtigjet e rrugët, por edhe fshatrat. Vështrimi i tij u ngulit te lagjja që i kishte shtëpitë të mbuluara me plloça guri. Ai ishte fshati më i vogël dhe më i varfër në krahinë, por ndodhej në mes të vendit, ndaj aty qe ndërtuar godina e komunës, postkomanda e xhandarmerisë, një godinë për karabinierët italianë dhe një kazermë për milicët. Nga ai vend shikonte trasenë e rrugës së re që dredhonte maleve për të dalë në Qafë të Erës. Kantieri buzë lumit akoma vazhdonte punën. Ai u pezmatua kur kujtoi dështimin që pësuan dhe fjalët që i kishte thënë një fshatar:

— Provo t'ia heqësh gurshpatarit nga shpina xhandarin e karabinierin. Nuk goditet gjarpri me gur në bisht, Bato vëllai, por në kokë. Kurse ju bëtë të kundërtën, nuk goditet aty ku duhej dhe si duhej.

Ashtu si acari në prag të pranverës që mbulon vendin me cipën e akullit dhe nuk lë të shpërthejë bari e gjethi, ashtu ishte për krahinën edhe fuqia e armëve të kësaj post-xhandarmerie.

— Ke pyetur sa çobanëve u kanë vënë xhandarët këmbët në rrip të dyfekut, sepse nuk dorëzuan në kohë leshin

e deleve për të bërë robe për ushtarët e perandorit?, — i kishte thënë po ai fshatar i zgjuar. — A ke pyetur sa ka arritur numri i atyre që xhandarët e postës i kanë internuar, sepse nuk deshën të punonin në rrugë? S'ke pyetur. Kush i përgjysmoi tufat tona, ujku apo ujqit me dy këmbë. «Duan mish ushtarët e perandorit», — thanë xhandarët e karabinierët, dhe provo të mos u japësh se çfarë të gjen. Ja, për këto të them që e keni goditur gjarprin nga bishti dhe jo nga koka, dhe më beso, kjo është e vërtetë.

Batoja kishte hezituuar t'i thoshte atij se kishte të drejtë.

Kishte apo jo të drejtë? Këto fjalë i kishte bluar gjatë në mendje Bato Gurshpatari dhe s'ishte i bindur gjersa çështja e aksioneve u analizua në celulën e Partisë së krahinës. Ai e kishte ndier se s'kishte ditur ta fillonte punën nga duhej. Këtë ia kishte thënë edhe anëtarit të Komitetit Qarkor të Partisë, Gani Çanit, kur shpuri në qytet Sokolin e plagosur.

— S'ka gjë, në luftë e sipër do të mësojmë, — i kishin thënë shokët e Komitetit Qarkor, — e rëndësishme është që të korrigjohemi, nga pësimet të nxjerrim mësim.

Qëndroi mbi dy orë Batoja tek ai vend dhe i pezmatuar bisedonte me veten: «Ku janë shokët? Si është e mundur të mos vijnë në takim?». Fliste kështu dhe shtypte ballin. Posta aty poshtë kishte pushkë e mitraloza, kazermën e milicëve e kishte pranë, kurse ai ndodhej fill i vetëm.

— Duhet të pres, ata do të vijnë, — tha me zë. Atë çast pa te bliri i madh dy njerëz, të dy të armatosur me pushkë. Ishte Sevo Rrënja dhe një fshatar tjetër. Nuk kaluan më shumë se dy orë të tjera dhe shtigjet e maleve nxorën në gropën te bliri i madh mbi tridhjetë luftëtarë. Batos i hovi zemra nga gëzimi. Ata u ndanë në dy grupe. Me grupin që do të sulmonte postkomandën e xhandarmerisë dhe karabinierët shkoi ai vetë, kurse në grupin tjetër që do të sulmonte kazermën e milicisë si përgjegjës u caktua njëri nga pjesëtarët e celulës, Salikoja.

— Kur të jenë në gjumin e parë, atëherë t'u biem, — propozoi Salikoja dhe të tjerët ishin në një mendim me të. Në gjumin e parë do të ndihej edhe më shumë tronditja.

— Emrat e pjesëmarrësve në aksion të mbeten sekret,
— i dha porosi Batoja.

Në orën njëmbëdhjetë të natës posta dhe kazerma e milicëve ishte rrethuar. Armët u zbrazën në një kohë dhe afër rreth postkomandës. Batoja u fliste shqip xhandarëve dhe italisht karabinierëve që të dorëzoheshin. Godina ku flinin xhandarët u dha pa bërë pushkë, kurse nga godina ku ishin karabinierët u hap zjarr. Marshalli i karabinierëve e mori vetë mitralozin dhe qëllonte nga dritaret. Edhe një mitraloz i milicëve u dëgjua të kollitej disa herë, mandej u bë heshtje. Milicët u dorëzuan dhe u kapën mbi dyzet pushkë dhe një mitraloz. Batoja i shkoi afër godinës dhe u thirri me zë të lartë karabinierëve. Nga dritarja fluturoi në drejtim të tij një granatë dore. Ajo shpërtheu në flakë afër Batos dhe e bëri të ndërronte vend.

— Kujdes, shoku Bato, — i foli Sevoja dhe goditi disa herë dritaren nga qëllonte me mitraloz italian.

Batoja që prapa ndërtesës hipi mbi çati dhe, si hoqi disa plloça, u foli italisht:

— Dorëzohuni! Dorëzohuni!

Karabinierët zbritën në katin e parë të ndërtesës, u strukën aty të trembur, kurse marshalli ia ktheu tytën mitralozit në drejtim të çatisë dhe e zbrazi gjer në fishekun e fundit. Po plumbat s'arritën t'i thyenin plloçat e gurit që mbronin Baton. Batoja vërviti brenda shtëpisë, në qoshen ku kishte zënë pozicion marshalli italian, një granatë. Mitralozit heshti. . . Gjithë veprimet e tjera u kryen në heshtje.

Goditja e postës u krye në një kohë të shkurtër dhe me sukses të plotë.

Mëngjesi i gjeti luftëtarët pjesëmarrës në aksion, të shpërndarë secili në punë të tij.

— Do të shihemi në aksione të tjera!, — u tha Batoja dhe qëndroi në fshat me disa të tjerë e u shpërndau fshatarëve bereqetin e të dhjetave dhe leshin që u kishin rrëmbyer fashistët.

Ishte pisku i vapës. Salikoja doli në oborr të shtëpisë

së tij të rrinte nën hijen e arrës së moçme për t'u freskuar. U ul shesh dhe filloi të dridhte një cigare. Kur ngriti sytë, pa se dikush po afrohej drejt shtëpisë. Fërkoj sytë ta shquante më mirë dhe, kur e njohu, thirri:

— O, o o o, kush na erdhi? Ku humbe këto ditë, shoku Gani?, — dhe u qafuan.

— Si ia çoni, mirë?, — pyeti Ganiu.

— Shihna e shkruaj. — Rrudhat e ballit Salikos i qenë bërë më të thella. — Keq me bukën e kemi, gjer në vjeshtë sa të bëhet misri duan të hanë fëmijët, Gani.

— Lëngimi i popullit nën çizmen fashiste nuk mund të durohet më. Prandaj Partia kërkon nga ne, anëtarët e saj, të mbjellim idenë e kryengritjes së përgjithshme.

— Urdhëro brenda!

— Nuk mundem. Kemi një detyrë të rëndësishme për të kryer. Mund të vish me mua?

— Fjalë është kjo? Gjer ku?

— Do të takojmë Baton. Na duhet të mbledhim njësitet guerrile të fshatrave.

U nisën nga fshati i vogël majë bregut, në drejtim të Gurshpatit. Rrugës këmbenin fjalë.

— Si djalë e shkel vendin, — i tha Ganiu.

— Aha, u plaka, Gani, u plaka.

— Edhe bilbili plaket, po kjo nuk e pengon të fluturojë e të ligjërojë.

Fjalët i pëlqyen Salikos. Kur morën dredhat e rrugës malore, ai pyeti:

— Në qoftë se nuk i prishet gjë Partisë, më tregon një fjalë?

— Çfarë?

— Përse do të mblidhen njësitet?

— Aksion, Saliko, aksion!

— I madh?

Ganiu tha ato që kishte lexuar në letrën që dërgonte Komiteti Qendror i Partisë: «Nata 24 korrik duhet të jetë një natë sulmi!». Kështu shkruhej në letër.

Salikos i shkëlqyen sytë nga gëzimi.

Ganiu nxori nga xhepi një bllok dhe lexoi me zë të lartë:

Prisni telat, shtyllat telefonike e telegrafike në gjithë qarkun tuaj.

— Cili komandant e ka dhënë këtë urdhër?, — pyeti Salikoja.

— Partia.

— Me se do t'i presim telat?

— Me sëpatë, me ç'të mundim.

— E madhe kjo, Gani, do të tremben pipinot.

— Edhe krahinat e tjera marrin pjesë në këtë aksion.

Natën tjetër, më 24 korrik mbi pesëdhjetë gurshpatarë, ndër ta Ganiu, Batoja, Salikoja, Sevoja e të tjerë arritën buzë xhadesë. Anës rrugës dalloheshin shtyllat dhe telat e gjatë.

Salikoja e mbante sëpatën si druvarët, të hedhur në qafën e dorës. Ata shikonin herë rrugën dhe herë telat. E dinin që nëpër ata tela qarkullonin urdhrat e gjeneralit të divizionit «Lupi». Shtyllat ranë në tokë. Të gjithë u sulën mbi to, i kapën dhe i hoqën me forcë, mundoheshin t'i prisnin telat me gur.

— Si më duket, — u tha shokëve Salikoja, — sikur shtypim me këta gurë gjeneralin, sikur u thyejmë grykat e topave.

Kaluan dy makina me ushtarë dhe një autobлиндë. Ata u rrafshuan në tokë. Pastaj u afrua drejt tyre një njeri e u foli në emër.

— Këtu jemi, shoku Bato, këtu!, — iu përgjigjën.

— Ju kanë mbetur edhe shumë?

— Dhe pak, mbaruam. Po ata të grupeve të tjera?

— Në mbarim janë dhe ata. Shpejtoni!

Sëpata godiste më shpesh dhe më me forcë në shtyllë.

Batoja aty afër dëgjonte tingujt e telave dhe trokitjet e sëpatave. Asnjë melodi nuk i dukej më e ëmbël se trokitja e pesëdhjetë sëpatave të gurshpatarëve që dolën në xhade natën e 24 korrikut dhe rrëzonin në tokë shtyllat telefonike të pesëdhjetë kilometrave rrugë. Përfytyronte rrugët e Shqipërisë dhe sëpatat që godisnin pa pushim.

Batoja shquante nën rrezet e hënës fytyrën e Sevos që shprehte urrejtjen për okupatorët.

— Na, dhe të dalë këtu gjenerali, të shikojë Stambollin, pa të flasë me Tiranën, — tha Salikoja kur ra në tokë edhe shtylla e fundit.

Batoja u ngjit te bregu nga shihej gjer tutje lugina. Ndizte e shuante elektrikun e dorës. U dha njësiteve shejnjën e tërheqjes.

... 24 korrik 1942. Ora njëzet e katër.

— Alo! Alo!... Tirana, — flisnin gjeneralët e divizioneve.

— Alo! Alo!... Tirana, — flisnin prefektët... kuestorët...

Asnjë përgjigje.

Armikut i iku goja.

— Pushojmë në shtëpinë time, plaka na pret të kthehemi, — i tha shokut Sevo Rrënja duke tundur kokën sa nga njëra anë në tjetrën.

Salikoja e kundërshtoi.

— Jo, — tha, — më parë duhet të gjejmë ku është strukur ai, këpusha i teqesë, mandej shohim e bëjmë, edhe te plaka duhet të shkojmë.

Kantieri buzë lumit ku punonin gurshpatarët ishte mbyllur një muaj më parë. Fill mbas karabinierëve, xhandarëve e milicëve u dërgua në Gurshpat dervish Rexhepi. Ai endej nëpër fshatra, punonte që njerëzit të ktheheshin përsëri në punë. Kishte shkuar në fshatin Lajthizë.

— E ndiej veten të lodhur, — tha Sevoja. U ndalën te burimi. Qëndruan pranë ujit për t'u freskuar. Burimi gurgullonte ujë të ftohtë. Ishte i vetmi burim në Lajthizë dhe aty mbushnin ujë të gjitha shtëpitë e fshatit, aty ndaleshin edhe udhëtarët. Kushdo që zbriste ose ngjitej nëpër këtë rrugë në ditët e nxehta të verës, do të ndalej te burimi i akullt midis zallit të bardhë. Pranë tij nën hijen e disa arrave të mëdha ata thanin djersën dhe përsëri vazhdonin rrugën e gjatë që i përshkonte malet tejendane. Aty ndenjën edhe Sevoja me Salikon. Përballë buronjës, te një shtëpi në anë të fshatit, panë të hynin e të dilnin njerëz.

— Diçka ka ndodhur aty, — tha Sevoja.

— Ka vdekur ajo zemërzeza, — tha një grua e moshuar që u ndodh aty duke mbushur ujë.

— E kanë varrosur?, — pyeti Salikoja.

— Jo, pasdite.

— E kam pasur shok birin e saj, — tha Salikoja. Mandej e pyeti: — Ka njerëz?

— Plot shtëpia, plakë ishte, po njerëzve u është dhimb-sur sa edhe i biri që mbeti në Luftën e Vlorës. Ka ardhur aty edhe imami i teqesë.

— Dervish Rexhepi? — Kur e varosin?, — pyeti prapë Salikoja.

— Pasdite.

— Shkojmë!

Ata u drejtuan te shtëpia në anë të fshatit dhe afër varrezave. Hynë në dhomë qetë, u ulën në krah të të tjerëve, drodhën nga një cigare dhe ia hodhën nipit të plakës për ta ngushëlluar.

— E kam njohur të birin, — tha Salikoja.

I zoti i shtëpisë, Rustem Bego e quanin, nuk arriti të kapte fjalët e Salikos, sepse po bisedonte me dervish Rexhepin.

— Ku e lamë fjalën, bijtë e mi?, — pyeste ky i fundit.

— Te lufta, ejvallah, te lufta, — tha i zoti i shtëpisë, Rustemi. Ishin ditë që në shtëpi, në stan e kudo flitej vetëm për luftën.

— Ku shkojmë? Ja pyetja që duhet t'i bëjë njeriu vetes kur nis një rrugë, jo më kur fillon një luftë. Për Shqipërinë mendojmë të gjithë, si komunistët edhe ne nacionalistët. — Nuk donte të përmendte fjalën «ballist».

— Me një ndryshim, dervish, me një ndryshim të madh, — ia priti nga vendi ku qe ulur Sevo Rrënja.

— Ku qëndron ky ndryshim, më thuaj ku?

— Komunistët i shkrijnë mendimet me veprimet; kurse ju mendoni vetëm për luftën, asgjë më tepër. Dhe ky është një ndryshim i madh, apo jo? Ndryshe është të flasësh për luftën e ndryshe ta fillosh luftën.

Dervish Rexhepi ruajti gjakftohtësinë, ai e dinte se

dikush tjetër do ta kundërshtonte Sevo Rrënjën. Nuk u gabua, se i zoti i shtëpisë i hodhi sytë plot zemërim.

— Do të presim, i duhet robit durimi, — foli dervishi për t'i ulur gjakrat.

— Durimi i gjatë ia kalb stomakun njeriut, çdo gjë ka një kufi dhe dita për të rrëmbyer pushkën ka ardhur, prandaj ne themi prerë: «Ose sot, ose kurrë!», — tha Sevoja.

— Ajo që thoni ju komunistët se fshatarët do të kenë ato që u nevojiten është një ëndërr e zbrazët, një gënjeshtëri. Bota është e vjetër aq, sa njerëzit s'dinë ta tregojnë. Mjaft me ëndrra të zbrazëta! — Kësaj radhe dervish Rexhepi foli me ton.

Sevo Rrënja fërkoj ballin me dorë, shenjë e një shqetësimi të brendshëm. Syri i dervishit e kapi në kohë dhe e hoqi vështrimin nga ata të dy.

— Ti, dervish Rexhepi, — foli Sevoja i zemëruar, — je një shakull nga lëkurë dhie me lesh përbrenda, kushedi çfarë fshihet nën këtë harkanë tënde prej dervishi. Ja ku po ta them se dhëmbi yt e ka të vështirë të zërë në Lajthizë, kot mundohesh, sepse bie erë dhëmbi yt!

Dervish Rexhepi lëvizi mbi shilten e butë i shqetësuar. I zoti i shtëpisë i dha të kuptonte Sevo Rrënjës se nuk duhej ta çonte më tutje bisedën. Dervishi e ndjeu edhe më shumë afshin e vapës së korrikut. Hodhi vështrimin te një arrë e madhe përballë shtëpisë së Rustem Begos dhe më afër varreve.

— Dalim, — tha dervishi, — bën vapë, — dhe u çua nga vendi.

Nën hijen e arrës bisedat në vend që të shuheshin, u ndezën edhe më shumë.

Kur dolën te hija e arrës, Salikoja qëndroi pak si anash të tjerëve duke i lënë përshtypje dervish Rexhepit se ai nuk interesohet për ato që bisedonte ai dhe vështronte në drejtim të varrezave. Kur fliste dervish Rexhepi, filloi të fliste dhe Salikoja. Me zë të lartë fliste Dervishi, me zë të lartë Salikoja.

— Ta bëjmë bashkë kuvendin, — tha dervishi, — ç'më flet me vete sikur flet me drejtin, pusho e dëgjo!

— Do të flas edhe unë dy fjalë, — tha Salikoja.

— Fola unë, s'ka nevojë!

— Ti fole për Italinë, kurse unë do të flas për Shqipërinë, për hallet tona, — dhe iu drejtua varrit të luftëtarit të Vlorës:

— Më detyroni t'i them shokut tim që m'u vra në krah: «Rri aty ku je, vëlla, mos kërko të të marrim hak, mos kërko të ngremë krye kundër breshkaxhinjve, se dervish Rexhepi thotë se italianët i kemi fratello, flet edhe për një gjeneral tjetër, ai nuk e ka emrin Got si ai gjenerali që vramë ne në Kotë, këtë e quajnë ndryshe, ka një emër tjetër. Divizionit që komandon i kanë vënë emrin e ujkut, që të duket më i egër, dhe dervishi na thotë se ujku e ka ndërruar lëkurën, na genka bërë qingj. Ky gjeneral i Italisë është më i mirë nga i pari, na thotë dervishi, se ka sjellë në Shqipëri më shumë ushtarë, ka prurë më shumë topa dhe më të mëdhenj se atëherë.

Dervish Rexhepi bëri sikur nuk e kuptoi sarkazmën therëse të Salikos. I zoti i shtëpisë u mundua ta zbuste tehun therës, por fjala e bëri punën e saj dhe dervish Rexhepi heshti si të ishte memec. Të nesërmen herët në mëngjes u largua nga Lajthiza. Kurse fjalët thumbuese të Salikos qarkullonin në çdo vend ku kishte njerëz, në punë, në stane, në ara e kudo që bëheshin bashkë dy gurshpatarë.

VII

Vajza e Stillo Gjikkës, Drita, asnjëherë nuk kishte qëndruar aq gjatë vetëm me një djalë. Prillit dhe majit ajo i la fare pas dore punët e dorës, nuk bënte më dantella, bile braktisi edhe shkollën. Shtatëmbëdhjetë pranverat ia zbuquronin shtatin, veçse ajo kishte mbetur ende vajzë e padjallëzuar dhe çuditej me atë që po ndodhte në veten e saj. Dy muaj, duke i shërbyer, ajo kishte njohur te Sokoli një djalë, një shok të mirë dhe ai tek ajo një motër të vërtetë. Ishte apo jo kështu?

Ndjenjat gjetën rrjedhën, ato Drita nuk mund t'i ndalonte. Ajo provoi diçka të pajetuar më parë. Më parë ajo nuk kishte vënë re që sytë e Sokolit ishin ndezës, në ta dallonte një shqetësim të paprovuar. Ai djalë se pse e tërhiqte dhe s'dinte si t'i shmangej vështrimit të syve të tij. Në kraharorin e djalit rrihte një zemër, te vajza brofite diçka që s'po e kuptonte. Në sytë e Sokolit vezullonte një dritë. Sytë e djalit vështronin nga ajo, kurse sytë e Dritës vështronin në vatër. Ata të dy bashkë me tetë shokë të tjerë të rinisë kishin marrë letër nga Ganiu që të dilnin ilegalë. Do të formohej në Gurshpat një çetë partizane. Ata prunë në dy kafshë që nga qyteti njëzet palë rrobe, disa palë këpucë, mbi tridhjetë kapele me strehë nga ato që kishin filluar të mbanin partizanët, tridhjetë kollanë për fishekë, një mitraloz dhe një flamur mëndafshi të kuq ku Drita kishte qëndisur shqiponjën dhe shkronjat: V.F. L.P. Nga qyteti dolën natën. Në Malin e Thëllëzave gjetën përsëri një letër tjetër nga Ganiu. Porositeshin të prisnin te Kroi i Kalit. Në këtë vend arritën pa dalë dielli. Ata qëndronin në lëndinat afër kroit të ftohtë, midis py-

llit, gjersa u kthyen nga aksioni i prerjes së telave gjithë njësitet e fshatrave.

Anëtari i Komitetit Qarkor të Partisë, Gani Çani, shpalli formimin e çetës partizane. Në çetë u regjistruan gjithsej njëzet e shtatë vullnetarë. Komandant zgjodhën Baton.

Nuk kemi kohë, duhet të nisemi, — tha Ganiu. Çeta nëpër pyje të dendura u ngrit gjer sipër ku gjelbërimi i pyllit ia lë vendin gjelbërimit të barit.

Batoja si gjithnjë ecte në ballë. Ganiu rrugës bisedonte me partizanë e partizane. Flamurin e çetës e mban-te Drita. Në sytë e saj Ganiu dallonte gëzimin që ndiente. Rrugës këmbenin fjalë:

— E kemi njeri me mend komisarin, — u thoshte shokëve Batoja.

Përballë Qafës së Erës qëndruan, bënë pushim. I le-dhatoi era e detit Jon, syri i tyre çlodhej me kaltërsinë e detit dhe ishujt më në thellësi.

— Ç'bukuri e rrallë, — tha një student që ngjitej për herë të parë në këto vende. Shtëpitë e bardha të Gurshpa-tit me çatitë e tyre të thepisura mbuluar me plloça të bardha e tjegulla të kuqe shtriheshin mbi kodra, në faqet e brigjeve dhe uleshin poshtë, zbrisnin në fushë, në gry-kë, deri te zalli i lumit, përtej të cilit fillon e ngrihet lart maja sogjetare e Malit të Thëllëzave.

— Ç'bukuri malore ka kjo krahinë!, — pohoi së dyti studentit.

— Të pëlqen vendi ynë, si të duket, djalo?

— I bukur, Saliko, i bukur.

— Thonë se është i ashpër, të drejtën, neve s'do të na duhej më i butë, ç'e do dhe ashtu, të jetosh dimër e verë në baltë e në llucë, apo jo?

Studenti partizan i buzëqeshi.

— Ndryshon ky vend nga lugina e fushat! S'të shëh syri një copë arë që të mos e ketë mbuluar guri e stralli.

— Mirë thonë, në zonat e fushës që këndej «pula ha strall».

— More fusharak, mos pandeh se ne hamë gurë. Edhe ne hamë bukë. Me thonj ia rrëmbejmë tokës bukën, nxje-

rrim atë që s'nxirret, i marrim tokës atë që s'merret, e nxjerrim dhjamin nga pleshti.

— Këndej gur e strall është e gjithë toka.

— Dhe stralli është i detyruar të na bindet, se krahët tanë janë çelik. Pastaj mos harro këto të bekuara, — nderi dorën dhe i tregoi tufën e madhe të deleve që shihej në shpatin e malit. — I shikon ato? Një natë të flenë të uruarat në arë, e zbutin, e ngrohin tokën.

Anës së rrugës malore ku kalonte çeta partizane, thëllëzat e bilbilat s'pushonin së kënduari, ngado me shumicë, sikur ajo qafë mali karshi detit të ishte i vetmi vend ku mund të qëndronin. Dhe sikur të pushonte për një çast kënga e tyre, ky vend do të dukej i shkretë. Lart në qiell herë mbas here endeshin larashët, ngriheshin nga shkëmbinj-të e mëdhenj dhe bënin në heshtje rrotullime të mëdha, mundoheshin të zbulonin me sytë e mprehtë të tyre, ndonjë kërthi të vogël, që i ndarë nga tufa dhe i ngopur nga qumështi i deles flinte mbi barin e malit. Po zërin e bariut dhe grykën e pushkës e ka frikë edhe larashi grabitqar.

Çeta ecte, dredhonte nëpër rrugën malore...

Laze Acari i vuri dhentë në vathë. Tendën e ngriti në Qafën e Erës, sepse aty ngiste era e detit dhe në muajt e thatësirës u lehtësonte deleve etjen për ujë. Pastaj ai vend qe shend e verë si për njerëzit, ashtu edhe për bagëtinë. Plaku i ulur në syrin e shtrungës u rrëmbente deleve qumështin. Ishte i kënaqur, dhentë i kishte dimëruar mirë, leshi nuk u ishte rrjepur drizave dhe qumështin e mbanin akoma.

— Moti i mirë sjell lesh e qumësht me bollëk, — u thoshte djemve që i zinin delet dhe ia binin te këmbët. Këndonte nëpër dhëmbë këngën e çobanit. Mali dërgonte gjer tek ato fllad të freskët. Gryka mbi fshat shndriste nga gruri.

— Vitin e kemi të mbarë, — tha njëri nga djemtë që zinte delet me krabë.

— Kur është viti i mbarë, — tha Lazja, — ndizet çdo gjë: bëhet bari, zë kokërr të plotë gruri, pjellin nga dy

qingja delet. Blegërima e gjallëron vendin, pa blegërimën e qingjave mali do t'i ngjante varrit.

Nga kohët më të lashta ishte ngritur këtu në Qafën e Erës stani i barinjve dhe aty hodhën rrënjë Acarajt. Qëndruan bashkarisht aty, brez pas brezi. Kishte thithur këtu plaku Laze afshin e tokës si rrepet e kuvendeve me degët e gjethet e tyre. Djem e nipër, krismë qenë bërë.

Lazja qe më i moshuari në fisin e tyre, por mbahej. I kishte prirë shëndeti, se, edhe pse i moshuar, dorën e mban-te te puna.

— Plumbi ma gremisi shëndetin, plumbi!, — u thoshte njerëzve të shtëpisë dhe vazhdonte: — Nuk më del shpirti dhe as do të më tretë dheu pa ia marrë hakun Hysniut. — Kishte një palë mustaqe të mëdha që i binin drejt mbi buzë dhe ia mbulonin krejt gojën. Këmishën e bardhë me mëngë të gjera e vishte vetëm në ditë gëzimi, kurse festen e kishte rrasur mbi rrudhat e ballit. Vitet kishin lënë gjurmët e veta.

Poshtë e lart gratë e vajzat punonin si blea punëtore, ndërtonin çergën e çobanëve. Lazja i gëzuar kthente dja-thin në natat. I rrëmbyer nga ky gëzim fliste me vete: «Heeee, i ka të gjitha të mirat ky mali ynë, të gjitha!».

Kalonin në varg njëra pas tjetrës nuse dhe vajza fa-gekuqe, me jelekët mbushur, me llërët të përveshura e me bishtalecat gjer te beli. Ndërtonin çergën e çobanëve.

Lazja shtriu sharkun në anë të tendës dhe u shtri të pushonte.

— Jo aty, xhaxha, — i thanë barinjtë.

— Bajgën e deles në tendë s'do ta ndërroja as me par-fumin më të mirë të frengut, — tha Lazja.

Kalonin afër tij vasha e nuse të ngarkuara me degë bredhi e panje. Dëgjohej që përtej nga pllaja fyelli i bariut. Ai gëzohej që përgatitej vendi i barinjve për t'u ruajtur nga shirat e vjeshtës, ndaj këndonte:

*Dola në rrugë e të prita,
moj nepërka pika-pika,
hodha një gur të godita,
më vrave të vraftë pika.*

Njëra i foli në emër. Çobani nuk e dëgjoi zërin, vazhdoi këngën:

*Unë s'ta hodha për të vrarë,
po ta hodha për të parë.*

— Hajde, bijat e xhaxhait, shkoni edhe një herë për gjethe, pastaj kthehemi dhe hamë drekën, ashtu më rruashi...

Qeni i madh atë kohë lehu më njeri. Laze Acari e mori me mend që afroreshin te stani, mbaroi shpejt me delen që kishte në duar, hoqi fijet e leshit që i qenë ngjitur në trup dhe doli të shikonte.

Njerëzit që vinin ishin që të gjithë me armë. Ç'ishin këta njerëz që i afroreshin stanit në njëshkolonë?

— A pret mysafirë, o Laze Acari? — Zëri i atij që foli u përplas në shkëmb ku mërzenin cjeptë me zile të varura në qafë.

«Për besë ky njeri më njeh dhe e njoh, zë i njohur për mua». Plaku Laze dalldisi në mendime. Cilët ishin ata që po i afroreshin stanit me flamur të shpalosur?

Si e kur u therën mishrat, asnjë nga partizanët nuk e vuri re. Një dele dhe një milor bridredhur ishin vënë në hell dhe piqeshin. Partizanët te shtredhi po bisedonin me njëri-tjetrin. Rugës ata kishin ndaluar në disa qafa e pozicione të këtij mali. Kishin ndeshur në gëzhoja.

— Janë istikame, është mbrojtur ky vend nga hasmi, — tha plaku. Batoja lëvizi edhe sytë, edhe vetullat, drizë i bëri. Lazja e sodiste atë siç shikonte blirin e plotë të shkëmbi. «Trim është, — tha me vete, — mjerë italiani që pret plumbat e tij». Donte t'i sodiste të gjithë në sy. Mendonte se ashtu do të mund t'i lexonte secilit trimërinë. «Për besë, — thoshte Lazja, — xheng e kanë zemrën, as që u bëhet vonë se Italia mund ta godasë këtë qafë mali me top nga toka dhe nga deti». Partizanët qëndronin me armët në pre-

hër. Ishin të gjithë të rinj dhe me gëzim në buzë, me veshje dhe armë të ndryshme.

Kënduan këngë partizane, hoqën edhe valle. Studenti u ul mbi një gur, afër shtredhit dhe mundohej të zgjidhte njerëzit për në korin e çetës. Ai i binte kitarës, nja dy partizanë të çetës deshën të provonin, po s'merrnin dot asnjë këngë.

— Lëreni, a derëzes, atë zurna, s'është për ju! Hajt të vemi nga grupi ynë, aty, te Salikoja, — tha Sokoli duke tundur kokën.

Te shtredhi ku ishte Salikoja ziente isoja e fortë e një kënge të njohur:

*Shqipërinë e mori armiku,
i vu zjarr!*

*Shqipëtar, mos rri, po duku,
shqipëtar!*

Më tutje kësaj këngë i përgjigjej një grup tjetër. Ajo kumbonte më me forcë. Aty ia merrte këngës Drita: —

*Zhvish rrobet e robërisë,
mëmëdhe,
vish armët e trimërisë,
se ke ne!*

Ndjenjat që lindin në rini njeriun e çojnë në shtigje të papritura. Zjarri që lind dhe i jep flakë pyllit lind nga shkëndija. Ashtu hyri papritur në zemrën e Dritës dashuria për Sokolin.

— Sokoli i buzëqeshi Dritës, ajo e ngriti më lart zërin. «E gjallë si zhiva», — tha me vete Sokoli.

Sofra u shtrua mbi degë të buta panje. Ay u vu edhe nishi, edhe djathi, aty buisi fjala dhe kënga. Foli edhe Laze cari:

— Mirë se erdhët, o trimat e xhaxhait, në çergën time!
Më kishte marrë malli të shihja pushkë mbështetur te shtredhi i stanit të Lazes, siç i mbështesnin dikur pushkët e tyre komitet. Nuk kemi që ta heqim nga një gllënjë raki, pra edhe llafin të vuvër do ta bëjmë. Ju vafte mbarë dyfeku! Arbër jeni nga syri dhe nga zemra!

Partizanët vunë buzën në gaz...

— Ju bëftë mirë buka e plakut dhe mos harroni se brez pas brezi burrat e këtij vendi janë mbajtur te malet dhe te pushka. Të dyja i keni. Po, bijtë e mi, të dyja i keni! Të kujtohet, Gani, ç'tha atë ditë që u hodhën traktet e para ai trimi juaj? Në zemër më pikëlloi kur më thanë që na e vrau armiku. E kam pasur mik, të florinjta i ka pasur duart, po fukara si ai...

— Lëngojnë njerëzit në qytet.

— E di, biri im, e di. Më brodhi zemra, more djalë, shyqyr që ju pashë kështu, më duket sikur sot m'u ngjall Hysni që m'u vra, ashtu më duket! Mirë se më erdhët... Fjalën ma mbajte, ma shpëtove djalin. Ai e shihte Baton si ta kishte djalë të vetin.

— Detyrën bëmë, detyrën, xha Laze.

— Ashtu, biri im, ashtu.

Fjala erdhi rreth nga stani tek armët.

— Mbretëri me armë është Italia, komisar, kurse ne të varfër ishim nga armët në njëzetën, të varfër edhe sot.

— Kjo nuk ju pengoi ju prindërit tanë që t'i hidhnit italianët në det, — ndërhyri komisar i çetës, Ganiu.

— De? Hiç fare... Po fjala bie fjalën, pastaj duhen edhe armët, biri im, duhen...

— Armë asnjëherë nuk ka pasur shqiptari, por ia ka marrë armikut. Shpatën e mori duke e goditur shkelësin me gur e me shtizë, kapsollin e mori duke përdorur shpatën, pushkën duke përdorur kapsollin, mitralozin duke përdorur pushkën dhe topin duke përdorur mitralozin. Ky ka qenë ligji i shqiptarit, ligji i njerëzve të këtij vendi. Këtë ligj të mos e harrojmë, na porosit Partia.

— Ashtu, biri im, ashtu, komisar, fjalë zemre po më thua, të lumtë ajo gojë!

Në vapë dhentë hynë në tendë, u grumbulluan rreth shtredhit, barinjtë ia nisën edhe ata një kënge të re.

*Na vjen korrieri nga fshati,
me një letër lajmëron,
të ngrihemi që të gjithë,
se Partia na kërkon.*

«Do ta fitojë Partia, do ta fitojë..., — thoshte Lazja me vete, ndërsa e vështronte në sy Ganiu. — Kush është ulur këmbëkryq me popullin si ulen komunistët? Asnjë».

«Sy burri, — murmuriste pa ia ndarë sytë, — të ëmbël, të vëmendshëm, që nuk rrahin në çdo çast qerpikët, sy që falin dhe vrasin».

Nuk ishte e para herë që Laze Acari shikonte njerëz ilegalë. Kësaj here ata i shikonte si komitë të vërtetë. Jo, si ata jo! Diçka tjetër përfaqësonin këta njerëz, popullin, vegjëlinë, ndaj supet e plakut Laze rriteshin, bebëzat e syve gjallëroheshin nga gëzimi. Kënga dhe fjala ziente. Mali i lartë me vështrim gjer në ishujt e detit Jon i jepte syrit dhe zemrës së njeriut ngazëllim.

— Do t'i shtojmë çetat, xha Laze, do t'i shtojmë — tha Sokoli.

— Është ai shoku që të kam folur, — i tha Batoja plakut.

— Mbarë ju vaftë, biri im! Me zemër është mbajtur gjithnjë Shqipëria, hajde te xhaxhai, e qafoi. — Dale, dale! Ma trego shenjën e plumbit. Të qenka zbukuruar, higëjë, ku dëgjon gjoksi yt... Po ai djalë i hollë mos është djali i vogël i Matos ai?

— Po!

— Shih ç'po ndodh, eja këtu, melum, eja de! Si, ore, të paskan shtatë nure këto tesha, ky yll i kuq në ballë, kjo pushkë. Po i vogël je akoma, i vogël.

— Luftën duhet ta bëjmë të gjithë, pleq e të rinj, të mëdhenj e të vegjël, — iu përgjigj djali i vogël i Matos, Fuati.

— Mirë, bir, mirë, — dhe balli iu rëndua Laze Acarit nga kujtime të hidhura. Ndezi cigaren, e thithi me afsh, pastaj tha: — Kjo Parti i flet popullit me zemër në dorë dhe

ne, gurshpatarët, do ta marrim prapa se s'bën. Iku koha kur endeshim nëpër pyll si i verbri. Krisma e këtij dyfeku, bijtë e mi, do të japë tërsëllëm të padëgjuar, ma ndien, ja, kjo zemra ime këtu ma ndien. Këtë krisëmë pushke e priste Shqipëria.

— Është bilbil nga goja, — i tha Batoja në vesh me zë të ulët Ganiut.

— E njoh mirë, — tha Ganiu.

— Dëgjo, komisar, o djalë, dëgjoni dhe ju, more djem, ja ku po ju them se nuk zë në vendet tona çdo farë, shumë janë munduar ta mbarsin këtë tokë, por ja që ajo nuk mban de, ndërsa komunizmi mbiu në të dhe ec e hiqe po deshe. U mundua gjenerali italian, me prefektin, kryetarin e komunës e Tefik efendiun, dhe ç'bënë? Asgjë! Tefik efendiua s'bëri bamp, Italia e bëri kapiten dhe e nxori koshallë për t'ju ndjekur ju, komunistët, de, hajde dhe t'ju gjejnë! Na mblodhi para tri javësh te rrapi i fshatit dhe na kërcënoi të flisnim, ai fol e ne gërmo tokën me majën e cipalit. Plasi Tefik efendiua dhe milicët nga inati. Erdhi aty nga dreka edhe ai mjekërpërçi, dervish Rexhepi. Tha e ç'nuk tha, shau e ç'nuk shau. «Jo komunistët s'kanë familje, jo...», po dora e gjeneralit të divizionit «Lupi» është si rrufeja që djeg edhe lirin më të madh, ashtu si ajo është. Djeg lirin nga degët në rrënjë», — tha dervishi. Disa nga ata qorrat që u kanë varur potkua qabeje në qafë ranë në shahadet, unë ia përplasa në fytyrë.

— Bëre mirë, më kanë thënë.

— Bëra mirë apo keq, gjyko si komisar, ama ia thashë atë që mendoja.

— Çfarë i the?

— *Vuvosu, dervish, gënje për tokë, jo për qiell, unë i njoh komunistët, i njoh mirë, — ja këtë i thashë.*

— *Ku janë, ku janë, — dhe Tefik efendiua me veshin bigë të dëgjonte përgjigje nga unë.*

— *Në popull, ku do të jenë, — i thashë. — Në syrin e shtrungës ku milet delja, në brazdën e kaut, ku mbillet bukë, në çdo vatrë i gjen komunistët.*

— *Tregoni, ku i fshihni?, — tha ai. Nuk m'u durua, ia plasa. Ja këtë i thashë dhe e mblodha dorën grusht. Plasi*

sherri, po ndërhyri dervish Rexhepi. Eh, ç'farë dhelpre që është! Ka filluar të sillet rreth fshatit, dëgjoni këtu, prish punë ky mjekërcjap, duhet t'i vënë fre atij, komisar! Ka marrë vrap të gjatë, ka ndër mend të shkojë në çdo fshat. Disa fshatra nuk e pranuan, dhe bënë mirë. Më duket si era që sjell plasjen e deles ai njeri, ashtu më duket.

Kalonin bisedat nga fshati në qytet dhe nga qyteti në fshat. Laze Acari nuk pushoi as me fjalë dhe as me romuze për dervish Rexhepin. Në fund tha një këngë të re, e kishte dëgjuar nga një partizan. Ia merrte ai dhe ia priste Batoja:

*Arbëri, lulja e xhenetit,
i kërreve punë shtetit
fuqisë së madhe, dovletit.*

Këngët partizane në krahinë dolën si lulet në male gjatë prillit e majit që mbulojnë vendin me aromë.

Batoja shikoi orën e i dha shenjë Sokolit. Ai doli nga shtredhi dhe i ra borisë.

— Me ngut e keni marrë, gjer ku kështu?, — pyeti i zoti i stanit.

— Sonte duhet të zbresim malin dhe të dalim në xhade, — tha komisari.

— Pastaj?

— Jemi vonë. Është rruga e largët, na duhet të udhëtojmë gjithë ditën. — u hodh Batoja.

— Nga e ke ndër mend ta kalosh çetën?

— Nga gryka e Vënjave.

— Pa ngrënë drekën mirë si njerëz, u vure me vrap, ç'është kjo?, — tha i zemëruar Lazja.

— Jemi vonë, duhet të dalim medoemos në pritë. Gjer aty ku mendojmë të zëmë pritën nuk na mjafton dita.

— Ashtu? — Lazja me një rrëmbim të trembur shtoi në ballë rrudha të tjera, gëzimi që e rrëmbeu kur erdhën partizanët ia la vendin zemërimit. Komandanti i çetës e pikasi zemëratën e tij.

— Do të kemi raste të tjera, — tha komisari. Laze Aca-

ri nuk foli. Ai bluante diçka, dalldisi në mendime dhe heshti. — Sot kemi rrugë të largët, — foli Batoja dhe i vuri mbi gjunjë një çantë meshini me letër transparente nga shihej harta dhe shenjat që tregonin rrugën e gjatë që do të bënte çeta.

— Mos më afro mua në ato shtigje, uh, di Lazja ç'është harita. Nuk të nxjerr kurrë në vend shtegu i frengut, largohju haritave biri im, djemtë e vendit i shkelin shtigjet e maleve edhe në net të zeza, kurse të huajve shtigjet e maleve tona u shtien në shtat dridhmë e frikë, ndaj në çdo çap që hedhin hapin haritën.

— Nuk kam kaluar ndonjëherë nga këto anë.

— Ke djem të krahinës në çetë?

— Kam.

— I ke pyetur?

— Jo.

— Ke filluar t'u besosh më shumë shkronjave të haritave se njerëzve, kjo nuk më pëlqen, Bato? Nga kjo sëkëlldisem.

Komisar Ganiu u mundua ta qetësonte të zotin e stanit. Batoja u skuq në fytyrë. Laze Acari kishte të drejtë.

— Hiqe nga mendja atë, jep urdhër të pushojnë djemtë, pa hyrë akoma dielli ju çon xhaxhai në vend ju.

Batoja u përtyp dhe diç u mat t'i thoshte Ganiut, po Laze Acari nguli këmbë.

— Jep urdhër, se i di Lazja shtigjet e maleve. — Fjala e tij ishte edhe e ashpër, edhe e butë...

Çeta partizane e kaloi vapën në stan. Pasdite u vu në marshim. Në krye printe Laze Acari.

Batoja e dinte se i njihte mirë malet e krahinës së tij, por, kur hyri në atë labirint shtigjesh pa fund, u mahnit pas fshehtësive të tyre.

Në orën e dytë të udhëtimit, si kaluan një shteg të verbër, ata u ndodhën ballë për ballë me një humnerë. Përpara tyre hapej një greminë që i kishte veçuar të dyja malet nga njëri-tjetri. Frika qëndronte pezull buzë shkëmbit. Njerëzit e ndien atë dhe i ndalën çapet. Rruga kolovitej

në shkëmb drejt thellësive të humnerës. Atij shtegu kalonin vetëm dhi të egra. Rruga u tendoste muskujt, u djerisitën. Laze Acari e vuri re se ata ishin lodhur. I priti gjersa erdhën të gjithë. Doli te një gur komisari i çetës e foli me zë të lartë:

— Shokë! Të ecim, vëllezër, derisa të kemi fuqi. Përpara kemi detyrën dhe çdo hap që hedhim na afron tek ajo.

Fjalët ndihmuan të kalonin nëpër dredhat pa fund të shtegut të verbër.

Lazes i pëlqyen fjalët. Fytyra e Gani Çanit që skuqur gjak.

«Njeri me shëndet të mirë, — tha me vete Lazja, — trurin ma ka si bredh, të drejtë e të gjatë, bukurinë si asnjë tjetër, i ka hije pushka burrit kur është i gjatë nga shtati». Iu afrua dhe këmbëu fjalë:

— Edhe pak rrugë dhe dalim përballë xhadesë, komisar.

— Shkurt na ra rruga, shkurt.

— Nuk i fut trimat në qorrsoak Lazja.

— Do të kaloni edhe këtë grykë dhe ndaloni, kini kujdes, se në fund të malit kalon xhadeja dhe mund t'ju shikojë syri i topave.

— Çeta është si tymi, xha Laze, ke vënë re që të duket sikur e ke kapur dhe e ke në pëllëmbë të dorës, kursë tymi të rrëshqet dhe në dorë s'të mbetet asgjë? Ashtu dhe çeta, ku mbillet, s'korret.

— Plaku bëhet merak, — tha Lazja.

— Do ta kemi kujdes, ajo që thoni ju mund të bëhet shkak të dështojë aksioni.

— Hë, aty desha ta nxirrja fjalën. Duan veshët e njerëzve të dëgjojnë se në Shqipëri kërcet pushka, nuk është mirë të bëhen të rralla aksionet.

Ganiu i ra krahëve.

— Në mbrëmje duhet të shpejtoni, po u vonuat, nuk do të dilni lehtë buzë xhadesë, pastaj armiku përgjon, një hap i hedhur gabim në luftë të bën gjëmën. Kujdes, komisar!

— Mos ki merak, xha Laze! Do t'u them partizanëve se

xha Lazja na tha që çdo hap i hedhur gabim është rruga më e shkurtër që të çon drejt dështimit të aksionit dhe ke për të parë, ata do të bëhen erë.

— Hajt pra, ju priftë pushka!...

— Vdekje fashizmit, xha Laze!

— Liri popullit, bijtë e Lazes! Liri popullit! — Pastaj i foli të birit: Luman! Luman! Kujdes, bir, mos më turpëro, s'ka lezet të të lëshojë zemra, mos më turpëro, dëgjon!?

I biri e qafoi dhe vrapoi të zinte vend në mes të kolonës partizane.

Çeta partizane vazhdoi të ecte drejt vendit të pritës. Lazja hodhi krahëve pallton prej shajaku, u ul mbi një gur, hodhi këmbën mbi këmbë dhe, si ndezi llullën, vetullat e trasha i brodhën, i gjallëruan dhe i nënqeshën sytë, që ruajn ngjyrën e zezë të flokëve të tij të dikurshëm.

— Hë de, prite orën e maleve, o gjeneral i Duçes... prite!, — murmuriti.

Në pritën që kishte zënë çeta tek Ujët e Ftohtë erdhi një togë ushtarësh e komanduar nga një toger. Ishin ushtarë të ndërlidhjes që punonin për rregullimin e shtyllave të linjave telefonike të rrëzuara nga njësiitë guerril disa ditë më parë.

Që në pushkët e para u vranë togeri dhe dy ushtarë. Makinat morën zjarr. Ishin dy makina. Ushtarët u trembën dhe mjaft prej tyre u dorëzuan, disa vrapuan të iknin në drejtim të lumit. Partizanët u vunë në ndjekje të tyre. Këmbeheshin akoma pushkë. Në çastet e para të këtij luftimi Drita ishte zbehur në fytyrë si ta kishte marrë në trup njëri nga ata plumba që i fishkëllyen te veshi. Kjo vetëm në çastet e para, pastaj ajo kishte marrë prapa ushtarët italianë, dhe, duke ikur vrap mbas tyre, ndjeu t'i ikte edhe frika.

— Ej, Drita, shoqja Drita!, — foli Sokoli dhe ajo i mbajti një çast këmbët të dëgjonte.

— Prit aty, Drita, ku shkon ashtu, prit!

Sokol Golemi u hodh me rrëmbim te një hendek dhe e vuri armën në gatishmëri për zjarr.

— Ulu, zër vend, Drita, ulu!

Drita u ul, zemra akoma i gufonte nga vrapimi. Ajo nuk dinte ta dallonte nga se e kishte gjithë atë dridhje, nga lodhja apo... E ulur në pozicion, ajo u mendua nëse ishte gati të shtinte, shikoi siguresën e pushkës. Si ishte? Atë kohë Sokol Golemi zbrazti armën. Nga shprehja e mimikës së fytyrës Drita mori me mend që plumbi i Sokolit nuk shkoi bosh. Ajo foli me vete: «Si e drodhe siguresën e pushkës qëpari?». U hutua kur e pyeti Sokoli:

Qëllove mbi ndonjë fashist?

Drita u skuq, u bë gjak në fytyrë.

— Jo, s'pata rast, — u përgjigj sakt e troç.

— S'ka gjë, vajza e xha Stillos, — i tha Sokoli si për t'i dhënë zemër, — nuk është nevoja që medoemos të vrasësh. Gjëja kryesore për atë që bie së pari në luftë është që të formojë besimin se ai mund ta bëjë një gjë të tillë. Më thuaj, o goca e Stillo Gjikës, doja të dija... S'i mendon, a e ndjeve këtë gjë?

Drita s'foli.

— Mos u druaj, më mirë trego.

— Po, — u përgjigj Drita!

— Gëzohem shumë, — tha Sokoli. Besim në forcat e tua, kjo është kryesorja. Zbraze njëherë armën!

— Kundër kujt?

— Andej nga ikën ata, dhe të fishkëllej plumbi. — Drita tërhoqi këmbëzën, arma i goditi me forcë në supin e djathtë.

— Mirë, shumë mirë! Mbushe armën. — Drita i vuri në gojëz fishekun.

— Tani mbas meje, përpara me vrap gjer tek ai shelgu në anë të misrave. Kur arritën aty, Sokoli hodhi në një ferrë të madhe një granatë. Një ushtar mbeti në vend, një tjetër doli e mori të ikte. Drita e kishte gati armën, të mbushur. Ia drejtoi ushtarit në gjoks, e tërhoqi ngadalë këmbëzën, por e ndali frymën, e hoqi gishtin nga këmbëza e shkrepjes, se ushtari fashist i trembur bërtiti:

— Perëndi, më shpëto, — dhe ngriti duart!

— U dorëzua. — U dorëzua, Sokol, — thirri Drita e gëzuar.

VIII

Dy ditë pas aksionit që kryen partizanët, në fushën e vogël të qytetit ushtarak u rreshtuan ushtarët e regjimentit të bersalierëve. Midis fushës, në sheshin para kishës së vogël, u organizua mesha. Në fytyrat e ushtarëve shihej një pamje e zymtë. Prifti i divizionit organizoi këtë meshë për ushtarët e togës së ndërlidhjes të regjimentit të bersalierëve të «masakruar» gjoja nga partizanët e çetës partizane të Gurshpatit.

Lajmin mbi vrasjen e ushtarëve që u zunë robër në pritën që organizoi çeta e Bato Gurshpatarit dhe Gani Çanit e dha në regjiment ushtari financiar me flokë të bardhë, Murgioja.

Komandanti i regjimentit të bersalierëve, kolonel Graçiani, qëndronte përballë rreshtit, i bërë pik e vrer. Zemrat e ushtarëve dridheshin nga tmerrri. Ishin përhapur fjalë se ushtarëve që ranë në pritë, Bato Gurshpatari me partizanët u kishin prerë duart e veshët, u kishin nxjerrë sytë me maja thikash.

— Tmerr! Tmerr! I pashë me sytë e mi si i kishin prerë e grirë, — thoshte një nga agjentët e Murgios.

— Kundër tyre s'ka mëshirë, — tha gjenerali i divizionit «Lupi» dhe dha urdhër që tre të burgosur, aktivistë të luftës, të vareshin midis sheshit të qytetit.

Ceremonia e përmortshme ndihej në radhët e heshtura të ushtarëve. Prifti mallkonte. Kokën e një ushtari nga ajo togë thuhej që e kishin gjetur afër xhadesë, atë e mbanin në një vazo me ujë të distiluar. Në xhade kishte mbetur një ushtar i vvarë, por mbi trupin e të vdekurit kishin vepruar fashistët. Sa herë që prifti e ngrinte vazon, ushtarët

përmendin emrin e ushtarit me kokë të prerë. Prifti mallkonte partizanët që ishin treguar si brigantë të vërtetë, kurse atë e kishin bërë njerëzit e Murigos. Ata hapën fjalë se gjithë ushtarët e zënë robër një fat patën. Prandaj nuk duhej të dorëzohej asnjë ushtar i gjallë te partizanët.

Ushtarët robër, çeta partizane i ngjiti majë Malit të Thëllëzave nga shikoheshin kazermat e divizionit «Lupi».

Batoja e Ganiu diskutuan me njëri - tjetrin.

— Këta do të na shërbejnë.

— Si?, — pyeti Batoja pa ditur ku synonte të dilte fjalë e Ganiu.

— T'u shpjegojmë qëllimet e luftës sonë, t'u flasim se cili është fashizmi.

— Pastaj?

— Ato që u themi ne këtyre, në një mënyrë ose në tjetrën ata do t'ua thonë shokëve të tyre.

— Edhe atë tenentën këmishëzi ta lirojmë?

— Atë jo, me atë ka llogari gjyqi partizan.

— E pra, — tha Batoja i menduar.

Ai më parë kishte menduar t'i vinte në plumb, donte ta niste këtë punë që rrugës, po, kur kishte thirrur njërin prej tyre dhe i kishte thënë: «Thuaj poshtë Duçja!», ushtari e kishte përsëritur fjalinë një për një. Batoja e kishte kuptuar që ushtari e bëri këtë nga frika. I ishte kujtuar një fjalë: «Hoxha, kur është i lidhur, bën duva për këdo!» dhe kishte qeshur, nuk e kishte ngarë më tej ushtarin.

Ushtarët robër qenë ulur pranë njëri-tjetrit. Midis tyre qëndronte hija e vdekjes, frika; këtë Batoja e shikonte në fytyrat e tyre të zbeta.

— Këta kanë vdekur për së gjalli, i shikon si u është zbehur bebëza e syrit, — i tha Salikoja me zë të ulët Sevo Rrenjës që bënte rojë në këmbë. Atë kohë, komisari i çetës, Ganiu, u afrua tek ushtarët:

— Soldati ¹⁾, — foli në gjuhën e tyre. Vështrimi i ush-

1) (ital.) — ushtarë

tarëve robër u mbërthye te burri i gjatë, me pushkë në dorë me kollanin dyradhësh të fishekëve lidhur për mesi. Shqiptari ua dinte mirë gjuhën, ndaj fjalët e komisarit u sillnin në fytyrë gjakun, po, kur shikonin pak më tej ulur mbi një gur vështrimet shigjetë të Batos, zbeheshin. Ata e ndienin që u qëndronte pranë jeta dhe vdekja. Këmishëziut që kishte rënë rob i dridhej trupi. Ai nuk i dëgjonte dot fjalët e komisarit, ndaj dridhej.

— E kanë mbërthyer ethet e gushtit, e shikon si bën, — i tha Salikoja Sevos.

Tjetri nuk ia zgjati fjalën, ishte rojë dhe rojës i kërkohet të qëndrojë në gatishmëri.

Gani Çani, në gjuhën e tyre u foli gjatë ushtarëve.

— Këtë këmishëziun ta lidhim, — tha Batoja, — kur e mbaroi fjalën Ganiu.

Oficeri këmishëzi u gjykua nga gjyqi dhe u dënua, kurse ushtarët, të çarmatosur, nëpër rrugën me dredha i zbritën gjer afër kazermave Sevo Rrënja, Salikoja dhe disa partizanë të tjerë. I prunë gjer në fund të këmbëve të malit dhe aty Salikoja u tha:

— Kësaj radhe ju shpëtoi lëkura, herën tjetër do t'ju vejë për dhjamin e Murros. Tregojuni shokëve kush janë partizanët dhe përse luftojnë. Mjaft qëndruat si këlyshët e maces, që mjaullijnë, hanë dhe nuk shohin, të verbër nuk jeni de! Do t'ia heqim lëkurën nga koka te këmbët gjeneralit tuaj, se na ka zënë vendin, kurse me popullin italian s'kemi gjë. Jua shkoqiti mirë komisar, vërin vath në vesh ato fjalë; po s'deshët t'i dëgjoni, më keq për ju. Dhe tani shkoni te shokët dhe mos na dilni më para grykës së pushkëve, se e pësuat, hajt nisuni de!

Ushtarët në fillim u çapitën si me frikë, por, kur u larguan, ia dhanë vrapit në drejtim të kazermave.

— Pusho, Xhuzepe, pusho... Ndoshta...

— E pamundur! Kjo është gënjeshtër siç ishte gënjeshtër edhe ngjarja e Tomason Lambertit... Gënjeshtër!

— Ndoshta, — tha tetar Serafinoja dhe mblodhi supet...

Kolonel Graciani doli përballë regjimentit dhe me zë të lartë që ta dëgjonin ushtarët e tij tha:

— Ky rast i hidhur ju mësoi ju ushtarët e regjimentit tim dhe mua që me brigantët të flasim ashtu siç flet xhelati me armikun e dënuar me vdekje. Kujtoni shokët tuaj për të fshirë mëshirën nga zemrat... Kujtoini!

— Kjo është e organizuar... kjo është logjikë prej fashisti, — u thoshte shokëve ushtar Xhuzepja.

U dëgjuan dy dëshmitarë. «I pamë me sytë tanë», — thoshin ata. Gënjenin. Ata kishin parë vetëm dy të vrarë, robërit çeta i kishte marrë me vete në mal.

Nuk kishte mbaruar ende fjalën kolonel Graciani kur erdhën aty ushtarët ndërlidhës. Çeta i kishte liruar ushtarët e zënë robër me përjashtim të oficerit fashist. Radhët e regjimentit u prishën.

Kolonel Graciani u dha urdhër borizanëve të jepnin përsëri sinjalin e mbledhjes. Ushtarët s'po i bindeshin më sinjalit.

Prifti i divizionit vazhdonte meshën. Murgios nuk iu durua, iu afrua dhe e kërcënoi:

— Mos dërdëllis si një budalla histerik! E shikon ç'po ndodh?

Koloneli nuk foli. Ai mblodhi supet. Urdhri i tij nuk po zbatohej. Murgioja vetullngrysur i tha:

— Frenat e lëshuar është vështirë t'i tërheqësh.

— Kjo nuk duhej të ndodhte, — u ankua kolonel Graciani.

Ushitari barkalec me flokë të bardhë nuk u ndie. Ishte zbehur edhe ai në fytyrë.

Ushtarët rrëmbyen midis tyre ushtarët e kapur robër nga partizanët dhe i mbytën me pyetje. Disa nga fjalët që u kishte thënë komisar Ganiu u përhapën në gjithë regjimentin e bersalierëve.

Ushitari financier me flokë të bardhë hyri midis ushtarëve që të dëgjonte. Xhuzepja, një nga tre ushtarët që kishin hedhur në divizion trakte të Partisë Komuniste Shqiptare, hyri midis turmës dhe shau:

— Gjeneral Ernestoja si një laraskë e vetmuar çukit

mbi kufomat tona. Ka ardhur koha të përmendemi nga gjumi i rëndë.

— Po, vëllezër, — thirri me zë të lartë Serafinoja.

— Robërit thonë të drejtën... dëgjoni robërit.

— Të lidhen, prangat aty... prangat!, — thirri Murgioja. Xhuzepja dhe Serafinoja u mbyllën në arrest.

Goditja që morën fashistët ishte më e madhe se goditja që morën nga armët në pritë.

Kur mësoi ngjarjen, gjeneral Ernestoja i thirri me urgjencë në shtabin e divizionit komandantët e regjimenteve. Një nënqeshje tallëse i mbiu në fytyrë. Në adresë të kolonel Gracianit hodhi fjalë thumbuese. Sarkazma e tij goditi mbi kolonelin e regjimentit të bersalierëve si godasin në shenjë plumbat e kobures.

Tre muaj më vonë në divizionin «Lupi» erdhën nga Tirana anëtarët e trupit gjykues të fuqive të armatosura italiane në Shqipëri. U bë gjyqi i tetar Serafinos dhe ushtar Xhuzepes.

Ditën e nesërme, në poligonin e qitjes, afër fshatit u zbrazën një batare pushkësh. Ushtar Xhuzepja dhe tetar Serafinoja u pushkatuan...

Kur italianin u shtrua këmbëkryq në vatrën e shtëpisë, Laze Acari kërkoi të dinte të vërtetën dhe një ditë zbriti gjer në fshatin afër qytetit. Kërkoi njerëz dhe ia shpjeguan atë që kishin parë.

Laze Acari pak e nga pak zbulonte të vërtetën mbi ngjarjen.

Thuhej se ata dy ushtarë nuk i shtinë në dhe me prift dhe nuk ishin pranuar në varrezat.

— Hëm, pse të mos shkoj në vend, ta shoh si qëndron puna, — tha Lazja dhe zbriti gjer te lugina. Ushtar Xhuzepen e kishin mbuluar fshatarët me një dorë dhe.

— Atij italianit, që thoni ju, more shok, ia hoqa vetë nga duart prangat, e gjeta të nesërmen në shi e në baltë, rënkonte... Më erdhi keq, e mora në krahë, e çova në shtëpi dhe një muaj u dergj në shtrat gjersa iu mbyllën plagët, — i tha një fshatar.

Ato që pa dhe dëgjoi Laze Acari për tetar Sarafinon mendoi t'ia tregonte një për një Batos.

Në kthim ai nuk ndoqi rrugën e fshatit, po mori drethoret që të ngjisinin te shkëmbi në Malin e Thëllëzave.

Kur arriti nën Shkëmbin e Kaprollit, lëshoi një fishkëllimë të zgjatur. Pas pak mbiu para tij një partizan nga ata të çetës si të kishte dalë nga toka. Më pas erdhi edhe Batoja. Takuan duart.

— Kam një lajm dhe një letër, biri im.

— Nga kush?

— Partia ta dërgon, Partia!

— Ç'thotë?

— Na ka ardhur një gjel, lexoje më mirë në kartë, ajo mbase t'i thotë më shkoqur fjalët.

Batoja në fillim nuk e kuptoi se ku vriste me atë fjalë Lazja, ndaj, sapo mësoi ç'shkruante letra, e pyeti:

— Ku e keni?

— Aty e kam, thotë që është komunist. Ndoshta është, po hajde dalloj, të kam rixha. Lëkurën e ujkut e mbajnë veshur të gjithë ushtarët. Sakën, biri im, se i besoni, ç'janë këto punë, pa hyrë në brazdë mirë të zotët e vendit, ia befi i huaji: «Dua dhe unë të luftoj». — thotë. Pika burrit! — Dhe prapë jepte të tjera mendime: — Derisa e gjetën të lidhur bashkë me një ushtar tjetër të pushkatuar, duhet të jetë njeri i mirë. Aty, në odën e burrave e mbylla që the ti, shoku Bato, aty e mbylla. «Qëndro këtu», — i thashë. Apo nuk e di shqipen, si dhe ne, vendësit. Thotë që nënën e ka nga raca jonë, një djall e di këtë punë. Ndoshta është e vërtetë. Duçja i hodhi italianët tej deteve, nëpër shkretëtirat e Arabisë, aty i qenka vrarë i ati, kështu thotë de, mbase është dhe ndryshe.

Atë natë Bato Gurshpatari dhe Gani Çani me tre partizanë të tjerë zbritën në fshat dhe bujtën në shtëpinë e Laze Acarit. Në vatrën e shtëpisë së Acarajve shkante fjala nga njëra anë e detit në tjetrën. Lazja me veshin pipëz mundohej të kuptonte diçka, në të vërtetë ato fjalë mbe-teshin copëza pa kuptim si copëzat e një filmi që ndërpritet vazhdimisht.

Italiani paskësh qenë i fjalës. Bisedonte shqip, kurse me Ganiun e plekste nganjëherë bisedën edhe në gjuhën e tij.

Laze Acari qëndronte një kohë si memec, vetëm dëgjonte, pastaj dhe ai foli:

— More italian, se nuk më bën goja të të them nipçe, kur u paska dalë italianëve prej zemre Duçja pse e lënë të livadhisë ngado si kalë pa fre, di të të thuash për këtë apo jo?

Serafinoja i zënë ngushtë duke e hequr vështrimin nga i zoti i shtëpisë kërkoi rrugëdalje. Biseda kishte hyrë në rrugë pa krye. Batoja u mendua të ndërronte tehun therës të fjalës së Lazes duke bërë një shaka që vuri gëzim në buzët e secilit nga ata që qëndronin rreth vatrës.

— Un momento, — tha Serafinoja dhe u çua, hapi çantën dhe nxori një bllok.

Laze Acari, duke fërkuar herë pas here mustaqet, bisedonte. Italiani bënte portretin e tij. Vështrimet e vazhdueshme nuk i pëlqyen të zotit të shtëpisë, por zakoni e donte që të mos e ngiste mikun.

Portreti që bëri ushtari u pëlqye. E kaluan nëpër dërrasë disa herë. Laze Acari i foli së shoqes:

— Plakë, eja, moj, eja... pa shiko.

— Uh, pika, ç'm'i ke dredhur kështu mustaqet?

— I paske flori duart, italian, për besë flori!

— ...?

— More italian, derisa më re në besë, do më dëgjosh mua të them një fjalë. — Të tjerët heshtën. Laze Acari hoqi nga vatra një gacë, e vuri në llullë, thithi me afsh cigaren dhe ia drejtoi vështrimin komisarit të çetës, Ganiut. — I Partisë je, more Gani, ç'të thotë Partia, s'e bën dy Lazja, por unë dua që ju dhe Batoja të më dëgjoni. Nuk është koha të qëndrojmë në mal ky njeri, dimrin presim, apo jo?

— E ke mirë, Laze vëllai, nuk i bën dot ballë italianit suferinës së malit, edhe ne vendësit mpihemi e bëhemi si të vdekur, jo më ky?

— Jo, vëlla, s'e kam aty, desha të them që do të qe mirë deri nga prilli italianit të mbetet në fshat, ia bëj unë dermanin, e vesh me rrobet e djalit dhe e vë në punë. Kush

do ta marrë vesh që punëtori i Laze Acarit është italian? Asnjëri! Apo nuk e di gjuhën?

— Heu, mirë e ka menduar, — tha Salikoja, — për besë, tjetër zgjidhje kjo punë nuk mund të ketë.

— Nga prilli ose maji do të formojmë çeta të tjera partizane, atëherë do të na hyjë në punë. Di ta përdorësh mitralozin e rëndë, italian?

— ...

— Nesër mbrëma ti, shoku Sokol, do ta sjellësh këtu mitralozin, merru me italianin, mbase e rregulloni, do të na duhet...

— Italian, dëgjomë dhe një herë. Edhe një gjë tjetër do të ma pranosh mua, mbase kjo do të të bjerë pak si rëndë, po duhet ta bëjmë. E do puna që të ta ndërrojmë emrin, nga Serafino do të të flasim Murat. Të pëlqen emri?

— Heuk, heuk! Ku i shkon mendja Lazes!, — tha Salikoja.

Ganiu dhe Batoja ia dhanë gazit. I zoti i shtëpisë ngriti filxhanin e rakisë.

— Hajt pra, e gëzofsh emrin, italian!

U përpoqën gotat dhe u kryqëzuan vështrimet.

IX

Gjeneral Ernestoja kishte vënë re se në ushtrinë italiane ishin ngritur në sistem veprime që nuk i përshtateshin kohës.

Në ditarin e tij për këtë çështje gjenerali nënvizonte: *Për këto probleme të rëndësishme shtabi ynë madhor mban një qëndrim mospërfillës. Në këtë vend duhet të ndërtojmë kështjella... kurse ata nuk e përfillin mendimin tonë, he shtin... Nuk e kuptojnë rrezikshmërinë e këtyre maleve. Medoemos duhet të ndërtoj kështjellën për t'i izoluar gurshpatarët plotësisht! Atëherë do ta kenë të vështirë të më qëndrojnë...*

Bisedat me kolonelët për këtë çështje të rëndësishme ai i quajti të tepërta dhe filloi të mbështetej në oficerë të rinj, diskutonte herë mbas here me ta. Kapiten Alfredoja mbeti njeriu më i flaktë që përkrahte mendimet e tij. Mbas një kohe, i kënaqur gjenerali i divizionit «Lupi» shkruante:

Studimet e mia u vlerësuan nga shtabi i Armatës, ndaj duhen masa të shpejta për ta ndërtuar kështjellën mirë dhe në kohë sa më të shkurtër.

Në një relacion që i dërgonte në pranverë të vitit dyzet e tre shtabit të Armatës ndër të tjera thuhej:

Detyra e vënë nga ju për të ndërtuar kështjellën në afërsi të bashkimit të lumit Belica me atë të Valit, me synim që të mbyllet dhe të izolohet plotësisht krahina e Gurshpatit nga zonat e tjera e sidomos nga qyteti u plotësua.

Kandërshtari që në ditët e para e ndjeu efektin e kësaj kështjelle.

Kishte mbi katër javë që në krahinën e Gurshpatit ishte derdhur çimento dhe hekur që gjatë muajve të dimrit kështjellës t'i rritej shtati. Pa a mjaftonte vetëm të ndërtohej ajo? Duhej të pregatiteshin njerëzit. Ky ishte preokupimi më i madh për gjeneralin e divizionit «Lupi». Ai derdhte në llogorë gjithë mendimet e tij. Me interesim të veçantë ndiqte kapiten Alfredon që ditë e natë stërviste ushtarët për mësimin që do të zhvillohej para komandantëve të regjimenteve. Për të bërë tregimin e mësimit, Ernesto Karasi kishte caktuar kapiten Alfredon. E çmonte elokuencën dhe shkathhtësinë e këtij oficeri dhe ishte i bindur se kishte vepruar drejt.

Në mbarim të marsit tek ulla e madhe buzë lumit u mbloodhën të gjithë oficerët madhorë të divizionit. Gjeneral Ernestoja kërkoi një palë dylibi që të sodiste malet. Nuk ishish vende pa interes ato male që shkonin secili më lart se tjetri. Sytë e komandantit mbetën disa minuta mbi shkëmbin te Mali i Thëllëzave.

— Vendësit e quajnë malin Gurshpat, — u tha komandanti i batalionit «San Marko», kapiten Alfredoja.

— Emër i çuditshëm, — tha një komandant batalioni.

— Toponimet janë tepër të lashta.

— Ajo aty është kështjella?

— Po!

— Aha, mirë... shumë mirë, — aprovuan disa oficerë.

— Ajo mbyll vetëm një shteg, por më të rëndësishmin e kësaj krahine malore, — sqaroi kapiten Alfredoja.

— Andej, ja, si vërshon ky lumë i bardhë që zbret nëpër katarakt, nesër mund të vërshojnë vendësit, — ndërhyri komandanti i divizionit. — Kam lexuar nga historia e tyre. Shumë herë ata kanë vërshuar nëpër këtë grykë.

Komandanti i divizionit soditi edhe një kohë malet, luginën dhe shtëpitë e gurshpatarëve. Diç mendonte kur tha:

— Shkojmë nga kështjella.

Ata u nisën...

Kapiteni kishte veshur uniformën më të mirë. Trupi i

gjatë prej atleti, veshja dhe pamja e bukur e fytyrës i hijeshonin pamjen.

— Tregimi do të bëhet nga kapiten Alfredoja, — tha Karasi.

Kolonelët shprehën habi. Ishte bërë rregull që në raste të tilla tregimet bëheshin nga komandantë regjimentesh, ndërsa këtu do të tregonte mësimin një kapiten. Kjo u rrudhosi buzët kolonelëve sidomos kolonel Gracianit, por Ernesto Karasi nuk u shqetësua, e priste atë.

Alfredoja u paraqit me një elokuencë të tillë që edhe kritikët më të rreptë e kishin vështirë të kapnin diçka.

Gjenerali e gjeti të përshtatshme që në këtë takim të hidhte disa nga tezat e tij, ndaj në fillim foli vetë. Para se të fillonte mësimin kompania, ata asistuan në meshën fu-shore, përshtatur bukur në sistemin e mbrojtjes së lartësisë. Diçka e ngjashme me kishën, një vend i mbyllur në afërsi të ndërtesës ku flinin ushtarët, aty do të kryhej mesha.

— Optimizmi lind aftësinë luftarake, — foli me zë të lartë Ernesto Karasi, — ndërsa frika e vret këtë aftësi.

— Po bëhet llafazan, s'po e duroj dot, — u tha kolonelëve të tjerë Graciani që kishte stazh më të vjetër.

Gjenerali bëri sikur nuk e dëgjoji. Ai hodhi disa hapa para dhe u kthye me fytyrë nga dëgjuesit.

— Le të dëgjojmë priftin e divizionit, — ftoi ai pjesëmarrësit dhe priu andej. Para se të hynin në vendin e shenjtë, gjenerali ndaloi te një hartë e përfekturës ku ishte dislokuar divizioni «Lupi». Kapiten Alfredoja kishte hedhur gjithë mjeshtërinë e tij për t'i paraqitur sa më bukur nga ana grafike në hartë dy kërkesat themelore të gjeneralit. Njërin nga këto do ta tregonte në orën e veprimeve luftarake, tjetrën e quajti me vend ta tregonte aty.

Varrezat duhet të sistemohen, për to çdo komandant duhet të tregojë kujdes. — Planimetria e varrezës ishte hedhur në skemë.

— Shumë afër veprimeve ku do të luftohet, — bëri vërejtje kolonel Graciani.

— Më afër kishës, — vuri në dukje kapiteni, — pra më afër zotit.

Kolonel Graciani heshti. «I idhët në bisedë, si pickimi i gjarprit», — murmuriti.

Gjenerali i erdhi në ndihmë kapitenit.

— Komandanti që nuk tregon kujdes për trupin e var-tësit të tij që bie në luftë, duhet të shkarkohet nga dety-ra!, — tha. — Ky është një problem i madh që unë i kam kushtuar kujdes të veçantë. Në varreza hyjnë luftëtarë, kurse në zyra duhet të ruhet historia e tyre.

Tregimi për kështjellën filloi me një ekspozitë të shkurtër që bëri kapiteni. Ai sqaroi se në këtë lartësi ishin ndër-tuar tetëmbëdhjetë çerdhe mitralozash të rëndë dhe të leh-të, pesë fortino, dy palë transhe dhe një kazermë për të pu-shuar trupat. Çështjet e mësimit filluan kur disa milicë të Tefik efendiut që imitonin partizanët në kolonë zbritën nga mali në drejtim të kështjellës. Alarmi u dha me një sirenë të fuqishme dhe ushtarët e kompanisë, duke kaluar nëpër transhe të thella, u vendosën në pozicione.

Gjeneralit i pëlqeu në tregim kapiten Alfredoja. Kjo bëri që ai të ndërhynte për të shpjeguar se zënia e pozicio-neve në kohë sa më të shkurtër nga ushtarët ishte gjëja e parë që duhej t'u mësohej medoemos që ata ashtu siç gje-nin në errësirë derën e shtëpisë së tyre të gjenin edhe po-zicionin.

— Këto arrihen vetëm me stërvitje të vazhdueshme dhe, kur komandantit të kompanisë nuk i mungojnë dijet dhe në radhë të parë guximi, — tha ndër të tjera ai. — Me-ndoj që kjo ka rëndësi të veçantë, ndaj më pëlqeu që ka-piteni zgjodhi këtë vend midis grykash të frikshme për të ngritur kështjellën. Ai ka guxim dhe dije të mjaftueshme, këto janë të domosdoshme për t'i besuar detyrën e koman-dantit të batalionit, sado që nga mosha është më i riu në të gjithë kapitenët e divizionit. — Fjalët e fundit gjenerali i tha me zë të ulët për t'i dëgjuar ai vetë.

Kapitenit iu duk me vend që pikërisht në atë çast të fliste për rëndësinë e kështjellave. Para pjesëmarrësve u hap një skemë e madhe që tregonte pikat kyçe ku do të ngriheshin fortino si ajo që po shikonin. Pastaj Alfredoja shfletoi pamje të tjera, rajone ku kishin mbirë si kërpu-dha fortino me shumë frengji.

— Këto e shumëfishojnë shpirtin e qëndresës të ushtarit, — tha, — u shtien më tepër në shtat frikë kundër shtarëve tanë. — Dhe hodhi vështrimin në drejtim të Gurshpatit. Kjo do të thoshte që çdo gjë bëhej kundër atyre.

Pjesëmarrësit në mësim treguan vëmendje të veçantë për fushën e minuar para telave dhe si ruhej ajo. Mina ishin vendosur kudo. Mësimi u tregua vetëm në një pikë. Aty dolën si nga toka mbi tridhjetë dordolecë.

— «Brigantët» hynë në periferinë e kështjellës, — tha kapiteni.

Dordolecët lëviznin, dëgjoheshin edhe zëra të ngjirur. Milicët e kapiten Tefikut imitonin partizanët.

— Brigantët i tremben më shumë minës sesa predhës së topit, — ndërhyri gjenerali, — ndaj një fushë e minuar është më shumë se një bateri artilerie.

Derisa fjala binte në kundërshtim me rregulloren e luftës të ushtrisë italiane, s'kishte si të mos ngjallte habi në pjesëmarrësit. Koloneli i artilerisë të regjimentit «Vale del Po» e kundërshtoi mendimin e gjeneralit.

— «Ajo që do të shikojë do të jetë më bindëse se fjalët e mia», — tha me vete Ernesto Karasi dhe nuk i dha për gjigje, po urdhëroi Alfredon të vazhdonte mësimin.

— Varianti tre!, — u foli me telefon kapiteni minatorëve.

Fitilat digjeshin. Çonin në brendësi të dordolecëve zjarrin. Dy-tri plasje të forta, tre dordolecë të kapiten Tefik efendiut shpërthyen në vaj dhe mbetën të kacavjerur, disa dordolecë të tjerë binin nga breshëritë e plumbave. Gjithandej shpërthime. U hodh në erë edhe dordoleci i fundit.

— Bravo!, — thanë kolonelët.

Kapiteni vazhdoi:

Megjithëse patën dëme, supozohet se partizanët hynë në disa nga pozicionet tona.

Nga ana e lumit doli papritur një kompani tjetër milicësh e Tefik efendiut. Nëntë mitraloza të vendosur në të tri fortinot dhe armët e ushtarëve të togës që ishte vendosur me ballë nga ana e lumit i rralluan milicët që imitonin partizanët.

— Ata që na sulmojnë ne nuk i kemi parë të tërhiqen, — tha një nga kolonelët.

— Ajo që shihet e pandryshueshme në një rast, në tjetrin paraqitet krejt ndryshe, — foli Karasi. Ai mori shkak nga kjo ndërhyrje që të shprehte para dëgjuesve kënaqësinë për suksesin që u arrit në mësim.

Kapiteni e rifilloi shpjegimin:

— Derisa pikëmbështetja jonë ndodhet në afërsi të rrugës, është parashikuar të bashkëveprohet në çdo rast kërcënimi me trupat e motorizuara.

Një tank dhe dy autoblanda dolën nga rruga kryesore dhe duke bërë qitje me mitraloza i erdhën rrotull kështjellës. Kalonin nëpër rrugën e re që ishte çelur qëllimisht rreth lartësive për të kaluar tanket.

Milicët që imitonin « partizanët » largoheshin nën goditjet e armëve, kolonelët, prefekti, Tahir Përgjini dhe dervish Rexhepi ngazëlleshin. Gjenerali ishte në qejf, shikonte dhe hera-herës u thoshte ndonjë fjalë komandanëve të regjimenteve.

Kur imituesit u goditën në shpinë nga mjetet e blinduara, Ernesto Karasi iu duk e përshtatshme të deklaronte forcën e kështjellës:

— Si çdo kështjellë, edhe kjo jona përbëhet nga mure të pakapërcyeshme, ose më mirë do të thosha nga një mur i pakalueshëm. Ajo ka si komponentë: brezin ku qarkullojnë mjetet e blinduara, që merr një rëndësi të veçantë kur organizohet bashkëveprimi me forcat që mbrojnë kështjellën; radhët e telave me gjemba që i rrethojnë në çdo anë pozicionet tona. E përsëris që oficerët tanë nuk duhet të harrojnë faktin që njerëzit e këtyre maleve u druhen më shumë telave me gjemba sesa plumbave. Ka fortino që në vetvete në disa raste janë kështjella të vogla të pazaptueshme. E shikoni? — Dëgjohej breshëria e dendur e zjarrit. — Fushat e minuara përbëjnë gjithashtu një pengesë serioze për brigantët. Edhe ato forcojnë qëndresën e kështjellës, dhe së fundi, ndërtimi i transheve në disa radhë dhe organizimi i përsosur i sistemit të zjarrit përbëjnë forcën thelbësore të qëndresës së kështjellës. Kuptohet që pregatitja e ushtarëve për qëndresë këmbëngulëse mbetet detyra më krye-

sore dhe asaj duhet t'i kushtojmë vëmendjen më të madhe.

Kolonelët e oficerët u larguan nga kështjella me përshrypje të mira. Gjeneral Ernesto Karasi disa mendime të tij i ritheksonte, kuptohej se këtë ai e bënte qëllimisht.

— Ai po ecën shumë larg me mendimet e tij, — u thoshte kolonel Graciani kolegëve të tij, — megjithatë më duken të drejta.

Në interes të përballimit të rrezikut që i kërcënonte ata gjetën gjuhë të përbashkët. Të përdorej çdo formë luftimi, vetëm vërshimi i gurshpatarëve dhe krahinave të tjera nga malet të ndalohej!

Divizioni «Lupi» dhe gjenerali i tij, Ernestoja, e ndien veten ngushtë në qytet mbas disa goditjeve që u dhanë partizanët. Grykat e revolverëve ua prenë gjuhën spiunëve. Rreth divizionit bëheshin llogore të thella, derdhej përditë çimento, bëheshin fortino me frengji për pushkë e mitraloza.

— Kanë frikë, kanë frikë!, — flisnin qytetarët.

— Zoti është me më të fortin!, — bekonte dervish Rexhepi. Tefik efendiu me milicët arriti në Gurshpat nga qyteti natën dhe iku natën. Solli një lajm të rëndësishëm. U dha me bujë lajmi se në teqe ndaheshin armë, rrobe e lekë.

— Kush i jep?, — pyeste populli.

— Dervishi?, — qe përgjigjja.

Ditën ky lajm qarkulloi edhe në qytet.

Njerëzit këtë veprim «të shtëpisë së zotit» e gjykuan në mënyra të ndryshme.

— Paska ngritur fabrikat e Napolit dervish Rexhepi.

— Ptu, spiuni i djallit!

— Kush është spiun? Luaj, ore, vendit, kur i zë teqesë në gojë emrin. Ç'janë këto fjalë që thua? Si nuk të dridhet këmisha në trup!, — u hakërrye te Qefa e Pazarit Tefik efendiu.

— Spiun, dhe i qelbur, — përgjigjej ndonjë.

— Gjithmonë ju të varfrit gojëfëlliqur keni qenë.

— Ku do t'i çojë armët dervishi?

— Do armatosë «trimat» e Ballit, — belbëzonte Tefik efendiu.

Ç'të që kjo kërpudhë që mbiu kështu papritur? Filluan të dukeshin emisarë të Ballit edhe në Gurshpat.

— Do të luftojmë, — thoshin.

— Kundër kujt?

— Kundër tradhtarëve.

— Po italianët?

Krërët reaksionarë në qytet kërkuan që në emër të organizatës së re që po krijohesh, të ngrihej në krahinën e Gurshpatit komuna.

— Mjaft pritëm, duhet të dërgojmë njerëz, — tha dervish Rexhepi.

Zgjedhën për kryetar të komunës kapiten Tefik efendiu.

«Ai do ta kthejë në vend forcën e qeverisë», mendonin. Vetë Tefik efendiu i ra gjoksit midis pazarit, duke thënë:

— Do të ngrihet komuna, do të vejë në vend posta, ndryshe mos më flisni në emër!

— Ndal, beg efendi, se ka edhe hendek!, — i thanë. Fjala që dëgjoi mu afër sa s'e gremisi.

Nuk qenë gabuar as dervish Rexhepi dhe as Tahir Përgjini. Personi i zgjedhur mbahej i fortë, njeri që ishte nga vendi e që e kishte luajtur gishtin e pushkës.

Tefik efendiu nga gardian u bë kryetar i komunës, pastaj kapiten i milicëve dhe përsëri kthehej kryetar i komunës.

— Nuk mud ta lëmë Gurshpatin ta qeverisin të kuqtë, do të nisem një orë e më parë, — llototiste kryetari i ri i komunës. Dervish Rexhepi me mjekrën e tij i bënte erë zjarrit që po ndizej.

— Mblihd mendjen, mos bëj gabim!, — e kishin lajmëruar njësitet guerrile të qytetit. — Hiq dorë sa nuk është vonë!

— Do të shkoj, — kishte ngulur këmbë Tefik efendiu. Të nesërmen dy djem me naganta në gji silleshin rrugeve të qytetit, hynin në kafene e pijetore, kërkonin kryetarin e ri të komunës së Gurshpatit.

Po ai, me qyrkun e ri, i shoqëruar nga xhandarë e milicë ishte nisur në krye të detyrës së re.

— Dhelpëra na shpëtoi!, — thanë djemtë me revolvëri.
Me urgjencë u dërgua një letër nga qyeti në drejtim të malëve.

Tefik efendiut, i gëzuar që u kishte shpëtuar tytave të pistoletave, s'ia preu mendja se mund të binte në grykat e pushkëve të pritës partizane.

Lagjja e kreut, apo «Lagjja e Kuqe», siç e quante armiku, shtrihej në pllajën mbi shkëmbinjtë që largohen nga qyeti gjithnjë në perëndim, drejt malit.

Qytetarët e lagjes së malit kishin vënë rregullat e tyre. Aty edhe ditën qëndronte i hapur këshilli nacionalçlirimtar i lagjes. Endeshin rrugëve njerëz të armatosur, hynin e dilnin partizanë. Ajo kishte rojet e saj, nxirrte gazetën, kishte depo armësh... Ishte diçka e veçantë, por edhe diçka e përbashkët me qytetin. Ajo ishte përmendorja e përmendoreve. Gjer këtu zbrisnin në kullotë nga malet e Gurshpatit tufat e thëllëzave, gugisnin në shpella pëllumbat. Qyteti dhe malet e Gurshpatit, sidomos Mali i Thëllëzave, si aorta e zemrës rrihnin në një kohë, me një ritëm.

Gjenerali e shikonte qytetin që shullëhej në diell dhe shtrëngonte dhëmbët. Qyteti i vogël i dukej i panështrueshëm. Shtëpitë e gurta si disa mijra fortesa guri të heshitura, me frengji të pregatitura si për luftë që u shtinte në shtat ushtarëve të tij gjithnjë e më shumë frikë. Në mendjen e gjeneralit pak nga pak zuri vend mendimi që me plumb nuk mposhtej qyteti që përgjonte edhe fëshfërimën më të vogël të divizionit të tij. Bashkë me kolonel Murgion dhe prefekt Tahir Përgjinin ata hartuan planin «Vesa», një plan zbutës që, si vesa që zbut edhe barin e thatë, edhe ky plan të zbutë gjakrat. Sipas këtij plani gjenerali i divizionit «Lupi» do të furnizonte qytetin me mish të freskët, me misër, kripë dhe vajguri. Kontrolli dhe bastisjet përveç lagjes mbi shkëmb do të hiqeshin.

Nuk do të lejoheshin të dilnin në qytet me liridalje ushtarët. Fjalët që përdoreshin nga këmishëzinjtë «çë ove,

çe...» u ndaluan me urdhër dite. Të burgosurit në kala do të nxirreshin në ajër jo një herë në javë, po një herë në ditë, dyqanet do të mbylleshin bashkë me mbrëmjen. Detyrat e patrullave në qytet nuk do t'i kryenin karabinierët, por milicë e xhandarë që hiqeshin si nacionalistë. Gjenerali i divizionit tha se këto masa ishin ballsami që do të përdorej mbi plagën e çelur.

Veprimet e egra në male do të kryheshin në një kohë me masat zbutëse në qytet. U ndanë detyrat: dervishi do të thërriste myhibët, Murgioja agjentët, kisha të krishterët, hoxhët myslimanët, profesorët nxënësit.

Para se të fillonin veprimet në krahinën e Gurshpatit, u thirrën dhe erdhën në teqe myhibë nga Gurshpati.

Njeriu me sy prej qeni, dervish Rexhepi, këmbëkryq në postiqe u thoshte besnikëve të tij se komunistët nuk e kuptonin sa rëndësi kishte për vendin ardhja e Italisë.

— ...gjen punë në botore... hapi rrugë, ngriti pallacina, solli plaçkë, e mbushi vendin me makina, hyri kudo luksi, do të hapë shkolla. Hë de, hë, më thoni ç'humbi Shqipëria nga kjo? Më thoni ç'humbët ju, gurshpatarët? Kripë, kërkoni ju, na kripë Italia, misër kërkoni ju për punën që bëni, jep misër Italia, lëkurë doni të shisni ju, i merr Italia. Mishi, gjalpi e djathi i deleve tuaja s'do të arrijë asnjëherë të qelben, se ka kush t'i blejë. Ku ka si ju? Atëherë ç'ju shtyn të shkoni drejt buzës? Estakfurullah! E thotë kurani: *Më parë allahu u merr njerëzve mendtë, pastaj gjënë e mallin.* — Myhibët luajtën vendit. Njeriu me sy qeni hodhi sytë nga tavani. Nuk thuhet kot, bijtë e mi, që edhe uji do të marrë ngjyrë të kuqe, do të notojë demi katërvjeçar nga njëra anë e grykës në tjetrën. — Myhibët përsëri lëvizën nga vendi. — U thoni, bijtë e mi, atyre qorrave tuaj që t'i hapin sytë. Pastaj një vend i vdekur në gur e në shkëmb si qyteti ynë i varfër dhe krahina e Gurshpatit do t'i dalë zot Shqipërisë. Është e madhe Shqipëria, të ngrihen të tjerë dhe pastaj shohim e bëjmë... Tani për tani merrni pushkë dhe municion, mbajini dhe prisni në emër të zotit! Do të vijë dita t'i përdorim pushkët, po ruhuni nga djalli i kuq me yll në ballë... ruhuni, bijtë e mi!...

Njeriu me sy qeni fliste dhe burrat që kishin zbritur për t'u bërë myhibë vinin duart në postiçet e bardha dhe ia bënin:

— Allah! Allah! Allah!

U lëshua në krevatin e tij gjeneral Ernestoja, kur mori lajmin se çeta partizane e Gurshpatit kishte shpartalluar batalionin e milicëve dhe kishte vrarë kryetarin e komunës. Atë kohë, tek ura, afër Malit të Thëllëzave që gozhduar një autokolonë. Atij nuk i pëlqenin oficerët që shqetësoheshin e bëheshin nervozë, mirëpo kundër dëshirës ishte i shqetësuar dhe që bërë nervoz edhe vetë.

Zemra i jepte ngacmime të pandjera ndonjëherë. Shkroi me rrëmbim në ditar: *Rrebelimit në krahinën e Gurshpatit duhet t'i jap fund, ndryshe flaka do të rrëmbejë gjithçka!*

Njëra me tjetër flite dhe burret që kishin shpirt
për t'u bërë myshkë vijnë dhe në pasigjet e bardha dhe
ia bënin:

U lëshua në krevatin e tij gjennet si bëmbeja kur mori
lajmin se çeta partizane e Gurshpatit kishte shpërndarur
patalionin e milicëve dhe XI
në. Atë kohë, tek u shpërndarë në Tërëzave de Goshduar
në autokolonë. Atë nuk i përdorin oficerët që shpërndo-
nin e bëheshin nëvotë mirëpo kundër bashkës ishte

Mbas aksionit plot sukses që kreu në rrugën që kalonte
brëgut të detit çeta u kthye në Gurshpat. Atë ditë në një-
rën nga lagjet e Gurshpatit kishte gjallëri, dëgjoheshin
këngët partizane, midis lëndinës ishte ngulur dhe valavitej
flamuri i kuq i çetës partizane. Në aksionet e Zhupdenës
ishin zënë dy mitraloza «Breda» dhe një pushkë kundër-
tanke. Pushkën kundërtanke komandanti i çetës ia dha
Sokolit, i cili kokulur doli nga rreshti, mori armën kundër-
tanke dhe tha:

— Do të mundohem që plumbat e saj të bien gjithmonë
në shenjë.

Atë kohë erdhën në çetë disa partizanë të rinj nga qy-
teti. Kjo i gjallëroi fshatarët dhe partizanët. Sokoli ende me
emocione ecte për te vendi ku qëndronin shokët e tij. Sapo
ndeshi në vështrimin e Dritës, u step, foli gjaku i tij që
vërshoi rrëmbimthi dhe iu bë fytyra prush e kuqe.

— Tani je armatosur me top, — foli e para ajo.

— Nuk është top ky, Drita.

Ata hynë midis shokëve që këndonin:

*Grykës Shurit tatëpjetë,
dëgjohet një çap i lehtë,
vjen partizania në çetë...*

Kënga i mblodhi ata dhe të tjerë kokë më kokë. Sa-
likoja i foli me zë të lartë italianit:

— Murat, eja këtu, eja!, — dhe nuk e ndërpreu këngën që ia mbante Sokoli. Gjëmonte fshati nga kënga.

— Eja italian, eja këtu, heuk, dhe mëso të këndosh, — foli përsëri Salikoja, — derisa na di gjuhën, do na i mësosh edhe këngët, eja, italian!

Tetar Sarafinoja me sy të zinj e flokë të bukur si të një çupe, buzagaz e duke picërruar sytë u afrua.

Ditën tjetër herët në mëngjes erdhën në Gurshpat njësitet e fshatrave fqinje. Flitej që do të kryhej një aksion i rëndësishëm. Lajmi se do të sulmohej kështjella që kishite ngritur në hyrje të kësaj gryke gjenerali italian i gëzoi të gjithë. U tha se duhej të mbahej sekret, por fjala kalonte nga njëri te tjetri. Të gjithë ishin të gëzuar, vetëm Sarafinoja jepte shenja nervozizmi të papërmbajtur.

— Heuk, e ndjeve erën e plumbit, Serafino?, — i thirri Salikoja.

— Largoje frikën nga trupi, s'ka lezet të trembesh! — Serafinoja si asnjëherë tjetër interesohej dhe fliste fjalë nga më të ndryshmet.

— Dëgjoni dhe mua, e njoh unë sa rëndësi ka kjo që po bëjmë, — thoshte. Goditja e kështjellës ka rëndësi shumë të madhe, shkatërrimi i fashistëve në një pikë të tillë do të thotë një fitore e pakrahasueshme. — dhe nga padurimi pyeste: — Kur do të sulmojmë, në ç'ditë, në ç'orë?

— Ore Sarafino, ore Murat, pusho tani, ore! Një ditë si gjithë ditët do të jetë ajo që do t'i ndukim fashistët nga gurmazi.

— Kur?

— Heuk, e pse bëhesh merak?

— Nuk më durohet, shoku Saliko, krenaria e gjeneralit të divizionit «Lupi» është e lidhur me kështjellën e Malit të Thëllëzës.

— E de, e, ashtu është, po do t'i ulet hunda edhe gjeneralit.

— ?

Ftohtësia e erës që frynte nga malet ndihej gjer në buzët e vatrave ku mblidheshin fëmijët e uritur të Gurshpatit për t'u ngrohur. Era si gjithnjë vinte nga Qafa dhe

e shtynte tutje tymin e zi që dilte nga grykët e oxhaqeve.

U mblodhën të gjithë te lëndina në bregun afër lumit. Ishin shumë njerëz, partizanë dhe vullnetarë.

Gani Çani para të gjithëve shpalli vendimin që ishte marrë nga celula e Partisë. U fliste gurshpatarëve dhe vështronte me vëmendje. Ua hidhte vështrimet herë pas here shokëve të çetës e fshatarëve të armatosur. Fjalët u pëlqyen nga të gjithë. Ganiuun ata e dëgjonin. E donin, sepse ai u vente në stane, në pyll ku ngisnin sëpatën, në ditë të zeza e në ditë të bardha. Ai u mundua të sqaronte për se ishte aq i rëndësishëm ai sulm. Përsëriti fjalë për fjalë se cilat ishin shkaqet që celula e Partisë mendoj të sulmohej kështjella.

— ... Dëgjoni, shokë, — tha më në fund. — Unë ju fola shumë për shkaqet që na detyrojnë të sulmojmë kështjellën që ngritën në hyrje të kësaj lugine ushtarët fashistë të divizionit «Lupi». Po më mirë se kushdo mund të flisni vetë, ju gurshpatarët.

U çua fill mbas tij nga vendi Laze Acari, mbështeti të dyja pëllëmbët e duarve mbi njëra-tjetrën te shkopi, u koiil cazë dhe foli:

— Mjaft na qëndruan bijtë e rospive në fyt! Asnjëherë nuk ka guxuar ndonjë ushtri t'ia zërë frymën krahinës sonë si kësaj radhe.

Një tjetër fshatar si i zgjidhur nga zinxhirët tha:

— Italisë së parë nuk ia mbajti, o shoku Gani, të na e bënte këtë. Vendit tonë, po i zure Shkëmbin e Thëllëzave, i ke zënë frymën, nuk mbahet mend të jetë lëshuar Mali i Thëllëzave pa luftë.

Një tjetër:

— T'u biem dhe keni për të parë si do t'ua bëjmë italianëve, do t'i zhdëpim mirë qenat e qenit.

— Heuk, vllëzër, — e mori fjalën Salikoja, — më thoni, më shumë topa nga sa kishte ngritur atëherë në Kotë gjenerali i Italisë së parë nuk besoj të ketë sjellë ky i së dytës këtu në grykën tonë. Edhe në Kotë kur afroheshe t'i bluanin kockat predhat e topit, por yxhym e mbi tela u hodhëm atëherë dhe pulë u bë italianit. Dëgjoni Salikon, vëllëzër, sa më të sertë të bëhemi ne, zotërit e vendit, aq më

shumë do të zbehen në fytyrë të huajt. Të kujtohet, Laze, — iu drejtua Laze Acarit, — si dukeshin para se të kapërcenim telat? Ujq dukeshin, njëri, si për inatin tonë i binte me buzë një muzike e pastaj qëllonte. Bah, si u kërceu gjaku në kokë shokëve tanë! U hodhën në llogore dhe ia shtypën kokën me kondak të dyfekut.

— Të gjitha më kujtohen!, — u ngrit nga vendi Laze Acari e tha: — I mbaj mend ushtarët e Italisë në Kotë, edhe ujq edhe lepuj, edhe trima kur nuk i kishim kaluar telat, edhe frikacakë kur kaluam mbi telat dhe duke sokëllitur u hodhëm mbi llogoret e tyre.

— Të zgjidhen disa që dinë gjuhën e tyre, — tha pra-pë Salikoja. — T'u flasin që të dorëzohen! Ka apo jo midis nesh nga ata që ua dinë gjuhën? Po, ka, Sokoli, Sevoja edhe ndonjë tjetër.

— Ua kam bërë nënën, s'di ta flas gjuhën e tyre, — foli që nga vendi Sevoja duke tundur kokën.

— Mos ma merr ters fjalën, Sevo, ata që dinë le ta flasin. Kam dëgjuar që edhe Laze Acari mësoi nga Serafinoja të shkrepë llafe italisht. Do të jetë mirë t'ua themi më parë fjalët që do t'u thuhën! E kam provuar unë, fashisti vërtet e mban gishtin në këmbëz të dyfekut, por ama veshin e hedh gjटकë, jo te krizma, por te fjala, dhe, po dëgjoi që nuk e prish, sapo e shikon veten në rrezik, ngre duart lart. Është kështu, Murat? Fol edhe ti ndonjë fjalë, biri im, fashizmi, ashtu si e ka këmishën të zezë, ashtu e ka edhe zemrën, ndaj është mirë të flasësh.

U ngrit e foli Serafinoja, foli përzier ca në gjuhën e tij e ca shqip. Të gjithë u zgjatën kush e kush të dëgjonte më mirë. Fjalët nuk ia kuptonin aq mirë, por e dinin që zemra e ushtarit fliste drejt, ndaj dëgjoheshin nga gurshpatarët zëra:

— Mirë e ka italiani, ashtu është, zaten mbretëritë e mëdha rrallë kanë në krye të tyre njerëz të mirë.

Në fund foli komandanti i çetës dhe i forcave të vullnetarëve, Batoja.

— Vëllezër, — tha ai, — nesër do të sulmojmë dhe aty ku shkojmë nuk e kemi të lehtë. Gjenerali i Duçes do të

na e shtrojë sofrën me plumba e barut, e njohim mirë zemrën e zezë të tij.

— More djalë, si the ashtu, more, si the? Do ta bëjë tym vendin i biri i breshkës? Po dhe ta bëjë, gjalmëzezat kanë bërë drenja dhe jo viça me brirë buallice. — Ndërhyrja e Laze Acarit i vuri Batos buzëqeshjen në buzë dhe në fytyrë, ato fjalë u vunë gazin në buzë gjithë njerëzve.

Kuvendi zgjati disa orë. Batoja i shpjegoi disa herë drejtimet ku do të sulmonte njëra çetë dhe ku tjetra, caktoi rrugët dhe shtigjet nga do të kalohej për të goditur fortesën.

Drejt saj do të frynte era e rrëmbyer e maleve...

Dita i gjeti malet të heshtura dhe njerëzit të ndezur. Ujërat rridhnin nga malet në shtratin e lumit Belica. Ashtu rridhnin edhe mendimet me monologjet e dialogjet e burrave që zbrisnin për të ardhur në mbledhje, në qendër të fshatit. Gurshpati që në mëngjes kishte një gjallëri të paparë. Në fillim njerëzit u shtruan në fjalë, pastaj ia filluan këngës. I pari doli në valle Laze Acari. Ai foli me zë:

— Hajdeni, djema! Më mbani në valle, djema! Ashtu më rruashi, ashtu!

Kënga nisi në fillim e truar, zërat sikur nuk kishin zënë vendin që duhej, por Lazja e dinte që kënga do të ndreqej, ndaj më me pasion e me zë më të lartë vazhdoi:

*Ditën që hyri prilli,
u tha bari dhe tërfili.*

Ishte kënga e preferuar për të kënga e shtatë prillit. Ajo ngjarje i kujtonte të birin, Hysniun, që mbeti në anë të detit. Këndonte Lazja me gojë dhe lëngonte në zemër. Vetëtimthi i vinin në mendje copëza të këngës tjetër që thotë:

*Goja qan, goja këndon,
zemra katran kullon.*

Ata që ishin në rrethin e valles u ndezën nga pikëllimi dhe si në gëzim edhe në dëshpërim gurshpatarët bëjnë këngë të forta. Laze Acari e nisi sërisht këngën e shtatë prillit. Tundi në erë shaminë e kuqe. Ajo i bëri erë dhe kënga u ndez. Secili u drodh mbi dy këmbët si flutur dhe mbeti në vendin e tij, me duar të mbërthyera në supet e njëri - tjetrit. Të tjerë burra u futën në valle. Urrejtja dhe vajtimi thuhej në vargje dhe hiqej në valle:

*U tha bari dhe tërfili,
zuri Shqipërinë fashizmi.*

— E zuri, po s'e ka për të gëzuar, — tha një zë në rrethin e valles.

Më tej të tjerë valltarë... të tjera këngë. Ato nisnin si me të vajtuar e arrinin te flaka e barutit. Ata qenë të gjithë partizanë e fshatarë në këngë dhe në valle. Batoja endej nëpër ta, gjersa doli te bregu midis fshatit nga shiheshin të gjithë. «Ku kishin qenë gjithë këta njerëz... nga dolën në sheshin e luftës gjithë këto armë...», — mendoi. Dëgjohet zëri i Sokol Golemit. Thoshin se ai kishte zërin e bilibilit. Batoja ndiente një gëzim të papërmbajtur. Kënga dhe vallja kishin marrë vrull. Më i shpejtë do të ishte vrulli i luftës. Ai e ndiente se në zemrat e këtyre njerëzve ziente urrejtja për okupatorin. Dihet që plumbit, që të shkojë në drejtim të shenjës, i duhet forca e barutit, kurse luftëtarit, që të turret mbi armikun, i duhet urrejtja.

Bashkë me këngën e vallen u ndezën zemrat e njerëzve. Batoja dëgjoi edhe këngën e Ganiut. Ai si gjithnjë ia mori këngës që i këndohej trimit:

*Brenda në Tiranë,
afër një spitali,
ç'u vra Qemal Stafa,
një trim nga të malit.*

Ganiu i kishte folur për Qemalin dhe për shokë të tjerë. Ai ishte në burg kur Qemali punoi disa ditë në qytetin

e tyre dhe s'arriti ta shikonte, por atë që nuk ia pa syri, e përfytyronte nga kënga:

*Luftoi me patllake
gjersa i doli xhani,
s'pat pushkë të gjatë
siç ka luftëtari.*

Zbriti nga vendi ku shikohej gjithë sheshi e fshati dhe këmbët e çuan drejt vendit ku këndohej kënga e Qemalit. Aty Serafinoja me një feste të bardhë në kokë skiconte në bllok portretin e Ganiut që po bisedonte midis fshatarëve. Italiani u veçua nga shokët dhe diç bisedonte me vete, nxori nga portofoli fotografinë e një vajze të bukur dhe i mbytur në emocione i rrodhën në faqe pika loti.

— Murat, pse dëshpërohesh, biri i xhaxhait, do ta thyejë kokën Duçja dhe perandoria e tij dhe atëherë do të fitojmë të gjithë, edhe Italia do të çlirohet nga këmishët e zeza të Musolinit. Dëgjove si fliste për punëtorët italianë komisar Ganiu? Komisarët janë njerëz me mend, e dinë ata, Sarafino, e dinë... po rrokulliset puna e Duçes. Ua dinë mirë hallet punëtorëve komisarët.

Serafinoja ndërroi pamje, shprehja e fytyrës tregoi dashamirësinë që ndjeu nga përkëdhelja e Salikos. Asnjëherë më parë nuk i ishte lënduar aq shumë zemra Salikos sa atë çast kur e pa të përplotur partizanin e tij.

— Mos u ligështo, bir, vuajtjet njeriu i kapërcen me kurajë, ndryshe... — Kur italianin u shkreh papritur në vaj, Salikos i hipi inati në kokë: — Heuk, mjaft, dreq, nuk qan burri si fëmijë, mbaje veten, s'ke turp!? Ke stemë partizani në kapele, jo stemë ballisti, ore kokë...

Serafinoja kësaj radhe murmuriti diçka dhe u çua nga ai vend.

— Qafën nuk e ke thyer akoma, uh!... — Salikoja u hoq pas dhe hyri midis shokëve të çetës, ama me bisht të syrit vështronte Serafinon që doli nga ana e lumit Belica.

Ishte pranverë, shkrihej borë në male dhe lumi qe mbushur me ujë.

«Ç'dreq më hyri në skuadër! Ku u bën dot ballë ai

rrugëve? Sa herë më është dashur ta heq nga dora! Mos bën edhe ndonjë të pabërë? Ku shkoi, i paudhi? U veçua nga të tjerët dhe bëri nga bregu i lumit». Lumi Belica i mbushur me ujë dëbore rridhte rrëmbyeshëm. Salikoja iu qep pas.

— Murat! O Sarafino, — foli. Zëri humbi në oshëtimën e lumit që zbriste nëpër grykë i harbuar. «Hë, dhe kjo më duhet, do të thonë të tjerët ia bëri jetën sterrë italianit Salikoja, do të thonë, posi, dhe bamp kritikën mbi mua të ziun. Sos e merr dreqi e bën ndonjë të pabërë!».

— Sarafino! o Sarafinooo!, — thirri përsëri me sa zë kishte.

Doli mbi një gur, vështroi rreth, po nuk pa gjë e u mërzit edhe më shumë. I dukej se diçka e keqe e kërcënonte italianin, ndaj me sy të rrefëguar, i dhembshuruar për të, doli gjer buzë lumit. Andej shkoi edhe Sokoli.

— E, Saliko?

— Nuk duket... Është e kalbur zemra e italianit, o vëlla, s'merr zjarr eshka e kalbur. — U ngjit mbi një gur e thirri: — Sarafino! O djall me brirë! ...Sarafino! Sarafinooo!

— Ja ku është, aty nën atë shkëmbin, — tha Sokoli.

— Kështu humbet ai, pas valëve të lumit, sa herë e kam gjetur bregut të lumit. Ç'kërkon ky njeri buzë lumit, hë de, më thuaj ç'kërkon?

— ...

— Thotë se më pëlqen kjo natyrë e ashpër dhe një e dy e aty punon. Duart i ka flori... Ç'e do.

Sarafinoja diç dëgjoi, ndaj hodhi me rrëmbim në lumë një kuti të bardhë.

— Ai diçka hodhi në ujë... — Salikoja u çua dhe shkoi me vrap drejt bregut. Dalloi kutinë e bardhë që shkëlqente. — O, po i tjetër balte është ky italian, ç'është kjo punë, i mbyllëm sytë, sepse është i biri i një punëtori komunist që u dergj në burg dhe u vra në anën tjetër të detit, pa dale, o, ç'janë këto shenja. — U hodh në lumë dhe e priti gjersa erdhi aty kutia e bardhë e konservës. Italiani e vuri re kureshtjen e Salikos.

— Po ç'është kjo, more Sarafino, — dhe lexoi me zë:

— «Klada Mario, rruga «Viktor Emanueli II» Bari». Oj, rrugë të gjatë i paske dhënë skatoletës! Me morra e ke mbushur?

— Jo, kam një letër.

— Beson se do t'i bjerë në dorë atij që ia dërgon?

— Kur isha në Bari, deti sillte sende nga Shqipëria.

— Au, — ia bëri Sokoli, — gjer në Itali?... —

— Nuk më pëlqejnë këto punët e tua, i kam thënë komisar Ganiut, të kam kritikuar edhe para çetës, apo jo? Kurse ti bën po ato që unë i kam zët. Sikur i bën për të më xhindosur mua. — Me vete: «Ta vë këtu në trastë, ta shikojmë një herë ç'djall vë ky italian nëpër këto skatoleta që i hedh në lumë në vend të gurëve? Thotë që dërgoj letra, ndoshta e merr malli të shkretin, por edhe symbyllur pse të rrimë?». Pastaj i tha shokut: — Sokol, ma sill atë kamën e grekut, mor bir, dua ta shikoj, nuk më pëlqejnë këto letra.

Serafinoja i shqetësuar thoshte fjalë nga më të ndryshmet. Salikoja e kishte zakon, po t'i shkrepse në kokë, do të bënte ç'i thoshte mendja e tij. U ul midis lëndinës dhe i binte me kamë që ta çante kutinë e pikuar me kallaj.

— Ç'do të gjesh në të, shoku Saliko, pse i vret duart?

— Ç'do gjej? Djallin më brirë do gjej. Derisa po e çel do ta çel se s'bën, — iu hakërrye Sokolit.

Kur doli letra, Salikoja ia dha Sokolit ta lexonte. Në fillim Sokolit i erdhi të qeshte, po aty për aty ndërroi mendim.

— Përkhthema, bir, na, shkruaj fjalë për fjalë këtu në kartë.

— Ç'e do?, — i tha Sokoli.

— Të jetë, pse të mos dorëzohet. Letër për të dashurën është, po kushedi se ku ndodhet kjo italiankë..., — dhe u largua...

Serafinoja u shqetësua dhe kërkoi nga shokët që Salikoja të mos e ngatërronte aq shumë çështjen. Po ku dinte Salikoja të kthente rrugë. Shkoi që shkoi të takonte komisarin dhe komandantin e çetës. Duke ecur, lexoi dhe rilexoi letrën.

Kemi kohë që jemi ndarë. Gjurmët e mia vështrë t'i gjesh, por tregohu e fortë dhe e vëmendshme. Si gjithnjë i dashuri yt ndodhet maleve, në anën të lumit Belica, që si çdo lumë, edhe ky, derdhet në det.

Klada, i shqetësuar për ty u detyrova të shkruaj këtë letër. Ndoshta letra do të të bjerë në duar dhe ky do të jetë një gëzim i madh për mua. Shpresoj se ajo, duke ndjekur rrjedhën e këtij lumi të furishëm, në mbrëmje të ditës së nesërme do të prekë buzën e detit dhe, dihet se njëra anë e bregut e çon ujin në bregun tjetër dhe atëherë shpresoj që letra të vijë te ti.

Mbetem në shpresa... Le të kalojë letra ime sonte ose nesër gjurmën e Mushkës dhe Shtegun e Kaprollit për të ardhur gjer në bregun e detit nesër mbrëma.

Përfaqëso
juaji Serafino

8 prill 1943

Ngjarja e Serafinos i tronditi të gjithë. Sjellja e Salikos kundërshtoi italianit disave u dukej e papëlqyer. Partizanët e skuadrës e kritikuan Salikon. Salikoja në fillim u hodh përperjetë, nuk zinte aq lehtë vend fjala tek ai. Serafinoja derdhi lotë. Nuk deshi kurrsesi ta niste atë copë kartë në drejtimin e parë. Ndërhyrja e të gjithëve bëri që skatoleta të pikohej përsëri me kallaj dhe letra të merite me rrëmbim rrugën drejt detit të largët.

Salikoja u hoq anash, drodhi një cigare dhe buzët i vunë rreth të zi. Dëshpërimi i rëndonte në gjoks.

Në mbrëmje Salikon e thirri edhe një herë komandanti e komisari i çetës. Ai erdhi aty, hundë e buzë, i zemëruar.

— Ulu, Saliko, ulu!

Nga mënyra si lëvizte kuptohej që atij nuk i vinte mirë të ulej.

— Ulu, se kemi punë!, — e urdhëroi Ganiu.

— Nuk ulem, mjaft, nuk mund të duroj më, të lutem mjaft!

Në asnjë rast nuk ishte parë që t'i kundërshtonte aq rëndë anëtarit të Komitetit Qarkor dhe komisarit të çetës Salikoja. Ai kishte plot fuqe, por kështu nuk kishte folur asnjëherë e komisari i çetës, në vend t'i zemërohej Salikos, i buzëqeshi, u ngrit, e zuri nga dora dhe e uli pranë zjarrit.

— Dëgjo, — i tha Batoja rojës partizane, — qëndro te pragu i derës dhe mos lejo njeri të afrohet, as nga të zotët e shtëpisë dhe as nga partizanët, më kupton?

Në fillim e filloi bisedën komisari, fjala ishte për Serafinon. Salikoja s'donte ta pranonte në llaf.

— Hiqmoni mua, mjaft me italianin, mjaft de!, — u thoshte.

— Edhe mua nisi të më shqetësonte puna e Serafinos, shoku Saliko. E quajta në fillim diçka jo njerëzore, ndaj të fola. Ti ke të drejtë, më kupto, Saliko, ke të drejtë, veç punët nuk bëhen ashtu, me rrëmbim.

— Si bëhen?

— Ndryshe.

— Nuk di të flasë ndryshe Salikoja, kështu jam prerë unë, mirë e keq, unë jam, Saliko tjetër nuk bëhem dot! Uh, po kjo, unë ia zë letrën, ju ia nisët përsëri, bukur besa...

— Dëgjo, dëgjo të lutem.

— Për italianin të dëgjoj?! Jo, kurrë!

Dialogu midis komisarit të çetës, Batos dhe Salikos u bë i ashpër. Disa herë me fjalë fyese. Më në fund, kur i ra zemërimi Salikos, ashtu edhe komandantit, ndërhyri komisari. Biseda u shtrua dhe përsëri ata bisedonin për Serafinon.

— Të thashë njëherë, unë dyshoja, ndaj edhe e prura letrën në komandën e çetës. Po të ishte ndryshe, si do të bëja ashtu, nevrík jam, por pa mend në kokë e di Salikon ti, more Bato? Pa më thuaj sa kohë kemi që njihemi bashkë? U bëre komandant dhe të harrosh?! Kjo nuk është e drejtë!

— Veprimet e nxituara mund të na çonin në qorr-

sokak dhe atëherë ne do të bënim një gabim të pafalshëm, për të cilin Partia me të drejtë do të na dënonte, — tha komisari.

Batoja heshti, kurse Salikoja vazhdoi:

— Sarafionja vizaton fytyrat e aktivistëve tanë nëpër fshatra, është kështu? Po kush drejtin i kallëzon njerëzit tanë që, sapo zbresin në qytet, i zënë italianët? Hë, shiko, se je përgjegjës partie dhe këto gjëra nuk duhet të kalojnë nën hundë të komandantit e komisarit të çetës, ndërsa ju një e dy dhe më ngjisni mua nofka. «Është gjaknxehëte Salikoja», — thotë njëri dhe o burra pas të gjithë.

— Më të përmbajtur!, — tha Ganiu. — Nuk del gjë nga shkuma.

— Xhind do të bëhem kur e shikoj që shokët e mi diçka i kërcënon? Pse, kështu më mëson Partia, të hesht? Fjalë është kjo që thoni ju, shoku Gani! Hë de, më thuaj, fjalë është?

— Edhe ne kemi dyshime, sidomos kjo letër, — tha Ganiu.

— Më lejo mua t'ia vë Muratit këmbët në rrip të dyfekut dhe ke për të parë se do të tregojë edhe qumështin e nënës.

— Mirë, ke të drejtë, por më ngadalë, vazhdo...

— Ç'të them... jua kam thënë atë ç'kam dyshuar, tani gjykoni e bëni vetë. Salikoja jua thoshte më parë dhe ja ku po jua them përsëri: mos më ngacmoni më për këtë punë!

— Ne vendosëm të mos sulmojmë sonte, kemi lajmëruar edhe forcat vullnetare.

— Bah, kjo nuk bëhet, me luftën nuk luhet, Gani, aty ku nisesh duhet të sosësh, ndryshe na mori lumi. Këso punësh nuk na kanë lezet neve partizanëve. Ç'do të thonë njerëzit?... Nuk ua mbajti partizanëve të sulmonin, atë do të thonë... Pastaj mos harro, ky është vendim i celulës.

— Megjithatë duhet të mos sulmojmë.

— Ke marrë parasysh zakonet e vendit?... Si, ore, u kthyekan burrat nga lufta? Ç'do të thonë kundërshtarët tanë? Dervish Rexhepi atë kërkon... Mjekra e tij do t'i bëjë

erë kësaj pune dhe shushunjat e Ballit do të gjallërohen, kjo nuk duhet bërë.

— Unë dhe Batoja e lexuam letrën që përktheu Sokoli, po s'e bëmë veten, ajo më vuri në dyshim dhe mendoj se Serafinoja shkruan pikërisht për ne.

— Sakt e ke punën?

— Më duket se po...

— Përse i duhen së fejuarës së tij Gjurma e Mushkës dhe Shtegu i Kaprollit? Këto janë vende ku ne vendosëm të kalonim natën. Është kështu?

— Po, — tha Salikoja i hutuar. — Nga unë Salikoja ç'doni? Më thellë nuk shkon dot Salikoja në këto punë pa rripin e dyfikut.

— Ndryshe duhet të veprojmë.

— Si?

— Të shkosh sonte natën në Malin e Thëllëzave dhe nga afër të vrojtosh nesër nëse këto shtigje që përmenden në letër të Serafinos janë zënë nga ushtarët.

Salikoja heshti. Ndezi llullën dhe e thithi me afsh, pastaj tha:

— Gjurmën e Mushkës e Shtegun e Kaprollit do të vështrojmë?

— Po, ato, shoku Saliko.

— Mirë, ama italianin s'po e marr me vete.

Në pikën ku bashkoheshin të dy lumenjtë, afër urës, ishin ngritur rrjetat e peshkimit. Kolonel Murgioja kishte vënë këtu njerëz në përgjim dhe me një veturë ushtarake e vizitonte shpesh këtë vend. Atë që kishin kapur aty, në rrjedhën e lumit Belica, ai e kishte përpara në një dosje. Serafinoja ishte një nga zbuluesit më aktivë të SIM-it, Kur e lajmëruan se 301-shi dha njoftim, Murgioja vrapoi vetë në vend. Letra ishte shkruar nga ai vetë, ia njihte shkrimin. Koha nuk priste, ndaj u paraqit te gjenerali. Ulderikoja hapi mbi tryezë hartën. Gjenerali e vuri binoklin te Shtegu i Kaprollit, mori në telefon komandantin e bersalierëve, kolonel Gracianin, që të niste me urgjencë dhe të vendoste në pritë një batalion.

— Një zbulues në radhët e armikut është më shumë se

një kolonel në formacionin e divizionit, — tha gjenerali duke përkëdhelur mjekrën e tij të shkurtër. Murgios iu bë zemra mal.

— Shtegu i Gjurmës së Mushkës është më i rrezikshëm, — tha ai.

— Aty të shkojë batalioni «San Marko», ata kanë fituar eksperiencë në ndjekje të banditëve, — foli në telefon me kapiten Alfredon e kërkoi të vihej në alarm batalioni «San Marko» dhe një grup artilerie i regjimentit «Vale del Po». Shkuan andej disa mjete të blinduara. U dha alarm dhe ushtarët e kështjellës dolën në pozicione.

Gjenerali u ngjit gjer në kështjellë dhe bisedoi me komandantët e batalioneve planin e kurthit.

— Rruga në të dyja shtigjet të mbetet e hapur!, — urdhëroi gjenerali.

— Ditën të mos bëhet asnjë lëvizje! Kujdes! Kundër tyre të përdoren të gjitha armët! Kujdes!

Një rrjetë të tillë gjenerali i divizionit «Lupi» nuk mendonte se do ta realizonte ndonjëherë. Fati i buzëqeshi, dhe kur? Në kohën që forcat e tij ishin strukur e poshtëruar nga goditjet. Rasti erdhi befas e i papritur. Nuk i durohej gjersa të vinte mbrëmja. Lajmet e marra gjatë ditës tregonin shenja se ishin parë disa partizanë në afërsi të Malit të Thëllëzës.

— Andej do të zbresim, s'ka rrugë tjetër, — i tha Murgios.

— Edhe më mirë! Do ta ndriçojmë vendin me projektorë dhe të gjithë topat do t'i marrin në shenjë.

— Do të bjerë mbi ta një breshëri aq e madhe pre-dhash, saqë do ta kenë vështirë të burrërohen përsëri që të hyjnë në luftë me ushtarët e mi, — u mburr Ernesto Karasi.

Majë malit, të hunda sogjetare mbi shkëmb, Salikoja qëndroi gjatë me syrin në përgjim. Edhe shokët e tjerë nga ky vend sodisnin Gjurmën e Mushkës dhe Shtegun e Kaprollit. Qëndrimi gjatë në këto vende e ndihmonte Salikon të dallonte çdo ndryshim të vendit. Por sytë e stërvitur të Salikos nuk arritën të dallonin ushtarët e batalio-

nit «San Marko» që ishin struktur e fshehur mbas gurëve te Shtegu i Gjurmës së Mushkës dhe një batalion të bersalierëve të regjimentit të kolonel Gracianit që kishin dalë në pritë te Shtegu i Kaprollit.

Salikos iu mpinë sytë duke soditur vendin.

— Nuk shihet asgjë, — i thanë shokët Salikos.

— Dreqi e merr vesh këtë punë, — thoshte Salikoja i menduar, — ato fjalë të letrës së Serafinos shkruanin për këto shtigje, po vallë arriti ajo letër në destinacionin që dërgohej? Çdo gjë që niset në rrjedhën e lumit s'arrin gjer në derdhjen e tij, ndoshta...

Atij i ngatërrohej përherë e më shumë filli i mendimit.

— Ecim më përpara, — tha njëri.

— Asnjë çap më tutje, — tha Salikoja.

Qëndruan edhe disa orë të tjera te shkëmbi. Salikoja heshte si të qe memec, e kishte rrëmbyer një zemërim i papërmbajtur. Trupin e kishte mbështetur mbas gurit dhe sytë iu bënë ujë, këmbët i ndiente të mpira, nuk ishte mësuar të qëndronte aq gjatë në një vend. Dyshonte përse tufat e thëllëzave binin te Shtegu i Kaprollit dhe ngriheshin të trembura. Këtë ua tha edhe shokëve të tjerë.

— Duhet të afrohem, — mori vendim Salikoja. Atë kohë u pa të lëvizte te Gjurma e Mushkës një ushtar.

— Aty ka njerëz, — thirri me zë të lartë Sevoja. Kur dolën nga ana tjetër e shkëmbit, dalluan ushtarët që kishin zënë pozicion. Ishin maskuar dhe qëndronin në pritje. Salikos i ndritën sytë nga gëzimi. Ata u kthyen përsëri. Në të kthyer, në rrugën e malit dalluan një gjurmë. Salikoja i nuhaste nga larg gjurmët e kafshëve të egra.

Kjo qenka gjurmë e re, sikur s'më pëlqen?

— Ndoshta ka kaluar ndonjë nga shokët tanë.

— E pamundur, — kundërshtoi Salikoja, — kjo është këpucë ushtari, e shikoni?

— Një ushtar i vetëm s'mund të ngjitet në këto anë.

Salikoja i la shokët e skuadrës në vend dhe bashkë me Sevo Rrënjën u vunë në ndjekje të gjurmës. Kur dolën në gropat e malit, dalluan njeriun që shpejtonte të

kalonte Qafën e Erës. Sevo Rrënja nguli të dyja këmbët dhe thirri:

— Ej, moreee! Kush je ti që kalon andej!, — dhe lëshoi edhe një fishkëllimë të zgjatur.

Zëri arriti në veshin e tjetrit dhe e bëri të strukej te disa gurë.

— Shkojmë e takojmë — tha Sevoja.

Salikoja s'ia përtonte në të ecur. U nisën në drejtim të vendit ku tjetri u struk për t'u fshehur. Kur u afruan, ai brofi i trembur.

Ata iu vunë prapa. I tremburi ngiste në vrap të parritshëm. Sevoja fluturoi, u bë erë që ta arrinte dhe s'mundi. Atë që s'arriti ta bënte vrapimi i Sevos, e bëri plumbi i pushkës së Salikos. Ai goditi disa hapa përpara, kjo ia ngadalësoi hapin duke e detyruar njeriun të largohej me kërcime për t'i shpëtuar plumbit dhe i dha mundësi Sevos t'i afrohej. Kur nuk mundi të vazhdonte rrugën, sepse qe mbërthyer në thepin e shenjestrës së dy pushkëve, ai ngri- ti duart. Ata iu afruan dhe u habitën kur e njohën.

— Ti je, Serafino?! Paske ikur, t'u sos vaji i kandilit! Mjaft ke bërë si ke dashur, o turiqen, mjaft! Do t'i vjellësh të gjitha... Gjyqi të pret, gjyqi partizan!

Serafinoja u zbeh në fytyrë, ia mbuloi ballin djersa e frikës.

XII

Dy javë më vonë fusha e vogël afër shkollës së fshatit ziente nga zhurmat. Mbi njëqind partizanë dhe partizane ishin ngritur në mëngjes herët e zhvillonin stërvitje. Batoja, Laze Acari dhe dy partizanë të tjerë, për t'u mbrojtur nga erë, i kishin vënë krahët murit të shkollës dhe bisëdonin:

— Do mend e forcë lufta. Të mësohen djemtë para se të hidhen në luftë. Kjo është një punë e mirë.

Tre luftëtarë ndesheshin me njëri-tjetrin.

— Ja ai, s'ka burrë që ta vërë poshtë atë, — tha Batoja dhe tregoi Sevon. — Kur i jep dorën, thua «ma bloi kockën». S'ke parë ç'fuqi ka grushti i tij.

Përballë çdo partizani të vjetër qëndronte një më i ri dhe mësonte shokun e tij si ta godiste nga afër me pushkë kundërshtarin.

— Kërkohet stërvitje dhe guxim për të asgjësuar përbindshin me dhjetëra gunga të gurta, — tha Batoja.

— ...

— Sulmi ynë do të rrëmbejë çdo gjë siç rrëmben në ditë me shtrëngatë uji i lumit Belica çdo gjë që gjen përpara.

— Me këto që bëjmë besoj se do t'ia ndreqni samarin gjeneralit të divizionit «Lupi», — foli Laze Acari dhe vazhdoi: — Autoblinda e Italisë xhind... tanksi xhind... topat vetëtima nxjerrin nga goja... Dhe të na presin në ua mbajttë!

— ...

Nga thirrjet që jepnin partizanët shkëmbi i Malit të Thëllëzave ziente nga një oshëtimë e paprerë:

— Godit fort!

— Hape krahun!

— Kape mirë pushkën!

— Godit më fort! Vëre pushkën kryq para trupit për t'u ruajtur nga goditjet!

— Një hap përpara!... Dhe një tjetër!

— Godit! Më fort! Kë në dorë pushkë hekuri, vëllako, dhe jo kallam kërrabe! Godit më me forcë! Godit!

— Ngrysu në fytyrë, përpara teje është fashisti, bjeri!

Bato Gurshpatari ndiqte me vëmendje stërvitjen e çetës, i bëhej zemra mal kur shikonte se sa me ngulm ata përgatiteshin për sulmin që pritej të bëhej mbi kështjellë.

Shkoi drejt njërit duke tundur kokën si një dem Sevoja. I foli në emër:

— Më sulmo mua! Përpara! Ah, jo ashtu, Luman, jo! Ktheu edhe një herë në vend! Ja, shikomë mua si duhet të vepros.

Lumani, i biri i Laze Acarit, i bërë ujë në djersë kërcëu nga njëri vend në tjetrin, shtyu me pushkë dhe përseri kërcëu përpara, goditi kundërshtarin.

Të gjithë godisnin.

Pasdite u vunë në marshim. Në krye të kolonës ecte Batoja. Shikimi i tij mbeti një kohë mbi ngjyrën e ndezur të pyllit. Dielli u jepte reflekse të bukura e shndritëse pllajeve dhe luginës. Një çast ai hodhi vështrimin në drejtim të xhadesë. Dalloi pikën e zezë afër urës. Dha urdhër dhe kolona pushoi gjersa u err. Natën kolona eci nëpër mal.

Diku në qiell u këput një yll, i cili humbi tej, pas maleve.

— E pe?, — i tha shokut që kishte pranë Sokoli.

— Kë?

— Yllin.

— E pashë. — Tjetri që lodhur, se kishin dy orë që rrugëtonin.

— Thonë se, kur këputet një yll, vdes një njeri.

— Ohu, gjepura, — gjegji Sevoja dhe tundi kokën. Ai nuk mund të fliste pa e tundur kokën.

— Kur isha në fshat, të them të drejtën, i besoja. S'di pse paragjykimet më qenë ngjitur në mendje si rrodhe.

— Unë, o vëlla, kurrë s'u kam besuar këtyre gjërave, — foli një tjetër.

— Gënjen.

— Unë gënjej, unë..., — u bë gati t'i hidhej shokut, por ai nuk u praps, vazhdoi të thoshte:

— Po, ti, mos më shit mend, të kujtohet kur erdhe në çetë e mbaje teslimin që të kishte dhënë dervish Rexhepi në qafë si hajmali? Ta bëmë mirë atë ditë, në zjarr ta dogjëm. Në fillim vare buzët, pastaj dhe ti e pe që s'qe gjë ajo punë.

Dy vullnetarë bisedonin.

— Ky gjeneral është i ndyrë dhe ndyrësinë e tij e realizon me mjete të poshtra... Kërkon me këtë kështjellë të na veçojë nga të tjerët, të na mbyllë brenda maleve tona.

— Ai pandeh se midis maleve është varri ynë. Nuk e di se ne aty kemi follenë dhe zogu në fole është më i sigurtë se kur është në degë, apo jo?

— Ecni... ecni më shpejt!, — foli Batoja... Ata i shtuan hapat dhe fjalët:

— Këto fortino i quan litar të hedhur në qafë si ai litar i lyer me dyllë që qëndron i varur në trekëndëshin midis qytetit.

— Ia pamë sherrin.

— Mendon se hija e kësaj fortese do të na gjunjëzojë. Nuk i duron çibanet toka jonë.

Shkelnin në gjurmë të njëri-tjerit. Nga balli i kolonës erdhi udhri i komandantit:

— Më shpejt! Më shpejt!

— Nata e fshihte lëvizjen e kolonës që zbriste nga mali në drejtim të kështjellës. Befas një projektor hodhi dritat gjer në Malin e Thëllëzave. Drita e projektorit ra në fillim mbi pllajën e malit dhe po zbriste në vendin ku kalonin ata.

— Barkazi!, — komandoi Batoja.

Të gjithë ranë barkazi nëpër vendet e tyre. Drita e projektorit kaloi mbi ta. Atyre iu duk sikur shiriti verbues i dritës mbeti pezull mbi kokat e tyre.

— Na diktuan, — u dëgjua një zë.

— Pusho ti aty! Të hyri që këtu lepuri në bark! Batoja sërish dha urdhër:

— Ecni me kujdes, mos pini cigare!

Vazhduan rrugën. Kur zbritën në pyllin e gështenjave, nata u bë më e errët dhe kështjella u humbi nga sytë. Batoja iu afrua Salikos.

— Erdhi edhe dita që prisja, — i tha.

— Kësaj radhe pak më rëndë do ta kemi, — ia ktheu komandantit Salikoja. Batos nuk i pëlqyen fjalët, por Salikoja shprehu atë që ndiente.

— U trembe?, — e ngacmoi Batoja.

— Heuk, jo, nuk vret aty fjala ime, shoku Bato. — Kësaj radhe ishte Salikoja ai që u pezmatua.

Më në fund pas tri orë rrugë arritën. Poshtë, midis fushës u duk kështjella. Secili nga ata e pa e tha me vete:

— Ja ku qenka...

Pozicionet që kishin zënë i ndante një distancë e vogël nga llogoret e para të armikut.

— Dëgjo, — i tha Batoja korrierit, — më thirr Sokolin. Ku shkoi ai?

Sokoli ishte aty afër dhe partizani i dha shenjë që t'i afrohej komandantit.

Një kohë heshtje... Nuk fliste as komandant Batoja dhe as Sokoli. Ishin afër armikut. Sokoli në njërën dorë mbante pushkën kundërtanke dhe në tjetrën borinë.

Natën degët e panjave fletëgjera, të frashrit e mëllezës fëshfërinin ngaqë mënjanoheshin nga opingat e luftëtarëve. Një fjalë u kishte thënë komandanti i tyre, Batoja, të mos flisnin, se natën bën nganjëherë më shumë punë zëri sesa krisma e armës, dhe gëk s'bënte njeri. Ecnin të heshtur. Shikonin përpara bregoret në hyrje të grykës. Ato u shfaqeshin tjetërllor nga ç'i njihnin ata. Përmendeshin emrat e kodrave: Kodra e Gështenjës... Kodra e Bostanxhiut... Maja e Gorricës... Shtredhi i Çobanit... kodra në të

majtë të urës... kodra në të djathtë të urës... Ata do t'i sulmonin të gjitha. U shtrinë buzë bregoreve, afër shkurreve e drizave, në vende të fshehta, në bokërina, prapa ledheve të arave, buzë vijave të ujit, afër bregut të urës... dhe aty afër llogoreve s'kishte sy burri që mund t'i zbulonte.

Aty ku ishte ngjitur Batoja, vendi ishte më sipran.

— Këtu kujdes! Këtu kujdes!, — porositi shokët. Përpara shikonte fortino. Ato qenë të larta, të derdhura në hekur e çimento. «Si kështjella e qytetit tonë», — u kishte thënë shokëve kur qenë nisur. U kishte folur gjatë. Dhe përsëri kalonte rrëshqitas nëpër gëmusha, u jepte porosi. Ç'u kishte thënë partizanëve e gurshpatarëve para se të niseshin? U kishte thënë se i dukeshin si lisa, gërxi...

— «Po mos pandehni se breshkaxhinjtë do të jepen me pushkët e para, — i kishte porositur. — Kush mendon kështu, është më mirë të mos vijë në sulm... Ka njeri që mendon kështu?... E pra, s'ka! Ma do zemra t'ju porosis se, sido që të ndodhë, nuk duhet ta humbasim. Ai që e humbet toruan në luftim, ia bën varrin vetes. Do të ketë dhe nga ne që do t'i marrim me trup plumbat, luftë është dhe në luftë nuk zbrasen vetëm armët e njëjës anë... Kush e ndien që e ka pisk, le të kthehet». — Iu kujtuan këto në çastin kur ishte përballë gungave... përballë mitralozave... përballë rojeve. I hovte gjoksi... donte të hidhej drejt fortinove.

— Gjatë sulmit boria do të na bëjë më shumë punë se pushka, — i thoshte Batoja Sokolit.

— Nuk është njëlloj si ta goditësh armikun me plumba, si me tinguj.

— Bukur e the, tingujt e borisë mbi llogoren e armikut.

— Veç jo me forcën e plumbit, — tha i zemëruar Sokoli.

— Disa herë edhe më shumë, do ta shikosh si çdo tingull ngre peshë zemrat e shokëve tanë dhe jep dridhje tek ata.

Në kodrat në të dy anët e urës siluetat e bunkerëve shfaqeshin në sfondin e kaltër të qiellit.

— Ja ç'qenka kjo kështjellë, — i pëshpëriti afër Sevo Rrënja shokut që kishte në krah dhe me syrin e gjuetarit vështroi gungat.

— Sa shumë? Kur i ngritën gjithë këta çibanë? Ësh-të prerë vendi kryq e tërthor me llogore.

— Me të tillë duan të na zënë frymën, të na veçojnë, pastaj të na mbysin. Këtë duan të bëjnë, po s'do të arrijnë. Di gjenerali i ushtrisë, po dimë edhe ne.

Salikoja nuk fliste, ai donte të dëgjonte shokët e tjerë se ç'pështypje do t'u bënte pamja e fortesës.

Para syve të partizanëve kaluan siluetat e dy ushtarëve.

— Alt!, — u dëgjua një zë.

— Ndërrohen rojet, — murmuriti Batoja.

Nga krahu tjetër goditej nga masati stralli dhe ndizej e shuhej një cigare.

— Dritë, dritë! Shoku komandant, — thërriti korrieri pak me zë të lartë. — U pa dritë!

Batoja priti derisa të gjithë dhanë shenjën se kishin zënë pozitat e sulmit. Atë kohë rreth kështjellës frymë njeriu s'ndihej. Krisma tri herë me radhë e malihërit të Batos dhe tingujt e borisë së Sokolit u dhanë zjarr gjithë pushkëve. Me krismat e para Batoja sokëlliu:

— O burra, përmbi ta! O burra, përmbi ta!

Sokëllimat u dhanë njëherësh breg më breg. Flakët shënuan vendet ku kishin arritur sulmuesit. Buçisnin pushkët... Buçisnin zërat... Mbollën më shumë panik në ushtarët e kështjellës zërat sesa krismat e plumbat.

Në fillim kështjella heshti... Pastaj gojët e ngurosurat të fortinove lëshuan në drejtimin nga afroheshin partizanët e vullnetarët erën e ftohtë të vdekjes. Fuqia e zjarrit të saj u dha vetëm me disa të shtëna mitralozi... Kjo u dha mundësi sulmuesve të çanin nëpër telat, të godisnin me granata disa fortino dhe t'u hynin në disa pika afër llogoreve të ushtarëve të kështjellës. Befasia e sulmit që arritur. Kjo ia forcoi Batos edhe më shumë besimin se garnizoni italian do të shpartallohej. Thërriste me zë:

— Eeee! O djem, mbi ta!

Zërat dhe krismat e të dyja palëve formuan zhurmën e rëndë të vazhdueshme të një gjëmimi të pandërprerë.

Dy partizanë u zvaritën dhe akoma s'po arrinin gjer te fortinoja që dukej si një hundë majë kodrës. Ata rrëshqisnin si hije të padukshme. I vunë në themel fortinos dy pako dinamiti nga të dyja anët, i dhanë zjarr fitilit me eshkë dhe vrapuan të iknin. Njëri u plagos, tjetri u lartua dhe zuri vend në një pozicion që duhej ta kishin zënë ushtarët, po nuk arritën ta zinin. Kur shpërthimet dhanë gjëmim të rëndë, ata u zhytën në fund të llogores për t'u shpëtuar gurëve që u hapën rreth. Shpërthimi dha ngazëllim në të gjithë.

Shtigjet drejt majës partizanët i çanin me plumba e me bomba.

— Heuk, heuk, more, more, qenkan kokëkrisur, i pas-ka zgjedhur me dorë një e nga një në gjithë divizionin gjenerali këta ushtarë.

— Ku të erdhi lajmi ty, pusho!

Ai që foli vazhdoi:

— Për kokën time të gjithë pendëkëndesat e divizionit i ka dërguar këtu, në këtë fortesë. — Ai që foli ishte Salikoja, komandanti i skuadrës partizane që sulmonte në drejtim të fortinos kryesore.

Partizanët e vullnetarët me sokëllima u hodhën përpara, kush e kush të shkonte më afër pozicioneve, t'u dilte më afër fortinove.

Batoja qëndroi disa minuta mbi një gur, rrinte në këmbë, vrojtonte flakët e pushkëve të armikut. Duke vështruar flakët e armëve, ai kuptonte se ku ndodheshin forcat e tij dhe ku armiqtë.

Skuadra e Salikos erdhi gjer në afërsi të lartësisë, atje u ndal, ngaqë te një pemë që vendosur një mitraloz dhe, sapo dolën dy partizanët, vendi nxori xixa nga plumbat.

Rrëshqiti këmbadorazi drejt mitralozit një partizan. Drita e pa, e njohu e i foli:

— Ruh, shoku komandant!

— Qëndro, ku shkon?, — folën të shqetësuar shumë

vetë njëherësh. Ai dëgjoi, por s'kishte mundësi as të ndalej dhe as të kthehej më në vend. Sa më shpejt të lëvizte përpara, aq më mirë do të ishte. I ngjante trupi i tij një shkëndije që këputet, një shkëndije nga ato që dalin nga masivi i hekurit të kuq. Me shpejtësi vazhdoi rrugën. I vajti më afër ushtarit italian. E qëlloi... Dha edhe një sokëllimë. Pastaj u ndal një çast. Vetëm një çast, se italiani shtiu kundër tij. Ngaqë plumbat nuk ranë shumë afër vendit ku qe ai, Batoja kuptoi që mitralieri fashist nuk e ndiente veten të sigurtë. Shtiu dhe një herë. Iu përgjigj zjarrit të mitralozit, po me zjarr. Bëri edhe një kërcim tjetër. Kësaj here i tendosi edhe më shumë muskujt, nervat dhe kockat, hapat i hodhi më të shpejtë e më të sigurtë. Kaloi vrap mbi njëzet metra. Kur zuri vend mbas disa gurësh të mbetur grumbull midis pllajës, për pak e këputën në mes plumbat.

— U vra!, — foli Drita.

— Jo, — kundërshtoi Salikoja që u xhindos dhe bëri një lëvizje të pavullnetshme.

Një çast as Batoja dhe as ushtari italian nuk shtinë. Të dy e bënë veshin bigë se mos pranë njërit dëgjohej frymëmarrja e tjetrit.

I mbështetur mbas gurëve Batoja nxori nga xhepi granatën e dorës, i hoqi siguresën dhe e hodhi me forcë. Deshi të hidhte dhe një hap tjetër, po u kujtua që me vete kishte vetëm tri granata. «Do të më duhen», — tha. U ngrit e i shkoi afër... më afër...

— Dorëzohu!, — thirri italisht.

U mundua të dëgjonte, vuri veshin në tokë, dëgjoi vetëm rënkim. U ngrit t'u fliste shokëve. Pa nxjerrë nga goja zërin, komandanti i çetës, Salikoja, i rrëmbyer nga gëzimi u çua prej vendit dhe foli:

— E hëngri të s'ëmës italian. Përpara!

Njëra nga fortinot u kap. Disa partizanë sollën dinamit. Gjëmimi ishte i rëndë, shurdhues. Fortinoja disakateshe ra në tokë si trungu i plepit që sharrohet në fund.

Partizanët hidheshin nga pozicioni në pozicion, nga ledhi në ledh. Italianët u mblodhën e zunë vend rrotull dy fortinove të tjera.

— Hë de, ma morët të keqen? S'po bëni zë, — u dëgjua një zë.

— Prisni! Edhe aty do t'ju vijnë! — Salikoja u çua nga vendi, fill mbas tij u zvarrit këmbadorazi një tjetër... edhe një tjetër...

Shkonin të gjithë përpara...

Nga kodra në të majtë të urës kapiteni i kompanisë «San Marko» bërtiste:

— Fuoko, rragaci! Fuokooo!

— I ka me zemër oficerët, andej vështroni... andej!, — thirri njëri nga vullnetarët.

— Bjeruni qenve të qenit! Bjeruni qenve! — sokëlliu Laze Acari. Në krahun e majtë të urës dy territoriale që vunë dinamit në themelin e fortinos afër këmbës së urës mbetën të dy në vend. Ishin vrrarë apo u ruheshin mitra-lozave që i qëllonin nga krahët, këtë nuk e mësoi dot as komandanti që i ngarkoi me atë detyrë.

Një vijë gjarpëruese flakësh sillej rreth lartësisë. Këmbeshin fjalë. Laze Acari nga afër i fliste kapitenit të kompanisë italiane:

— Ma nxirr pak radaken, o i biri breshkës, pak sa ta shohë Lazja, — dhe bam qëllonte me patickë.

Kodra e Bostanxhiut që jepte ballë në drejtim të Ma-lit të Thëllëzave qe mbajtur gjer në pikën e fundit. Andej zbritën disa të plagosur. Sokoli njohu njërin prej tyre, ishte partizan i çetës, kurse dy të tjerët që ishin vullnetarë nuk i njohu.

— Ç'ndodhi me ty, na bëre merak, Sokol.

— Mbeta prapa.

— Pse?

— Nuk dëgjuat?

— Çfarë?

— U plagos Demoja.

— Rëndë?

— E ka marrë plumbin në bark. —
 — Ia lidhën plagët? —
 — E tërhoqën, edhe plagën ia lidhën. U ndodh aty Drita. Nuk i doli asnjë pikë gjak!
 — Do t'i derdhet brenda në huxhut, sa keq! — hoqi frymë thellë në gjoks Sevoja.
 — Ç'tha Drita?, — pyeti pas pak.
 — Nuk foli.
 — Domethënë nuk i ka punët mirë... Eh, Demo, Demo... — lëshoi një zë vajtimë Sevoja dhe tundti kokën.
 — Do të kalojë...
 — Dëgjo mua, s'është pa rrezik jeta e Demos. Plaga brenda në huxhut ta shkurton jetën. Është prekur stomaku. Njëqind herë më mirë të të thyejë plumbi kockat, se sa të prekë stomakun ose mushkëritë!
 — I erdhi te koka vetë komisarit, Ganiu, dhe e pa. Bënte zemër Demoja, e duronte plagën. Komunist me kurajë...

— Kur e ngritën, tha: «Mos u mërzisni, shokë! Lamtumirë, komisar!». Dhe nderoi me grusht.

Dy projektorë që nga aerodromi e mbytën bregoren në dritë. Ata e harruan Demon. Shikonin partizanët që u afroreshin hijeve të fortinove që zgjateshin si fantazma nëpër kodrat afër xhadesë.

— Na verboi pipinoja me këto elektrika, — u ankua Sevoja.

Rreth lartësisë flakë pushkësh dhe kryqëzim plumbash...

Përballë fortinos, ku qenë vendosur dy mitraloza u ndal një pjesë e çetës. Më afër në këtë çast u gjend përsëri skuadra e Salikos dhe disa vullnetarë.

— Është më lehtë t'i shkojmë fortinos nga ajo anë.

— E pamundur, s'ka vend që nuk e kap plumbi!

— Telashe po na nxjerr kulla e kësaj fortinoje, — tha një vullnetar.

— Dhia në mal është më e lartë se lopa në fushë, — ia ktheu partizani që kishte në krah.

Një çast ata heshtën.

Pregatitën granatat, mbushën pushkët.

— Po shkoj unë i pari, — tha vullnetari.

— Jo, — kundërshtoi tjetri.

Vullnetari u ngrit, kaloi bokërimën që kishte përpara dhe mori vrapin. Mitralieri italian hapi zjarr. Nuk kaloi më shumë se gjysmën e rrugës dhe vullnetari ra. Batos dhe Sokoliti i ngriu zemra në vend. Pritën mos ngrihej. U zbrazën edhe një herë armët, u dëgjuan edhe më shumë krisma të armëve partizane që binin rreth kështjellës. Përsëri thirri Batoja. U ngrit dhe me rrëmbim shkoi te vullnetari. Përsëri mitralozi bëri zjarr. Batoja i shkoi pranë vullnetarit. E njihte. I foli me emër dhe i vuri dorën në gjoks, zemra ende i punonte, vullnetari belbëzoi, donte të fliste... Batoja e tërhoqi. Pranë tyre u ndodh Drita. Po me gjithë ndihmën e mjekëve dhe dëshirën e shokëve që ai të jentontë, vullnetari mbaroi shpejt.

Në vargëzimin e lartësive që përbënin fortesën, ajo që mbante emrin Kodra e Bostanxhiut ishte një kockë e fortë, tej parashikimeve që kishin bërë Bato Gurshpatari e Gani Çani. Kishin rënë njëra pas tjetrës katër lartësi, kurse ajo ende mbahej.

— Heuk, heuk! More... more! Nuk i lëshon lehtë zemra ushtarët e gjeneralit të divizionit «Lupi».

Batos, sapo dëgjoji të flitej për gjeneralin, iu kujtua se ai kishte thënë: «Në këtë vend, sa herë do të ndeshemi me kundërshtarët, ne do të fitojmë». Mbi fortino ishte shkruar me shkronja të mëdha: VINCEREMO !)

Nata ishte në mbarim dhe moti zuri të prishej. Nga Qafa e Erës deti nxirrte re të ngarkuara me shi. Retë, me disa forma të çuditshme silleshin vorbull nëpër malet e Gurshpatit. Ato dukeshin herë të murme si kreshtat e maleve e herë të bardha si dëbora.

Baton s'e mbante vendi. Qëndresa e armikut duhej të mposhtej. Ç'rrjedhë do të merrnin ngjarjet, në qoftë se nuk

---

1) (ital), — do të fitojmë.

do të heshte dhe lartësia e fundit? Në mëngjes rreth lartësive do të vinin tanket dhe gjenerali disfatën do ta quante fitore. «Medoemos ta marrim... Medoemos!», — thoshte me vete.

— Sokol! Shoku Sokol!, — i foli me zë të lartë borizanit. Sokoli rrëshqiti në drejtim të vendit nga foli komandanti.

— **Pushkës kundërtanke i erdhi radha.**
— Mbi fortinon?
— Po.

— A s'bën ta godasim me tinguj të borisë?
— Akoma qenke i zemëruar? Hë de, më thuaj si ta bëjmë?

— Po shkoj.
— Nuk mundet ta qëllojmë nga ky vend?
— Nga afër do të jemi më të saktë në goditje.

Sokoli rrëshqiti përpara në breshëritë e armëve të shokëve. Iu afrua fortinos dhe dalloi mirë frengjitë. E zbrazti pushkën herë te njëra e herë te tjetra frengji. Predhat e pushkës kundërtanke ngjanin si predha të një topi të kalibrit të vogël. Ato i bllokuan mitralierët.

— Me dorë!... T'i kapim me dorë, — thirri komandant Batoja dhe u hodh drejt fortinos. Sokoli filloi t'i binte borisë.

Sulmi partizan u gjallërua.

Nga krahu tjetër Ganiu në krye të partizanëve e vullnetarëve po ngjitej me shpejtësi, i shkante drejt kullës së lartë. Aty ndali një çast, sa për të marrë veten, po më shumë donte t'i hidhte një sy vendit për të gjetur një shteg nga mund t'i shkante edhe më afër mitralierit armik. Si e bëri këtë plan, u hodh te një pemë, mandej bëri edhe një kërcim tjetër e zbriti gjer te ledhi. I kaloi këto vende me një frymë. Por aty u step, ngriu në këmbë dhe për pak sa nuk e lëshoi veten. Dëgjoji zëra nga muri i fortinos:

— Briganti! Briganti! Fuoko!, — fliste kapiteni i kompanisë italiane. Ganiu u detyrua të shtrihej barkazi. Ndo-

dhej afër. Kundër tij shtinë pushkë dhe mitraloza. Aie ndiente veten të sigurtë mbas murit ku kishte zënë vend, po nuk u ndal, u zvarrit këmbadorazi, u mundua t'i shkonte më afër mitralozit armik.

U ngrit në këmbë. Fytyra i qe nxirë nga tymi i flakës, sytë i shkrepnin. Nuk mund të vështronte më përpara se ç'rugë kishte bërë dhe pa se bashkë me të qenë afruar të fortinoja edhe disa partizanë e vullnetarë të tjerë. Vështronte nga afër si shfrynte mitralozi. U ngrys në fytyrë, midis vetullave i kërceu si purtekë damari i ballit. Ganiu mblodhi forca, shtrëngoi dhëmbët, u hodh përpara aq me tërbim, sa që i doli një grahmë nga gryka. Pa pritur as edhe një sekondë ai u hodh mbi fortino, e goditi me granata.

— Na, qelbësirë! Na!

Pas komisarit shkuan shokë të tjerë. Këmbyen fjalë dhe armë. Njëri nga shokët u godit, në trup mori plagë, po gjeti forca dhe u ngrit.

Përsëri Batoja nga ana tjetër i dha urdhër Sokolit t'i binte borisë për sulm.

Sokoli u ngrit në gjunjë, drejtoi nga pozicionet e armikut borinë, mbushi gjoksën me frymë.

— Ta - tita-ti-ti-ta-taaa!, — u dëgjua edhe në krahun tjetër.

— Para, shokë përpara!, — thirri komisari.

— Me granata! Me granata!, — dëgjohej në anën tjetër të kodrës zëri i Batos.

Oshëtimë shurdhuese... Artileria e «xhepit» filloi nga të dyja anët.

Këmishëzinjtë i lanë pozicionet, ndaj kapiteni italian shau me fjalët më të ndyra. Të hutuar nga sulmi partizan, nga plumbat dhe bombat që hidheshin mbi ta, ushtarët e kështjellës ngjiteshin herë nga njëra anë e luginës dhe herë nga tjetra. Në çastin kur ranë fortinot e fundit, kapiteni i kështjellës u shfytyrua, shtrëngoi dhëmbët e grushtat i inatosur, hoqi me rrëmbim nga mesi revolverin dhe u lëshua vrap në drejtim të ushtarëve duke bërtitur:

— Ku shkoni, frikacakë! Ku shkoni!?

Pa u ndeshur me ushtarët e tij, kapitenin e kapi plumbi i pushkës së Salikos.

— Huq më shkoi kësaj radhe, — tha Salikoja kur pa këmishëziun e gjatë që ndaloi hapin, po nuk e lëshoi trupin.

— Ai është goditur, — foli Sokoli, — është goditur!

Ajo qëndresë nuk i përkiste të zotit. Trupi i kapitenit të fortesës në sytë e Salikos u bë më i gjatë, ngaqë thithi ajër me tërë gjoksin si i pangopur dhe ra shul në pllajë me fytyrë në baltë.

— Hë de, e hëngre të sat ëme, — klithi Salikoja i gëzuar. Lartësia u mbulua nga krismat e pushkëve partizane.

XIII

— Divizioni juaj nuk ka më siguri në hedhjen e hapit,
— i tha i pezmatuar komandanti i Armatës, gjeneral Dalmacioja, gjeneralit të divizionit «Lupi» në mbledhjen e Këshillit të Luftës të shtabit të Armatës në Tiranë.

Qortimi në prezencë të komandantëve të divizioneve të tjera ia zbehu fytyrën Ernesto Karasit.

— Veprimet e partizanëve shqiptarë japin tronditje gjer në Romë, — pohoi i dëshpëruar komandanti i Armatës.

Bisedohej në atë mbledhje për dështimin në Pezë... në Mallakastër... në Dibër..., por ngjarja më e afërt ishte goditja që kishin dhënë partizanët në zonat ku ishte dislokuar divizioni «Lupi».

Gjeneral Karasi u mundua të arsyetonte gjendjen.

— Ngathësia në veprime do të na çojë drejt katastrofës. Këtë nguliteni mirë në mend!, — porositi komandantët e divizioneve komandanti i Armatës.

Veprimet e çetave partizane aq në afërsi të kazermave të divizionit «Lupi» u quajtën diçka e papranueshme nga të gjithë. Në adresë të divizionit «Lupi» u hodhën shumë kritika dhe Ernesto Karasi u bëri ballë në heshtje. Gjendjen e tij shpirtërore në këtë mbledhje ai e shprehu qartë në ditarin e tij.

Në kthim gjenerali mundohej të gjente shtigje dhe rrugë nga mund të përsëritej trimëria dhe fitorja në divizionin e tij. Ai i dilte përballë Malit të Thëllëzave, i vërshonin në kokë mendime nga më të ndryshmet.

Kaloi një kohë qetësie... Nuk sulmonin në Malin e Thëllëzave asnjëra palë. Qetësia ia ngacmonte më shumë fantazinë. Shqetësohej se ç'drejtim do të merrnin ngjarjet në të ardhmen. Vendosi që qytetin ta mbante disa ditë në shtettrëhim. Gjithnjë që munduar ta mbante të izoluar qytetin nga fshati.

— Ndoshta u nxituam në masat që morëm.

— Dëshpërimi i njerëzve në qytet është shtuar, — morën guximin dhe arsyetuan Murgioja dhe prefekti.

— Fëmijës, kur e do puna, ia hapin me pahir gojën që t'i japin ilaçin. Po kjo bëhet për të mirën e tij. — Këto fjalë të gjeneralit u thanë atë ditë në gjithë vendet publike të qytetit.

— Disa masa duken të tepërta. Ato vënë në pozita të rënda edhe njerëzit që punojnë për ne, — u ankua Murgioja.

— Më duhet të veproj si kirurgu që, për të shpëtuar jetën e të sëmurit nga gangrena, i pret dorën, — tha me vështrim të rëndë komandanti i divizionit.

Kur iu duk se çdo gjë ishte përgatitur me kujdes, një ditë vere thirri në mbledhje komandantët e regjimenteve.

Gjenerali i dha shenjë Ulderikos të hapte perden dhe në faqen e murit u pa një hartë topografike. Shigjetat shkonin në thellësi të maleve të Gurshpatit. Gjenerali shikonte sa shigjetat, njerëzit që ishin mbledhur në zyrën e tij të punës.

— Kësaj radhe duhet t'i gjunjëzojmë! Patjetër do t'i gjunjëzojmë!, — tha i vendosur.

Kolonelët shprehën habi kur panë mbi tryezën e punës të gjeneralit planin e operacionit.

Këtë plan për të vepruar kundër forcave partizane në krahinën e Gurshpatit ai e mbajti të fshehur edhe nga njerëzit më të afërt të tij.

Gjenerali qëndronte mbi tryezë me një dorë të mbledhur grusht. Sytë nuk i hiqte nga harta. Lapsin e kalonte sa nga njëra lartësi te tjetra. Ngulte vështrimin në ato pika e rajone ku ishin dislokuar partizanët. Fytyra e tij kishte marrë një hije të rëndë, ajo shprehte edhe shqetë-

sim. Para se të jepte njoftimin, u përkul mbi tryezë, mbështeti bërrylin mbi hartë dhe iu afrua me laps Gurshpatit. — Ky duhet të rrafshohet, t'i rrëzohen shtëpitë me kulm e themel, — njoftoi me zë të lartë vendimin që kishte marrë.

Koloneli i regjimentit të bersalierëve, Graciani, koloneli i regjimentit të artilerisë «Vale del Po», Paladini, komandanti i batalionit «San Marko», kapiten Alfredoja dhe komandanti i regjimentit gjuajtës nënkolonel Fucilioja hodhën me hollësira në harta detyrat që do të kryenin në këtë operacion repartet e tyre.

— Nuk do të më pëlqente që kësaj radhe forcat tona të zbrapsen nga malet e kësaj krahine... Nuk do të më pëlqente...

— Asnjë zbrapsje,! — tha koloneli i bersalierëve. Të tjerët miratuan mendimin e tij.

Gjenerali vazhdoi:

— Çështja shtrohet që shigjetat tona të hyjnë thellë, në zemër të krahinës ku qëndrojnë partizanët. — U përmendën emrat e Bato Gurshpatarit dhe Gani Çanit. Kolonel Murgioja kujtoi që dikur këta njerëz i kishte pasur brenda mureve të kështjellës në qeli dhe qortoi veten se që treguar i pavëmendshëm.

Vështrimi i gjeneralit u ngulit mbi fytyrën e kolonelleve si të donte t'u bënte diagnozën. Në fjalët, në vështrimet dhe në fytyrën e tyre në kundërshtim me ato që folën, ai dalloj pasigurinë dhe dyshimet që e brenin edhe atë vetë. Mbështeti mjekrën mbi të dyja duart dhe pastaj hodhi shikimin te harta, te shkronjat e ndezura sipër saj, ku kishte shkruar qartë e bukur «OPERACIONI GRYKA E UJKUT».

— Më pëlqen ta quaj me këtë emër operacionin.

— Ky do të jetë grushti vendimtar që do të bjerë mbi ta, — tha me zë të lartë Murgioja dhe hapi edhe ai letrat e tij.

Ato shtriheshin gjithandej në krahinën e Gurshpatit si fijet endëse të merimangës.

Për detyrat që do të kryente, dervish Rexhepi vlerësohej sa edhe një nga kolonelët që drejtonin regjimentet.

Operacioni ishte i pregatitur me kujdes të veçantë nga

njeriu me shtat të gjatë, me tesha verbuese, me grada e shenja të lara në argjend. Asnjëri nuk guxoi të bënte vërejtje mbi operacionin. Gjeneral Karasi ishte për ta njeri me natyrë të rëndë dhe i saktë në mendime. Ai si gjithnjë lëshoi vetullat, vuri njërën dorë në hartë, me tjetrën përkëdheli mjekrën e zezë dhe, duke rrahur qerpikët, me zë kumbues tha:

— Operacioni do të fillojë pasnesër në mëngjes. — Dora e tij ra me forcë mbi hartë. Karriget ku ishin ulur kolonelët lëvizën nga vendi. Ata e dinin që pas kësaj fjale gjenerali i tyre nuk lejonte të bisedohej, ndaj heshtën... dhe u larguan njëri pas tjetrit. Dhoma mbeti bosh.

Gjeneralit i pëlqente të ishte vetëm, doli në verandë dhe u ul në kolltuk me vështrim nga malet e Gurshpatit. Përfytyroi gjësimet e luftimeve në pritje.

— «Do t'i gjunjëzohet kësaj radhe», — i tha vetes.

Në derë u dëgjua një trokitje e lehtë.

— Hyr, — foli. — Ah, Barez, të lutem një kafe. — Hapi kutinë metalike dhe nxori një cigare. Thithi thellë dhe fjollat e tymit dilnin duman. Pastaj e lëshoi fantazinë në frymën e ngjarjeve të ardhme...

Në piskun e vapës, midis fshatit, te rrapi i madh u zbrazën tri pushkë dhe një granatë dore. Ishte shenja e mbledhjes. Në mbledhje erdhën burrat e gjashtë çetave të vullnetarëve të Gurshpatit. Nga fytyra e Ganiut kuptuan se ajo, për të cilën u mbledhën, kishte rëndësi të veçantë. Megjithëse ishte vapë, ata i mbanin jelekët e leshtë të mbërthyer dhe palltot e hedhura krahëve...

— Ç'presim, të fillojmë, — tha njëri.

— Disa mungojnë, — dha shpjegim Laze Acari.

— Kush mungon?, — pyeti Ganiu.

— Është bështima e shejtanit me mjekër, ai ka filluar t'u yshtë njerëzve te veshi, shoku Gani, myhibët e besojnë. — Lazja enkas pyeti: — Është këtu Rustemi?

Rustem Begoja nuk foli, uli vetullat e trasha dhe me majën e cipalit gërryente dhe.

Ganiu njihej si gojëtar i mirë dhe fjalët e tij edhe kësaj radhe u dëgjuan me vëmendje. Ai u tregoi gurshpata-

rëve se divizioni «Lupi» do të kryente një operacion në krahinë.

Me veshjen e tij të mbërthyer, me dy gjerdanët e pushkës rënduar nga dy radhë fishekë, me granatat e nagentin e bardhë varur te mesi, komisar Ganiu që qëndronte akoma në këmbë mbështetur mbi tytën e maliherit dukej tepër madhështor. Kishte folur mbi qëllimet e armikut dhe pritej të merrnin fjalën gurshpatarët.

— Kush mendon ndryshe, le të flasë, — tha komisar Ganiu.

— Ç'të flasë, s'ka rrugë tjetër për krahinën tonë, — u dëgjua një zë. Ai që foli hodhi vështrimin nga Rustem Bejoja. — Hë de, Rustem, jep fjalën, nuk e ka pasur zakon dera juaj që, kur fshati binte në luftë, të ndahej nga të tjerët. Gjyshti yt mori tre plumba në luftë me andartët, në Qafën e Erës...

— Malli është tej shpirtit, — foli që nga vendi Rustemi. U bë heshtje. Komisari ndërhyri:

— Vëllezër! Retë e bashkuara formojnë shiun, kurse njerëzit të bashkuar bëjnë forcën e pathyeshme që do të gjunjëzohë armiqtë tanë, — dhe hodhi vështrimin nga Rustemi.

Pranë tij kishte ardhur Laze Acari. Ai që ulur mbi një rën nga gungat e rrënjëve të rrapit dhe, duke rrudhur vetullat, ndizte e shuante çibukun. Më në fund goja ia zbrazti zemërimin.

— E pyetëm veten, pra e nisëm këtë punë, — tha.

— Tërsëllëm i madh kësaj here, Laze vëllai, i dëgjon gjëmimet e luftës?, — tha njëri që ishte mbështetur mbas një guri.

— Ç'kërkohet prej nesh, shoku Gani?, — foli një tjetër.

— Të qëndroni gjatë këtij operacioni si gjithnjë, të patundur.

— E dhamë fjalën njëherë dhe pikë. Dy nuk e bëjmë, me Partinë gjer në vdekje.

Myhibët e dervish Rexhepit, para se të fillonte mbledhja, llogotisnin se me pushkët që u dha teqeja do t'u dilnin përpara ushtarëve të divizionit «Lupi», por ikën tinës një e nga një prej mbledhjes.

— I patë si ikën myhibët!, — u tha fshatarëve Ganiu para se të fillonte mbledhja. Fjalët e gjallëruan mbledhjen. U ngrit njëri që i simpatizonte të thoshte diçka.

— Ç'na flet ashtu ti kodra mbas bregut?, — ndërhyri i zemëruar Laze Acari.

— Prisni, do të dal aty... do të dal aty, por prisni. — Ngjante me një gagaç që s'i bashkonte dot fjalët.

— Mos i hidh ujë zjarrit, ku e ke, nxirri kokën fjalës?, — iu hakërryen të tjerët.

— Durim, aty do të dal. Me sa shoh unë, gjunjëzimi i Italisë si zor të ndodhë. Për Gurshpatin tonë është mjaft ky gjeneral për t'i rrafshuar me kulm e themel shtëpitë tona.

— Nga i di këto ti, more profet?

— E thirrën në teqe, është bërë myhib i ri, shoku Gani.

— Pika! Edhe ty, hajdut pulash, të bënë myhib, pika!, — fliste i zemëruar Laze Acari. Rustem Begoja ishte i vetmi njeri që e vështronte atë që fliste dhe u detyrua të ulte kokën. Heshti. . . Ai kishte filluar të lëkundej. Ngjante me njeriun që del në kryqëzim të rrugëve dhe s'di cilin drejtim të marrë.

— Ja si qenka puna, — u hakërrye Lazja, — i trembesh gjeneralit të divizionit «Lupi», po e di ti apo jo se, edhe qenin më të egër, po ta kapësh mirë e fort nga veshët, po ta shkundësh, t'i kallësh frikën, pulë do të bëhet?

Fjalët e Lazes i pëlqyen edhe Rustemit.

Atë kohë kaloi me rrëmbim faqes së malit një aeroplan gjuajtës. Kalonte ulët. Diku shtiu.

— Kot qëllon, hiqeni mendjen andej! Këtu, vëllezër, këtu.

Në hyrje të luginës, të shtënat e topave u dendësuan edhe më shumë.

Edhe në çaste si këto burrat e Gurshpatit nuk i lëshonte zemra. Bisedonin me anëtarin e Komitetit Qarkor të Partisë shtruar, i jepnin zemër njëri-tjetrit.

Gjuajtësi u end përsëri në faqen e malit, mbi fshat. Ai u ul si të binte me helikë afër blirit të madh ku mërzenin një tufë delesh. Aty mitraloi disa herë me radhë.

— I vrau! I vrau!, — klithi Rustem Begoja dhe u lëshua në drejtim të malit.

Gurshpatarët shtrënguan grushtet, sytë u vetëtinë...

— Dëgjoni këtu, dëgjoni!, — thirri njëri dhe iu drejtua njerëzve.

— Kush është ky!, — pyeti Ganiu.

— Një bari, punonte andej, nga Mallakastra.

— M'i rruashin topat Italisë që e kanë grykën aq të gjerë sa t'i kaloj unë me sharkun krahëve. Dhanë e morën e dot nuk e shtruan Mallakastrën. Fqinjët tanë përtej lumit, aty prapa maleve u kanë vënë pushkën ushtarëve italianë. Ne s'jemi vetëm.

— Kudo, në çdo vend ku kryen operacion divizionet italiane, me bisht në shalë kanë ikur, — tha Ganiu. — Në Pezë u thyen me turp... Dëgjuat ç'u punoi afër Korçës Brigada e Parë?

— Atë nuk e di unë, atë që pashë në Mallakastër, atë dua të tregoj. I pashë me sytë e mi si e kthyen çdo qafë mali në pozicion luftime. U lumtë, ashtu duhet.

— Ashtu, posi!, — e mori fjalën një tjetër. — Gjithandej u bëka luftë. Nuk qenkemi vetëm. Është krekosur cazë si tepër ky gjeli i divizionit «Lupi», s'ka gjë, do t'ia bëjmë kurrizin më të butë se barkun.

— Do ta bëjmë gjelin të kakarisë si pulë, — tha një burrë i moshuar që zbriste rrallë në mbledhjen e fshatit, por e mbanin në gojë si njeri që gjente fjalë të goditura. Ai u çua në këmbë dhe qëndroi drejt, ballë për ballë me Ganiun.

— Dëgjo këtu, komisar, ja ku po ta thotë kjo stekë e vjetër. Kush erdhi në këto vende me shpatë, vdiq po na shpata, komisar. I pari a i pasmi kokën kanë thyer, kurse ne gurshpatarët ja ku jemi, lisa me degë. Apo jo, vëllezër?

S'kishte nevojë për fjalë të tjera. Gurshpatarët, i madh dhe i vogël, u nisën në luftë.

Zunë shtigjet...

Ushtarët e pararojës të régjimentit të bersalierëve kaluan para armëve të pritës së partizanëve e gurshpatarëve. Ecnin me një hap. Hapi vinte drejt pritës i rëndë si dhe

zhurma e gurit kur shkëputet nga Mali i Thëllëzave. Kolona që doli nga qyteti ushtarak u nda në dy degë, si një gjar-për me dy kokë, njëra do të godiste Malin e Thëllëzave ballas, tjetra në krah. Partizanët dhe vullnetarët i kishin zënë të dyja këto drejtime. Ata nuk u bënë të gjallë dhe nuk shtinë. Pritën gjersa Ganiu, komisar i çetës, doli nga pozicioni.

U këmbye një dialog i shkurtër. Ishte një dialog para luftimit që dukej sikur e bënte Mali i Thëllëzave me divizionin «Lupi».

Komisari i çetës, Ganiu, u foli ushtarëve pushtues në gjuhën e tyre.

— Ku shkoni, fashistë të fëlliqur, ku shkoni!

Zëri u erdhi të gjithëve, sikur ta kishte lëshuar jo një partizan, po vetë mali. Ushtarët që kishin hyrë në pritë mbetën një çast të hutuar, ngrinë në vend.

Më në fund dikush foli edhe nga rreshtat e ushtarëve italianë.

— Na, pra! Vetëm plumba ka në këto anë për ju, këlyshët e Musolinit!, — foli Ganiu dhe siç ishte në këmbë i drejtoi grykën pushkës. Shtiu...

Ai që foli ra midis rrugës pa bërë as gëk, as mëk. Ushhtarët e tjerë u përhapën në arën me misër, të gjithë me fytyrë nga lumi. Në çastin e parë asnjë pushkë e tyre nuk u zbraz, kthyen shpinën dhe largoheshin, kurse njëri, një ushtar më me sedër, e nguli mitralozin në një pezul arre dhe hapi zjarr. Në fillim plumbat e tij shkuan lart, nga Mali i Thëllëzës, mandej syri i ushtarit sikur e zbuloi vendin ku ishin partizanët e skuadrës së Salikos, se plumbat ranë në pozicionin e tyre.

Prita e ndjeu goditjen. Salikon e shqetësonin ata plumba që pickonin tokën si grenza.

— Ç'do m'i vrasë djemtë ky ushtar me pendë gjeli në kokë, — tha dhe e mori në shenjë. Dy herë shtiu dhe të dyja herët i shkoi huq.

— Sikur na e verboi pamjen ky mitralozi, — u tha shokëve. — Atë merrni në shenjë, bijtë e mi, atë, mitralierin!

Pushkët e skuadrës partizane rrahën të gjitha në një

vend, afër mitralierit ranë shumë plumba. Ushtarët nëpër misra zvariteshin, largoheshin nga prita.

— Atë qëlloni! Mitralierin!, — thërriste komandanti i skuadrës partizane.

Përsëri te mitralozi ranë plumba.

Ushtari fashist mbeti në vend, aty ngeli dhe mitralozi

— U vra?

— U vra!

— O burra të marrim mitralozin.

U nis drejt tij një partizan. Ishte Sokoli. Mbi kolonën kryesore të regjimentit të bersalierëve bëhej zjarr i dendur. Në xhade, tek ura, italianët kishin ngritur topat, kishin mbërthyer mitraloza të rëndë. Po vinin edhe auto-blinda.

Sokoli shkoi edhe më afër trupit të mitralierit fashist të vrarë. Kërkonte t'i rrëmbente armën. Kundër tij ushtarët e tjerë hapën zjarr. Sokoli ra në tokë, u bë një me dheun dhe u zvarit drejt vendit ku mbeti i vrarë ushtari.

— Do të vritet shoku... do të vritet! — Brofi nga vendi Drita si një sorkadhe e trembur.

Fjala e trembi Salikon.

— Hiqe nga goja fjalën e keqe, pusho, — i tha.

Drita heshti. Ndiqte me ankth lëvizjet që bënte Sokoli nëpër plumba. Mandej me zë të dridhur foli:

— Ku shkon ai... ku shkon?

— Eh, s'e di ti, moj bijë, je akoma e re në luftë. Është gjë e madhe të shtiesh në dorë një mitraloz, na duhen armët, bija ime, na duhen! Më kupton?!

Rustem Begoja e ndjeu i pari gjëmën e plumbave. Tufa ishte grumbulluar nën hijen e blirit të madh. Gati gjysma e tufës së deleve ishte vrarë e plagosur nga plumbat, vendi ishte mbytur në gjak. Me ndihmën e disa barinjve të tjerë mudohej t'u hiqte deleve të vrara lëkurët. Kishte gjuajtur mbi tufën e tij rrufeja e gjeneralit të divizionit «Lupi». Njerëzit u larguan në drejtim të bazave e maleve. Rustemi nuk arriti. Një pjesë të deleve që i ngeli e mbylli në një zanok, nën Qafën e Erës, dhe u struk edhe vetë aty, në një guvë, në shkëmb. Këtu ishte i sigurtë nga predhat që rrë-

mbenin pllajën mbi fshat, larg syrit të ushtarëve, bersalierëve që po mbushnin fshatin.

Iu kujtuan fjalët që i kishte thënë dervish Rexhepi se në luftë digjen bashkë bari i thatë dhe i njomë. Gjer këtu ky mendim iu duk i pranueshëm. Po më tej ç'kishte thënë dervishi? Ah, po! Kishte thënë se s'duhej të ngrinin dorë kundër Italisë. E pse të mos ngrinin dorë, ç'të mirë kishin parë prej saj? Pamja e disa çasteve më parë nuk i shqitej nga sytë Rustemit dhe i shkaktoi edhe tani të rrëqethura.

Zemërimi për gjëmën që i ndodhi priste nga të dy krahët. Ai rëndonte me fjalë herë njëren palë e herë tjetren. U struk në shkëmb. Lufta vazhdonte, goditej shkëmbi me top. Rustemi hyri në thellësi të shkëmbit. Edhe aty vinte i rëndë gjëmimi i topit. Kujt i përkiste në këto çaste ai, Rustemi? Gurshpatit? Në qoftë se do të ishte kështu, duhej të radhitej edhe ai si shokët në një shteg dhe të zbraste pushkën. Apo mos ai u përkiste njerëzve të Ballit që llo-motisnin se ishin kundër Italisë, po që u hapnin rrugë dhe fshehurazi udhëhiqnin nëpër shtigjet e maleve ushtarët italianë? Edhe me këta s'donte të radhitej Rustemi, por edhe me partizanët nuk i thoshte mendja e zemra të bashkohej, të kegen nuk ua donte, por ai kishte thënë.

— Kryqi në ujë të bjerë, Rustemi s'bëhet me ta. — Këtë fjalë e kishte thënë kur kishte qenë shumë i nxehur, ngaqë e bija, Nazika, pa dijeninë e tij ishte aktivizuar me Rininë Komuniste dhe dashurohej me Sevo Rrënjën.

Atë çast fytyra që zbehur, ishte bërë si e një të vdekuri. Kishte kërcëllitur dhëmbët nga inati, goja i ishte bërë farmak nga duhani, kurse dorën gjithë kallo ia kishte përcëlluar eshka e ndezur që po shuhej pak nga pak. Po ai nuk kishte ndier, kishte shtrënguar fort grushtat dhe me vështrimin e tij të egër i kishte futur datën së shoqes. Ajo ishte strukur, kurse Rustemi i ishte drejtuar vendit ku qëndronte varur pushka.

— Mos e vra! Mos e vra!, — kishte bërtitur e shoqja dhe e kishte marrë prapa të shoqin.

Lajmin e kishin mësuar të gjithë. Rustem Begoja kishte thënë se do t'ua shkonte tej plumbin të dyve, por ishte prapsur nga ndërhyrja e njerëzve. Lace Acari në emër të

Këshillit Nacionalçlirimtar ishte takuar dhe kishte biseduar me të. Kishte kërkuar të mësonte të vërtetën nga ngjeste kjo erë e keqe me telashe. U mor vesh se ishte teqeja e dervish Rexhepit. Në fshat qarkullonin fjalë nga më të ndryshmet. Kur mendohej se qenë shuar fjalët, atëherë ato shpërthenin papritmas.

— Ky turp mund të lahet po të fshihet gryka e maliherit në trupin e të dyve, — thoshin zërat keqdashës.

— Po nuk e bëra këtë, mos më thëncin Rustem Bego, — u tha disa shokëve.

— Mirë i ndodhi, po ku lihet vajza e rritur të shkojë në mbledhje me djem! — Këto fjalë e rëndonin Rustemin. Po aty për aty dilte në mbrojtje të tij ndonjë e thoshte për Sevo Rrenjën se paskësh qenë thëngjill në hi, vagabond e ç'nuk thoshin.

— Ç'faj ka cjapi kur dhia e lëviz bishtin!, — guxonte të ngrinte zërin ndonjë gojështhurrur. Dhe thashethemet morën hovin e zjarrit kur nget era.

Nga ky çast vajza e Rustem Begos mori kokën dhe iku. U thanë fjalë se ishte gremisur në buzë. Këto i dëgjoi edhe babai zemërgur, po ato, ashtu si peronat që nuk ngjisin në drurin e thatë të lisit, shkonin pa e trubulluar fare atë.

— Ti vras të dy! Të vë nderin në vend! S'ka mbetur rrugë tjetër për mua.

Kur mësoi për këtë ngatërresë, Gani Çani i dërgoi fjalë Rustem Begos:

— *Partia do të marrë hak për të gjitha telashtet që u shkaktohen njerëzve të thjeshtë nga armiqtë. Populli thotë një fjalë: «Gënjeshtër i ka këmbët e shkurtra».*

Letra i zbuti pak nervat e Rustemit, por zemërimi nuk iu hoq as nga balli me rrudha dhe as nga zemra. Ai mbetej si një re e ngarkuar, prej së cilës nga çasti në çast pritet të shpërthejë furtuna.

Kudo rreth lagjes Lajthizë gjelbëronte vendi nga bari dhe lulet. Lumi Belica si shigjetë e argjendtë dredhonte nëpër grykën e malit. Lajthiza ishte e vetmja lagje e Gurshpatit që ishte afër rrugës së automobilin që u çel gjatë

dimrit dhe që ushtarët e batalionit të regjimentit të kavalerisë «Aosta» e pushtuan që me goditjen e parë. Në lagjet e tjera të Gurshpatit vazhdonin luftimet. Skuadronet e kavalerisë endeshin nga njëra anë e lagjes në tjetrën.

Dervish Rexhepi fshehurazi syrit të njerëzve erdhi në këtë lagje bashkë me komandantin e regjimentit të bersalierëve, kolonel Gracianin.

— Ka njerëz?, — pyeti dervishi.

Njerëzit qenë arratisur maleve.

Disa sanitarë zbritën nga shtëpitë e kreut trupat e ushtarëve të vrarë.

— Kartabjanka, — urdhëroi koloneli.

Ushtarët e kavalerisë u derdhën në drejtim të shtëpive.

— Kjo është lagja më pa din, — tha dervishi.

— Këtu u shpartallua batalioni i milicëve, — shtoi një nga ballistët.

— Ja, aty u vra Tefik efendiu. — Dervish Rexhepi i dha erë zemërimit të kolonelit që pyeti:

— Si e ka emrin kjo lagje?

— Lajthizë.

— Të digjen shtëpitë! Kemi urdhër nga gjenerali që ky fshat të digjet.

— Asnjë nuk qenka në këtë vend me ne?, — pyeti koloneli.

— ...

— Dhe të vihet zjarri me radhë, shtëpi për shtëpi!

Lajthiza u dogj...

— E nëmi zoti, — tha në qytet dervish Rexhepi.

Ishte përhapur fjala se në bregun, në hyrje të Lajthizës, italianët kishin ngritur në pozicione disa topa. Sapo ra dita kur në pllajën mbi fshat lëvizoi një skuadër partizane dhe disa banorë të lagjes që largoheshin për më në thellësi të maleve, gjëmoi toka. Pas gjëmimit fishkëlleu një predhë topi që shpërtheu pak larg nga njerëzit. Ngjalli panik, po dëm nuk bëri. Njerëzit u strukën pranë një shkëmbi që të mbroheshin. Predha e dytë goditi në shkëmb dhe i bëri një vulë të bardhë. Pastaj me radhë tri... pesë... Gjër në dhjetë u mbajtën mend.

Kur pushoi breshëria e parë e topave dhe tymi u rralua, njerëzit s'guxonin ende të ngriheshin nga vendet ku qenë strukur. Cilido që lëvizte qortohej. Mundoseshin t'i fshiheshin syrit të topave.

— Ulu, ulu, moj trutharë, ku shkon?, — i folën disa zëra njëherësh një gruaje që doli bashkë me fëmijën. Ajo u hutua dhe s'po mernte vesh ç'i thoshin.

Erdhi në vete kur një predhë topi qëlloi përsëri në shkëmb. U mat të ulej, por... një cifël u shkëput nga shkëmbi dhe përgjaku nënë e bir. Foshnja lëshoi një klithmë të llahtarshme që e bëri gruan e re të zverdhej. Goja i iku, drita iu pre dhe ra e zalisur. Njerëzit u afruan dhe filluan të kujdeseshin. Lëndina, vajza e Laze Acarit, rrëmbeu foshnjën dhe po mundohej t'i jepte ndihmën e duhur, por... qe tepër vonë. Goditja kishte qenë tepër e fortë dhe fëmija kishte humbur shumë gjak. Njerëzit të mallëngjyer për ato që ndodhën në atë pak çaste vështronin nënën që sikur po vinte në vete. Ajo s'kishte marrë plagë, vetëm sa qe njomur me gjakun e ngrohtë të të birit. Si do t'i qëndronte vallë ajo kësaj plage atë të rëndë? A do të kishte forcë ta përballonte? Ajo plagë copëtoi zemrat e të gjithëve e jo më të nënës.

Pas pak gruaja u përmend plotësisht. Dukej tepër e lodhur dhe asnjëri s'po mernte guximin t'i thoshte lajmin fatal. Po s'ishte nevoja. Nga fytyrat e tyre të ngurosurat me intuitën e nënës ajo kuptoi gjithçka. Për çudinë e të gjithëve nuk qau, nuk lëshoi asnjë klithmë. U ngrit, mori foshnjën në duar dhe papritur u egërsua e u lëshua andej nga vinin predhat.

Njerëzit s'patën kohë ta ndalonin. I thirrën disa herë në emër të kthehej, por më kot.

Gruaja qëndroi një çast në kllapi. I bëhej sikur fëmijën ia mbante në gojë një egërsirë, një ujkonjë. Thuhej që në divizionin «Lupi» kishte vetëm bij ujkonjash. Kjo egërsirë, si kuçedrat e përrallave, kishte mbështjellë kokën me hekur, këmbët me zinxhirë çeliku dhe dhëmbët i kishte të derdhur në plumb. Ajo ia kishte rrëmbyer fëmijën dhe gruaja kishte zënë një gropë rrëzë një lisi të çelur nga predha e topit e atje ngashërehej.

Lëndina mbeti e hutuar pa ditur ç'të bënte. Ndërkohë Lumani, i vëllai, e mori në sy rrezikun dhe u nis duke kërcyer sa në një gropë në tjetrën. U gjend pranë gruas që mbeti e habitur nga kjo e papritur dhe e tërhoqi për në pozicion.

Lumani harroi se duhej vetëm të zvarisej dhe u ngrit në këmbë. Italianët që e ndiqnin nga vendi ku kishin zënë pozicionet atë prisnin dhe qëlluan mbi të. Lëndina lëshoi një klithmë të llahtarshme. Edhe vëllanë e dytë ia vrau itاليani. Një lëmsh iu bë në grykë, lotët ia njomën sytë, po e mbajti veten, shtrëngoi dhëmbët me urrejtje dhe e treti vështrimin tej, andej nga qëllonin italianët, si ta maste çdo gjë mirë.

Gjithë ditën atë vend e rrahu artileria. Vendi u ndez flakë, mbetën trungjet e zeza të lisave si fantazmë.

Gurët u thërrmuan dhe një erë e rëndë guri e baruti të zinte frymën. Sido që bëri, kolonel Graciani s'mundi t'u hapte shtegun forcave të tij për të shkuar më përpara.

Peshonin rëndë gurshpatarët në gërxxhet e shtigjet e tyre, nuk mund t'i lëvizje lehtë nga pozicioni. Gjithë ditën grykat e topave të baterisë te bregu në hyrje të Lajthizës djsertën nga flakët. Pozicioni partizan mbeti një kudhër që, sa herë u godit, lëshoi xixa, por s'u thye, s'u përkul.

Në të perënduar të diellit prita qe gatitur të ngrihej, të ngjitej më lart, të zinte një pozicion tjetër më të fortë. Errësira erdhi pak e nga pak, me çapa të ngadaltë, pa u ndier.

Ata tërhoqën të vrrarët dhe u nisën drejt lartësisë.

Në Gurshpat vërshonin erëra nga shumë drejtime.

Nuk godiste mbi të vetëm plumbi e topi i pushtuesit. Godiste në një kohë uria, endeshin spiunë, qarkullonin si helm fjalë. Kishte rënë edhe zjarri.

Nga shkëmbi mbi fshat, ku ishte strukur me gruan e fëmijët, Rustemi shikonte si digjej fshati dhe përballë Skëmbin e Gërxxhunit që goditej paprerë nga topi. Atje kishin zënë vend disa vullnetarë, u kishin mbyllur shtegun ushtarëve të një batalioni të regjimentit të bersalierëve.

Nga Shkëmbi i Gërxxhunit në drejtim të gërxxhit ku qe fshehur Rustem Begoja, vinte me vrap një njeri. Njeriu, sa

doli përballë faqes së malit, nga ana tjetër e fshatit, foli:

— E eee! Dëgjoni ju aty, ore, dëgjoni!!!

Rustem Begoja e vuri veshin në përgjim.

— E e,e,e, — foli prapë njeriu që nga gërxihi, — i thoni shokut Bato të na dërgojë një mitraloz!

Guva e përsëriti disa herë zërin. Një mitraloz... Një mitraloz! Ai që fliste tha se këtë porosi e jepte komisari, Ganiu.

Mbas pak një partizan me mitraloz brofi nga vendi dhe vrapoi andej. Ushtarët e panë dhe e vunë në shenjë të patickave. Partizani me mitraloz iu fsheh syrit të armëve, po, kur hyri prapa shkëmbit, një togë tjetër ushtarësh vrapoi andej t'i priste rrugën. Atë kohë te Shkëmbi i Gërxxhunit pushkët u dendësuan edhe më shumë. Batalioni i bersalierëve sulmoi, Rustem Begoja i vëzhgonte ngjarjet nga afër. Ishte i vetmi njeri që nuk i dërgoi fëmijët në mal te shpellat e mëdha, ku strukeshin në ditë rreziku të miturit e të moshuarit e Gurshpatit. Këtë ai e bëri ngaqë i vinte turp nga fjalët që flitëshin për vajzën e tij, dhe mbeti i vetëm, pa njerëz. Dëgjoi zëra në pozicionet e partizanëve.

— Sevo oo! O Sevo o o o! Kujdes, more, kujdes, se po të presin rrugën pipinot, hapi sytë, moreee, hapi sytë, se i ke përpara, dëgjove apo jo?!

Sevoja i kapi fjalët, sipas zakonit tundi kokën dhe u bë erë.

— Sevo?! Mos më bënë veshët, — thoshte Rustemi që ishte strukur pak më lart. — Apo atij i folën vërtet?!

Prapë dëgjoi zë.

— Sevo! Sevo!, — thërrisnin.

Zëri vinte mbyturazi gjer te shpella ku ishte strukur Rustemi. Ai i foli së shoqes:

— Largoi fëmijët dhe të të gjej te Zanoku i Frengut! Kalo nëpër shtegun e dhive. — Zëri i tij këtë radhë qe kaq i dredhur dhe kaq i shurdhët, saqë dukej sikur doli nga një pus i thellë.

Nëpër shtegun e dhive gruaja e Rustem Begos u fsheh në pyll dhe ecte përpjetë malit pa u parë nga mitralozat «Breda» të vendosur në pozicion te lëmi i fshatit. Rustemi qëndroi në vend.

— Ah, — psherëtiu, — jetën time s'mund të ma arnojë

tani asgjë tjetër, përveç plumbit. — Turpi e godiste si çekic në ballë dhe ato goditje ia mpinë trurin. Në hyrje të guvës u vu në përgjim tyta e pushkës. Afër kishte atë që kjo pushkë e kërkonte. Andej nga Shkëmbi i Gërxxhunit fshatarët e Rustemit prisnin të vinte Sevoja me mitraloz. Ata ishin të shqetësuar. Flisnin:

— Kujdes, Sevo, italianët po ta presin rrugën, kujdes.

Partizani me mitraloz vraponte dhe syri i tij vështronte te shtegu afër guvës së madhe ku pritej të dilnin italianët. Po ushtarët e asaj toge ishin ende larg, vetëm njëri prej tyre u ndodh më me zemër dhe me këmbë të shpejta. Ai po vinte drejt dhe do të përplasej ballë për ballë me partizanin.

Rustemi nuk po e zotëronte dot veten. Djersë të ftohta ia mbuluan ballin. Kurrë nuk kishte kaluar në jetën e tij një çast kaq të rëndë... Kujt i përkiste Rustemi nga të dyja palët që luftonin? Këtë gjë ai s'dinte ta shpjegonte. Kur Sevoja i kishte dalë përpara grykës së pushkës, përpoqi qepallat, çakëriti sytë dhe me të dy krahët e tij të fortë, dy krahë çobani, lëvizti shulin e pushkës. Një plumb i bardhë shkëlqeu e hyri në fole në e fishekut.

Kaloi një minutë, kaluan dy, tre... Ai shikonte luftën te Shkëmbi Gërxxhunit që bëhej përherë më e rreptë.

«Ta vras! Ta vë nderin në vend!» Kështu kishte menduar, por atë çast ndërroi mendje. Iu kujtua fjala që i dërgoi komisar Ganiu. Mendimet gjakësore nisi t'i mposhte urtësia. Pushka e tij të qëllonte mbi Sevon e ta vriste kur në Gërxxhun pritej të arrinte mitralozi! Atëkohë pa edhe ushtarët italianë që iu qepën prapa partizanit me mitraloz. «Të bëj unë atë që nuk arrin ta bëjë armiku? Këtë s'duhet ta bëj, do të jetë një turp edhe më i rëndë, s'po e bëj», — tha me vete dhe mori shenjë ushtarin bersalier që nuk e ndanin veç pak hapa gjer t'i zinte shtegun partizanit.

Qëlloi. Kur i rrafi supin qyta e pushkës, Rustemi ndjeu se mllëfi i doli nga gjoksi, u ndie më i lehtësuar. Vërshtëllima e plumbit qe e shkurtër. Ushtari i goditur nga plumbi rrëshqiti në shkëmb dhe zëri i tij i llahtaritur u shua në humnerë.

Rustemi u zhdruk si hije në drejtim të malit pa e vënë re njeri.

XIV

Disa ditë radhazi regjimenti i kolonel Gracianit përparoi dhe u zbraps, fitoi dhe humbi. Në xhade silleshin rreth maleve makina e tanke, i përshkonin kudo malet e Gurshpatit dritat verbuese të projektorëve. Krahina u mbyll në një unazë të fortë. Këtë unazë Ernesto Karasi e quajti «Unaza e Hekurt».

Pllajat e maleve të Gurshpatit nga mëngjesi në mbrëmje qëndiseshin me plagë të zeza nga predhat. Gjenerali arriti gjer afër maleve, donte t'i shikonte nga afër veprimet. Më lart nuk guxoi të ngjitej. Dikur, ditët e para, këto male i qenë dukur më të buta, kurse tani i dukeshin të sërta, të pashkelshme. U dha përsëri urdhër regjimenteve të artilerisë dhe të aviacionit gjuajtës të godisnin. Malet shungulluan nga gjëmime të vazhdueshme e të rënda.

Gjenerali u bë më qejf. E kishte bërë zakon t'i quante këto dy regjimente forcën e grushtit të tij. Ajo forcë goditëse jepej aty ku këmbësoria nuk mundej të hapte shtigjet, të shkonte më përpara. Ai qëndronte në xhade, mbi urën e madhe, dhe sodiste nga afër veprimet luftarake.

Rrugës që dredhonte shpateve të malit dhe dilte në Qafën e Erës ai pa njëshkOLONËN e batalionit «San Marko» të kapiten Alfredos. Batalioni ishte ende larg nga Qafa e Erës. Nën peshën e rëndë të armëve dhe nën diellin djegës ushtarët djersiteshin e me vështirësi lëviznin. Vendi ishte i pjerrët dhe lëvizja bëhej gjithnjë më e ngadalshme.

Gjeneralit të divizionit i bëhej se batalioni bënte në vendnumëro. Dita po thyhej dhe veprime si ato të Qafës së

Erës ai nuk donte t'i linte në fatin e errësirës së natës kur nuk do të mund të përdorej as predha e topit dhe as aviaçioni gjuajtës.

Njoftoi me radio kapiten Alfredon të ecnin më shpejt, po këmba e ushtarit italian nuk ishte e mësuar me ato të përpjeta e me ata shkëmbinj.

Në krahinë topi godiste nga mëngjesi në mbrëmje, ndaj ata e patën shumë të vështirë të mblidheshin.

Erdhën te buronja e madhe, nën degët e një rrapit degëgjere komunistët dhe disa nga aktivistët e luftës.

— Mirë do të ishte që në këtë mbledhje të ishin të gjithë komunistët e krahinës dhe të çetave, po kjo, siç e shikoni, është e pamundur, — tha Gani Çani.

— Armiku ngjitet mbi çdo gërxh e mal, mbyll shtigjet e grykat, — tha Batoja.

— Rrethim!, — pëshpëriti njëri.

— Po, shok, rrethim! Veç nuk ka rrethim pa një shtegdalje, — e mori fjalën Ganiu. — Ky besim duhet të ngulitet mirë te secili nga ne. Vetëm kështu do të plotësojmë ato detyra që kërkon prej nesh Partia. Me besimin në fitore partizanët e Pezës zmbropsën forca të mëdha. — Komisar Ganiu tregoi gazetën «Zëri i popullit».

— Lexoje me zë të lartë! Duam të dëgjojmë!

Gani Çani lexoi komunikatën e Shtabit të Përgjithshëm mbi dështimin e operacionit armik në Pezë.

— Kanë vrarë komandantin e operacionit?! Kështu është, shoku Gani, apo ma kapi veshi gabim?

— Ky që na ra në pjesë neve si zor vihet në kurth, është dhelpër! Nuk del nga xhadeja, jo!

Batoja shtrëngoi nofullat. Kur kujtonte gjeneralin e divizionit «Lupi», rrëmbehej i tëri. I kujtohej çasti kur komandoi ushtarët të drejtonin nga ai pushkët, torturat që i kishte bërë. Ganiu i kishte thënë atëherë se lufta duhej parë më gjerë se një gjeneral.

— Edhe vlonjatët ia ngritën këmbët vitin e kaluar komandantit të operacionit aty, tek Ura e Gjormit, apo jo?,

— tha Laze Acari dhe vazhdoi: — Ta kemi kujdes, ndoshta na ndih fati dhe e vëmë në shteg këtë që na ra në pjesë.

— Ai na ka ardhur në shteg. Të mos e bëjmë si ai që i tregonin ujkun dhe ai vazhdonte t'i kërkonte gjurmën, — foli sërish Ganiu. — Gjenerali i divizionit «Lupi» qëndron mbi këto dy regjimente që ka futur në luftim si trupi mbi dy këmbët. Ç'vlerë ka trupi pa këmbët? Hë de, më thoni, ç'vlerë ka?

— I mençur, — murmuriti Lazja. — Partia jonë shikon larg...

Në mbledhje ishin shumë komunistë e aktivistë të luftës. Problemet që ngriheshin aty qënë nga më të ndryshmet. Flitej për çetat, për vullnetarët, për të plagosurit dhe për popullin.

— Populli na ka ushqyer me bukë, nuk mund ta braktisim, — tha një komandant çete i zemëruar.

— Megjithatë çetat do të kryejnë detyrat sipas urdhërit të shtabit, kush i thyen ato, ka thyer disiplinën partizane.

Kur dëgjoi në shpinë të fshatit pesë pushkë dhe një bombë, Batoja e ktheu vështrimin i trembur nga Qafa e Erës. Dyshimi që kishte pasur më parë me Ganiu se andej armiku mund të sulmonte në shpinë të forcave të tyre, nuk mbeti diçka e fshehur vetëm tek ata. Erdhi lajmi se një kolonë me ushtarë kishte lënë xhadenë dhe kishte marrë të përpjetën e malit. Ky lajm ishte tronditës për gjithë krahinën. Dalja e armikut në vargëzimin e maleve në shpinë të partizanëve e të vullnetarëve do të ngjallte hutim e pasiguri në qëndresën e forcave që luftonin ende në grykën dhe Malin e Thëllëzës. Si u mendua, e bisedoi këtë çështje në mbledhjen e komunistëve. U fol mbi masat që duhej të merreshin.

Disa skuadra të një çete partizane që u ndodhën aty u nisën në ndihmë të çetës territoriale që kishte zënë Qafën e Erës.

— Qafa e Erës, të zihet Qafa e Erës! Gurshpatarët si zogj të trumhasur dilnin dhe ngjitnin grykën nga Shkëmbi i Radit për të dalë te Qafa e Erës.

Batoja dhe Ganiu u hoqën anash nën një shkëmb dhe bisedonin. Përcaktuan hollësisht veprimet luftarake që do

të kryheshin për ta thyer armikun. Diskutuan gjerë mbi veprimet dhe do të shpërndareshin.

— Unë do të shkoj nga Qafa e Erës, aty është më rrezik, aty më takon të jem, — shprehu mendimin Batoja.

U shikuan në sy. Një çast heshtje... Gjendja paraqitej e rëndë. Më tepër se kushdo e njihnin këtë gjendje Ganiu dhe Batoja. Ata dinin me ç'forcë të mëdha sulmonin fashistët dhe sa pushkë u kundërviheshin atyre. Lufta kërkon drejtim. Dhe, të drejtosh, më parë duhet të mendosh e të gjykosësh për ato që do të kryhen. Të mendosh për veprimet e forcave të tua dhe të armikut që pastaj të kesh siguri në hapin që hedh, ndryshe ndesh në të papriturat e luftës.

Ndaj ata të dy u hoqën veças, biseduan, shoshitën, peshuan, shtroi secili pikëpamjen e tij. Dhe morën vendime, dhanë urdhra.

Batoja mori rrugën e malit. Sapo mori të përpjetën, bulëza djerse ia mbuluan ballin. Atë kohë mbi fshat u ulën në pikiatë dy e dy gjuajtësit e nënkolonel Fucilios. Secili lëshoi në fshat nga tri bomba të mëdha. Gjëmimet ishin të rënda dhe të frikshme.

Njerëzit u strukën shpellave. Ishin hedhur nga aeroplanët mbi njëqind bomba kur Batoja arriti te Qafa e Erës. Fshati dhe Grykat qenë mbushur me tym. Kur vraponin që të fshiheshin, në një bregore, në lagjen në hyrje të fshatit, tetë fshatarë ishin futur në dhe nga bombat, shumë kafshë pune, lopë, dhi e dele qenë copëtuat nga predhat. Disa shtëpi kishin marrë zjarr.

— Qafa e Erës, të zihet Qafa e Erës!, — thërrisnin të vegjël e të mëdhenj dhe hynin grykës së madhe, në pyll, për t'iu larguar rrezikut.

Në drejtim të Gurshpatit u derdh gjithë fuqia goditëse e divizionit «Lupi». Regjimenti i kolonel Gracianit ditën e parë të luftimit rrahu flatrat, fluturoi si zog në drejtim të maleve, kurse ditën e tretë lëvizte si krimb. Nga ura e madhe ishin vendosur në pozicione disa bateri të regjimentit të artilerisë «Vale del Po». Gjenerali ndiqte me vëmendje veprimet e reparteve. Përparimi i tyre u topit. Regjimenti i kolonel Gracianit tani tregohej i mefshtë... i lodhur... Kjo e shqetësoi komandantin e divizionit. Ai dha urdhër që të

hynte në veprim batalioni «San Marko» dhe një batalion këmishëzinjsh. Ky i fundit vinte nga një qytet tjetër i afërt, por nuk arriti të hynte në luftim, se ra në një pritë të partizanëve te dredhat e rrugës, buzë lumit.

Gjeneral Ernestoja, si përherë, i vrenjtur në fytyrë, ndoqi me interesim të veçantë këto veprime dhe u mundua ta zotëronte gjendjen. Ai dërgoi mjete të blinduara dhe forca në drejtim të vendit ku kishte rënë në pritë batalioni i këmishëzinjve. Goditje u bënë natën nga partizanët edhe në disa garnizone të tjera. Dëmet në njerëz dhe materiale ishin të ndjeshme.

Nga ura vështrimi i gjeneralit mbeti te malet. Ato në sytë e tij rriteshin gjithnjë dhe më shumë... lartoheshin në drejtim të qiellit... bëheshin të paarrtshme. Në fillim veprimet luftarake në këto krahina u ngjanin pickimeve pa rëndësi, kurse tani zjarri që rritur në përmasa të paparashikuara. Lartoheshin në sytë e tij bashkë me malet edhe njerëzit me gjysmopingë, me ato feste të bardha rrasur gjer mbi vetullat, lartohëj edhe komandanti i tyre, Bato Gursapatari. Kur kujtoi mendimin që kishte pasur për këta njerëz e vende dhe emrin e Batos, gjenerali tha me vete: «Gabova, unë gabova!». U druajt se mos atë që foli me zë të brendshëm e dëgjuan të tjerët. Ai mundohej të fshihte mendimet e tij nga vartësit. Ishte një mendim i brendshëm, konkluzion i ndeshjeve të vazhdushme me vendësit. Frika ishte ajo që kërkonte të largonte me çdo kusht nga divizioni i tij. Ajo trokiste vazhdimisht në portën e tij, ashtu si vazhdonte të jetonte jehona e tiktakut të invalidit të ushtarit të Luftës së Parë Botërore dhe kënga e vajzës nga Bari.

Sapo arriti në Qafën e Erës, Batoja shikoi një për një vendet që kishin zënë partizanët e territorialët. Dy mitra-loza të rëndë që kishin, sapo erdhën aty, i vendosi njërin në krahun e djathtë e tjetrin në të majtë në dy hunda zotëruese mbi grykën nga vinte rruga.

Kaluan disa orë që nuk shiheshin ushtarë të armikut, në pozicione sikur u harruan ata që dolën nga xhadeja.

— Ndoshta ndërruan drejtim, — pëshpëritej.

Vështrimin e syve të tyre e prisnin vargëzimet e thyera të maleve. Mendja e atyre hidhej në pllajat e maleve nga fshiheshin fëmijët e gratë.

— Dëgjuat?

— Çfarë?

— Një gjyle në mal i preu kokën të ziut Nelo.

— Ka top Italia, vëlla.

— ...

— Ajo paskësh qenë vajzë, luftoi sa luftoi dhe nuk u dha në duar të italianëve, u hodh nga shkëmbi.

— Kush të tha?

— ...

— Vdiq?

— Akoma nuk ka vdekur. Iu thyen të dyja këmbët.

— Sa keq!

— Nga ishte kjo vajzë?

— Nga qyteti, vëlla, ishte një leshverdhë t'i merrje kokën, apo nuk i duronte plagët. E ngjitën me popullin lart grykave për ta fshehur.

— Gjaku i bijve të vet e ka mbajtur gjithmonë të njo-mur këtë vend, — tha Laze Acari. — Ai i ka dhënë forcën, po gjenerali, si gjithë të tjerët as i bie kësaj ane, qëllon me topa, se kujton se topat do të na trëmbin. Eh, ç'burrë! E shikoni këtë qafë mali? Mbaj mend unë në ditët e mia që dy herë na dolën nga kjo qafë ushtarët e huaj. Dhe të dyja herët ngjitën gjer këtu topa.

— Gjëmon rëndë vendi kur zbrazet topi këtu, në Qa-fën e Erës, — tha një vullnetar që kishte zënë vend në krah të Lazes.

— Megjithatë të dyja herët i kemi thyer, — ia priti Lazja.

Një çast bisedat u ndërprejnë, sepse kaluan mbi ta disa gjuajtës.

— Mos luani nga vendi, — briti me zë të lartë Batoja. Zërin e dëgjuan të gjithë.

Salikoja vjedhurazi kaloi nëpër shkëmb dhe arriti tek ai.

— Ç'kemi, shoku komandant?

— Nuk më pëlqejnë këta skifterë në qiell, ndoshta ata i kemi afër.

Befas fluturoi mbi Qafën e Erës një gjuajtës tjetër. Kësaj radhe më ulët e hodhi disa fletushka në gjuhën shqipe.

Sokoli i pa ato e iu kujtua se edhe kur dolën nga deti kësisoj hodhën.

— Mos kërkojnë t'i presim me lule, bukur besa, në grykë të armëve i kemi vënë «lulet», le t'u marrin erë, po ua mbajti.

Salikoja nderi dorën, i dha letrën.

— Ma lexo, — i tha Sokolit.

Sokoli e lexoi me zë të lartë:

Në qoftë se nuk dorëzoheni, do ta rrah vendin tuaj me top nga toka, nga deti dhe nga qielli. Për të pabindurit perandori nuk ka mëshirë.

— E dimë, e dimë! U mësuam me pallavrat e këtij gjenerali, — belbëzoi Lazja.

Lajmëruan se afër ishin parë ushtarët e batalionit detar «San Marko». Lajmi ishte i vërtetë. Salikoja nga pozicioni ku qëndronte shikoi me bisht të syrit dylbitë e komandantit, zgjati dorën, i mori dhe vështroi me to.

— Bato, komandant! Po dal gjer te shkëmbi të shoh andej. Duket më mirë vendi. — Mori me vete edhe Sevon dhe u nisën.

Nuk u dha sipër shkëmbit, doli si vjedhurazi në cep të tij dhe vuri dylbinë në sy. Në to i bëhej një mjegull.

— Duhet graduar virania, — tha duke rrotulluar mekanizmat e rregullimit të pamjes. I drodhi sa majtas-djathtas. Pamja përsëri mbeti e mjegulluar. «Heuk, mos i prishë këto virane dhe hajde ujdise pastaj me Baton, ik bre! Ç'më duhet mua syri i frengut kur e kam xham timin».

— Urdhëroni! Ç' thatë, shoku Saliko?

— Asgjë, Sevo, asgjë! — Nuk donte të merrej vesh që aq i moshuar, luftëtar i dy luftërave, të mos dinte të gradonte dylbinë. «Këto të paudha duhet të gradohen pa u hequr nga syri», — tha me vete dhe ashtu bëri. Dylbitë ia sollën luginën te maja e hundës. — Ore, ore!, — belbëzoi nga habia. — Ore, — ia bëri dhe ktheu edhe një herë dyl-

binë andej nga kalonte rruga, te përroi i thellë. Përroin, rru-
gën gjarpërushe nëpër pyll, gurët e drurët e luginës i shih-
te më pranë. — Po ushtarët ç'u bënë? — Batalioni «San
Marko» ishte ulur në pushim. Salikoja i dalloj rreshtat e
tyre kur filluan të lëviznin.

— U dha pozicioneve shenjën. Njerëzit u përgatitën për
ndeshje...

Fronti në Malin e Thëllëzave dukej sikur qe thyer.
Në të vërtetë ishte thyer vetëm në dukje. Edhe kur ush-
tarët e divizionit «Lupi» i morën pozicionet që mbanin
partizanët e vullnetarët, edhe kur ata përparonin e parti-
zanët tërhiqeshin, fronti mbahej, qëndronte e luftonte, u
bë një me prapavijën e vet dhe fitoi një veti të re, më të
fuqishme, u gjallërua në vend që të dobësohej dhe u bë
elastik. Në fazën e fundit ai u «shkri», u bë i pakapshëm
për armikun dhe i pamposhtur. Partizanët e vullnetarët iu
kundërvunë divizionit «Lupi» me një formë të re luftimi.
Ndizej lufta dhe befas, si ishin goditur armiqtë me zjarr
të menjëhershëm, largoheshin si era për t'u goditur gjek-
kë, në një pritë apo shteg tjetër.

— Këtu në Qafën e Erës e kemi ca pisk, duhet të mba-
hemi, — u tha shokëve Batoja.

Ishte mesi i ditës kur ushtarët e batalionit «San Marko»
kaluan Qafën e Qershisë dhe u derdhën në drejtim të Qa-
fës së Erës.

Bato Gurshpatari i porositi partizanët e vullnetarët të
shikonin te shkëmbi ku qëndronte ai. Aty do të jepej she-
nja për të hapur zjarr.

Buçitën poshtë në fund të malit topat. Fishkëllima të
thata dhe pastaj plasje shurdhuese kudo te Qafa e Erës.

— Filloi, — i pëshpëriti shokut që kishte në krat Ba-
toja.

— Po, filloi, — pohoi dhe tjetri.

Partizanët e vullnetarët i mbulonte dheu, shkundëshin
e përsëri bëheshin me baltë.

— Dre, kërkon gjenerali i putanës të na mbulojë me

dhe të gjallë, hëm, edepsëzi, — foli Sevoja duke tundur kokën.

Mendja e Batos rrëshqiti përpara, në drejtim të qytetit. Iu bë se pa gjeneralin të lëvizte në xhade i nervozuar duke kaluar një njëra këmbë e urës mbi lumin Belica te tjetra. «Mendon se do të na gjunjëzojë, — murmuriti. — Do të vijë dita që do të pendohen për marrëzinë e tyre. Harron që pema e gurit e shumon veten e saj vetëm në gur».

Syrin gurshpatari e ka si teleskopet e topave, shikon larg. Batoja i shikonte që larg që vinin dhe i linte të afro-heshin. Kur partizanët e vullnetarët u dallonin ushtarëve fytyrën dhe kopsat e uniformës, ai dha shenjën të hapej zjarr.

Breshëria e njëhershme e zjarrit që bënë partizanët e vullnetarët i shtriu në tokë ata të «San Markos». Mbi pozicionet kaluan gjuajtësit, mitraluan disa herë dhe u dhënë zemër ushtarëve të hidheshin më përpara, po granatat që u larguan nga duart e partizanëve si zogj të zinj shkuan e ranë mbi ushtarët.

Nga hedhja e granatave u largua përleshja trup me trup...

Në goditjen që bëri artileria dhe mitralimi i gjuajtësve, një kompani e batalionit «San Marko» u pikëzua midis formacionit partizan. Batoja dhe disa të tjerë e kuptuan se qëndresa partizane në Qafën e Erës u rrezikua, ndaj njëherësh u hodhën mbi ta.

Një ushtar që i preu rrugën Batos ra nga plumbat e automatikut.

Me zjarret e mitralozave të rëndë armiqtë u munduan ta ndalonin përparimin e partizanëve. Po Batoja nuk e ndaloi hovin. Nëpër plumba shkoi përpara. Ai u hodh në pllajë për t'u dalë ushtarëve në krah. Italianët e pikasën dhe pritën sa ai doli në pllajën afër tyre. Batos ia prenë hovin breshëri plumbash. Ai ra në tokë si i prerë nga tehu i kosës.

— E vranë! Komandantin e vranë!

Gjithandej u përhap në pritë fjala e rëndë si plumbi. Heshën. Hutimi mbas një dhembjeje të madhe sjell me vete heshtjen.

— Na e vranë komandantin, — tha Salikoja dhe një lëmsh iu bë xhëng në gjoks.

— Ah, Bato..., komandant!

— ...

Armët e pritës partizane u topitën. Edhe italianët sikur e panë ç'ndodhi në anën kundërshtare dhe nuk shtinë më.

— Zemër, vëllezër, — thirri me zë të lartë një nga të çetës territoriale.

Prita dërgoi plumba në drejtim të ushtarëve. Trupi i Batos qëndronte aty, në lëndinë, te pllaja.

— Eh, Bato! T'i ruheshe plumbit, bir, — rënkoj në thellësi të shpirtit Laze Acari. I dukej sikur gjaku i trupit iu bë helm, nuk e mbante vendi ku kishte zënë pozicion te shkëmbi. Sytë iu lëngëzuan. Ndjeu pikëllimin si atëherë në vitin 39 kur i dhanë lajmin për djalin e madh, Hysniun. — Itali! Itali!, — murmuriti. — Zullumqare e madhe kishte qenë. Për djalin e dytë, Lumanin, akoma s'kishte dëgjuar.

Topat e verbuan përsëri malin...

Batoja qëndronte i shtrirë pa jetë te pllaja.

— Ah, gjeneral, dy herë më bëre vrimë në zemër. Ah, gjeneral!

Sevo Rrënja, nga ana tjetër, prej pikëllimit kishte harruar veten. Zemërimin e derdhte mitralozi i tij. Ushtarët e një toge që i dolën atë kohë përpara ikën pa parë i pari të dytin. Ai u ngrit në këmbë dhe u vu në ndjekje të tyre. Ecte në këmbë dhe qëllonte me mitraloz. Kjo u dha zemër edhe të tjerëve të hidheshin në sulm. Sulmi partizan u gjallërua edhe më shumë. Ata të «San Markos» u hoqën prapa dhe zunë vend të fortë, aty u ndalën. Edhe partizanët mbetën përballë tyre. Këmbeheshin nga të dy anët pushkë e mitraloza. Kryqëzoheshin vështrimet dhe plumbat.

Salikoja iu afrua Sevos.

— Duhet menduar, trupin e komandantit nuk mund ta lëmë në duar të pipinove. Dëgjon, Sevo?

— Dy vetë, vetëm dy do të vijnë me mua... — tha Salikoja, po, pa mbaruar mirë fjalën, shtangu. Batoja priti gjersa ujqit e detit e pandehën të vrapë dhe befasi u ngrit, vrapoi shpatit të malit. Kur u kujtuan ujqit e detit të shtinin mbi të, ishte vonë.

— Hë, ja ç'është dinakëria, hapni sytë e mësoni, lufta do jò vetëm trimëri, por edhe mençuri. E shikuat?, — u tha shokëve të skuadrës Salikoja i dehur nga gëzimi.

Gani Çani u habit kur i thanë se një kompani e «San Markos» dhe disa milicë dredhuan pas malit dhe fshehtas, nga Burimi i Zogjve, që prapa shpejtuan të dilnin te Lisi i Madh. Ishte shtëgu i vetëm nga mund t'i dilej në shpinë Qafës së Erës.

Ndërkohë u pa te shkëmbi një burrë i shkurtër, me trup të ngjeshur, me njëren mëngë të palltos lëshuar e me kërrabën në njëren dorë dhe në tjetrën dyfekun. Ishte burrë me shëndet çobani, flokëzi e vetullzi. I vrazhdë në fytyrë. Të gjithë e njohën Rustem Begon. Ai ishte fshehur te shpella mbi burim dhe e pa rrezikun që u kanosej nga shpina partizanëve e vullnetarëve që mbanin Qafën.

Kur jepej alarmi tri pushkë e një bombë, gjithë burrat e fshatit dilnin në prita. Kurse myhibi i dervish Rexhepit, Rustemi, e kishte bërë njërin vesh të shurdhët. Ai e ndiente veten të fyer nga ajo që kishte bërë. Dhe tani hiqej zvarë, herë mblidhej kutullaç në vetvete. Atëherë i ngjante vetja me krimbin. I kujtohej kur komisar Ganiu u tha gurshpatarëve duke vështruar atë.

— Nuk bëhet puna pa është në zemër, lëreni në lëkurën e tij.

Një nga fshatarët që ishte në mblëdhje i pezmatuar nga heshtja e Rustemit ishte çuar dhe kishte thënë:

— Mos u mërzi, bir, komisar. Për ushtarët e divizionit «Lupi» çdo gur i maleve tona do të bëhet plumb, çdo furkë stani jatagan me dy presa, çdo kërrabë një dyfek dhe çdo gërnx një kështjellë.

Fjalët e kishin nxitur Rustemin, por edhe në këtë rast s'e hodhi dorën te pushka. E tani si të bënte?

Dervish Rexhepi në një bisedë i kishte thënë se divizioni «Lupi» do ta zinte Gurshpatin si dërrasa zogun e vogël, do t'i bluante pendë e kocka.

Dhe paskësh qenë më e rëndë nga sa e përfytyronte ai forca e divizionit «Lupi», ngriti topa në çdo qafë mali, fshatin e dogji, njerëzit i vrau. S'i dihej fundi përleshjes.

«Me shokët e në det», — tha me vete pasi shpëtoi Sevon dhe iku nga shpella me rrëmbim, u doli përpara dhe u zuri shtegun ushtarëve të batalionit «San Marko» dhe milicëve. Kur doli te Lisi me Hurdhë, një lis i madh me rrënjë në shkëmb e degët të hapura si krahë shqiponje, u ndal. Nuk vonoi dhe milicët e ushtarët u vargosën një e nga një te shtegu. Rustemit iu bënë sytë të rrumbullakët si saçma, i shkëlqyen si shkrepitima. Rruga ku ecte një milic e një italian kalonte nëpër gërxxh, herë ulej e herë ngrihej. Rustemi nxorri grykën e pushkës pas trungut të lisit. Milici dhe italianin iu afruan. Milici ishte thatanik. «Sikur e kanë mbajtur në tym mbi kërrabën e zjarrit», — tha me vete. Kurse italianin qe i bëshëm. «Si ma ka lëshuar në gjoks mjekrën, më iu shoftë dera!», — murmuriti Rustemi. — Me të vërtetë i ka, po më vjen keq që do t'i kalbet këtu në shkëmb.

Milici ecte përpara. Ishte njeri me sy hirre, me fytyrë të zgjatur e të tharë, aq sa lëkura e fytyrës dukej sikur ishte ngjitur jo pas muskujve, po pas kockash.

Krismë! Milicit iu var koka dhe mbeti në vend. Kur e mori në thep të pushkës italianin e trembur, Rustemi tha me vete: «Ma paska kokën si ndonjë qen stani! Na, qen!», — dhe shtiu.

Ai u godit dhe lëshoi një britmë që Rustemin e bëri të mendohej.

«E ka marrë lehtë dreqin», — tha me vete dhe i vuri pushkës fishekun tjetër.

Gjëmimi i krismave shkante gjer larg. Nga mali zbriti gjer aty komisar Ganiu me disa partizanë. E gjetën Rustemin në pozicion, luftonte akoma, edhe pse te syri e kishte fshikur lehtas një plumb.

Ganiu iu afrua.

— E dija që do të vije, — i tha me sytë gjithë shkëlqim. Rustemi nuk foli.

Krismat te shtegu u dendësuan.

Milicët thyen në vrap nëpër përroin e thepisur, italianët që mundën t'u shpëtonin plumbave u tërhoqën rrugës, ndërsa një togë ushtarësh me gjithë një oficer u dorëzuan.

Në afërsi të Qafës së Erës, atje ku bëhej luftë dhe vendin e rrihte topi, ishte struktur një grup grash dhe fëmijë. Laze Acari vuri re që ato mund të kapeshin nga ushtarët e batalionit «San Marko», ndaj vrapoi atje, u foli dhe i tërhoqi pas vetes. I kaloi nëpër bredhat e malit dhe i shtyu në një shpellë. Ishin të paktë njerëzit që e dinin Shpellën e Kokoshit. Ishte një zgavër e çuditshme, e madhe dhe e futur thellë në mal e në shkëmb.

— Është shpellë halli kjo, — u thoshte grave Laze Acari. — Këtu erdhi i pari dhe i pasmi që i patën punët pisk me dovetin. Është larg syrit e larg rrugëve. Apo nuk ka dalje! Ngado mund të ikësh. Sa herë janë rrethuar në këtë shpellë kaçakët dhe asnjëherë nuk i kapën.

Lazja fliste dhe gratë e fëmijët, dymbëdhjetë gra me nga një tufë fëmijë secila, e shikonin me shpresë plakun, që i kishte sjellë në një vend aq të sigurtë. Edhe aty nisi të jehonte oshëtima e topit.

— Mos u trembni, — u tha Laze Acari. — Edhe mali të vidhiset, s'pësojmë gjë. Është shpellë e fortë.

Gratë e fëmijët i prenë fjalët. Lazja mori pushkën dhe doli në hyrje të shpellës, u mbështet në një prag dhe i vuri pushkës krehrin me fishekë, kaq i kishin mbetur. Dikur kishte pasur fishekë sa të donte, kurse tani mbas luftimeve në Qafën e Erës pak i kishin mbetur. E mbushi armën dhe u bë gati për çdo të papritur.

Në shpellë ndodhej edhe një grua e shkurtër, sykaltër, me një pullë në faqen e djathtë. Ishte e rënduar, qe në muajin e saj. E quanin Nebije. Qe dënuar nga armiqtë që, kudo

që ta zinin, ta pushkatonin, sepse ishte aktiviste e Luftës Nacionalçlirimtare.

— Ç'të zuri kaq të lënduar kjo ditë, o lumëmadhe, — i thoshin Nebijes gratë.

Nebija nuk fliste, ishte këputur shumë gjersa që ngjitur në majat e malit gjer te Shpella e Kokoshit. Në fytyrën e saj dukej lodhja e shqetësimi.

— Pusho, fli një çikë, — e qetësonin ato.

— Ç'ke?, — e pyeti njëra nga gratë, kur e pa që shtrembëroi fytyrën. — Dhe kjo na u desh!

— Pushoni, — u dha shenjë me gisht Laze Acari. Gratë e fëmijët u stepën.

Afër shpellës, te lisarja me spitharë, u pa një ushtar.

— Po ky lapurak nga mbiu këtu? Qenka veshur sikur është në anë të detit. Ku djallin vete?

Pas tij u shfaq një ushtar tjetër... edhe një tjetër! Ush-tarët e «San Markos» kalonin afër shpellës me kujdes, i bënin sytë katër dhe veshët i mbanin në përgjim. Si dukej ata kërkonin gratë e fëmijët, i kishin parë pak më parë tek ngjiteshin dhe ndaj erdhën. U hapën dhe kërkonin.

— Mbyllja gojën, se na mori më qafë të gjithë, moj kor-bë, — thoshte njëra nga gratë. Nebija e vuri në gji, po fosh-nja s'dinte të thithte dhe vazhdonte të lëshonte tinguj të çjerrë. Lazja e dëgjoji dhe rendi me vrap.

— Po mbyllja de, mistrecit, më mirë të mos kishte lindur, — thoshte po ajo grua. Nënës nuk i bëhej t'ia zinte go-jën. Kishte frikë se mos e mbyste.

Në çast erdhi aty Laze Acari.

— Ç'farë lindi?, — pyeti ai.

— Djalë, po këmbëters. Për atë spurdhjak do të mbarojmë të gjithë, — s'pushonte llafazania.

— Mos i hidh fjalët si lopa bajgën!, — i briti plaku. — Në stroma me lesh nuk ka lindur asnjë nga këto anë. U zbardha dhe kam parë nëna të hidhen në shkëmb bashkë me fëmijën që të mos bien të gjallë në dorën e grekut dhe të turkut. Gratë tona nuk janë si ato të përtejdetit. Turp, si s't'u nxi faqja që nxore nga goja ato fjalë! Ejani pas me-je...

Ato e ndoqën pas Laze Acarin. Ai u fut në shkëmb, eci

në errësirë, duke kërkuar vendin me shkop. Fëmija vazhonte të qante. Po zëri i tij atje, thellë nën dhe, nuk dëgjohej nga italianët. U desh ta kalonin gjithë atë rrugë, si në një vrimë çakalli, për të dalë në anën tjetër të malit, në një zanok të verbër pa rrugë. Gjithë buza që e pyllëzuar me dafina e ilqe. Aty u ndalën. Laze Acari pyeti:

— Si do t'ia ngjitësh emrin?

— Partizan, — tha Nebija.

— Dhe ta gëzojë, në Shqipërinë e lirë! Zbuloja fytyrën ta shikoj drita fëmijën, — i tha Laze Acari. Atë kohë sillej rrotull një shqiponjë. — Malet e shqiponjat shikon gurshpatari ditën që vjen në jetë.

Nebija vuri buzën në gaz, fëmija lëvriu dhe zuri gjirin.

Vargmalet mbi fshat nuk arritën të shkeleshin nga ushtarët e kolonel Gracianit. Aty arrinin vetëm predhat e artilerisë që godisnin malin nga të dyja anët, nga toka dhe nga deti. Kur lodheshin topat në tokë, gjëmonin ata të detit. Përditë mitralonin aeroplanë gjuajtës. Tërsëllëma e ditës së parë dhe e së dytës u duk se ra pak në ditën e tretë. Batoja dhe Ganiu komunikonin vetëm me korrierë e me letra. Tri ditë me radhë topat godisnin nga mëngjesi në mbrëmje. Tri net me radhë nga mbrëmja në mëngjes i rrëmbenin malet dritat e projektorëve. Kur shpatit i qe hedhur një rreth i zjarrtë, atë njerëzit e shihnin dhe e dëgjonin. Ditën e katërt Batoja dhe Ganiu që ishin takuar gjatë natës, lajmëruan që një pjesë e partizanëve dhe territorialëve të qëndronin në Qafën e Erës, kurse pjesa tjetër të grumbullohej në lëndinën te Buronjat. Batoja ndiente peshën e rëndë të gjumit. I rëndonin qepallat, i gumëzhinin veshët. Ishte dita e katërt që s'po vinte gjumë në sy. Dhe prapë duhej të qëndronte.

Vrojtuesit njoftuan se një kolonë e madhe ushtarësh nga Gurshpati langohej nëpër grykë, anës së lumit. Batos dhe Ganiut ky lajm iu duk i rëndësishëm. Ata dolën te maja mbi shkëmb, te Mali i Thëllëzave dhe vrojtuan vendin me dylbi.

— Kjo po më habit, — tha Batoja, — si është e mundur?
— Në fshatrë ende ata djegin shtëpi.

— ...

— Sikur u dendësua zjarri, apo më duket.
— Në çdo lagje hyri flaka, — tha njëri nga korrierët.
— Krimbi, krimbi brenda nesh na përpiu kësaj radhe,
Gani.

— ...

— Na e punuan zagarët, e dervish Rexhepit.
— Ëh, tani di Batoja si t'i mprehë pendët me ta.
— Ata morën fund, — tha Ganiu.
— Cilët? Gënjuhesh, Gani, një fjalë t'u dërgojë dervish
Rexhepi, gjallërohen.

— Ne, vërtet u gjakosëm, na vranë shumë shokë, po
ata humbën.

— Cilët?

— Ballistët.

— Populli, Gani, populli di ç'vuajti kësaj radhe, të zitë
e ullirit hoqi.

— Dhe prapë mbetet lis populli, lis me rrënjë në shkëmb
që u bën ballë stuhive. Kurse ata humbën gjithçka. Populli i
shikoi me sytë e tij veprimet e ballistëve. U çorr maska e
tyre.

Partizanët dhe vullnetarët që luftuan në Qafën e Erës
dhe te Shkëmbi i Gërxxhunit zbritën në pyllin mbi fshat.
Te një lëndinë midis pyllit erdhi edhe Ganiu me një pjesë
të forcave që ndalën përparimin e bersalierëve të kolonel
Gracianit. Ishte mbledhja e parë mbas pesë ditësh e pesë
netësh luftimesh.

— Vëllezër, shokë!, — mori fjalën Batoja. — Goditjet që
na dhanë ushtarët fashistë qenë të rënda. Ata u përpoqën
të na lodhnin, të na vrisnin... — Kishte ngulur të dyja këmbët
midis lëndinës si të fliste me bjeshkën dhe fliste me zë
të lartë që ta dëgjonin të gjithë.

— Divizioni «Lupi» na goditi me të gjitha armët dhe
nga të gjithë krahët, — tha Ganiu. — Tani na erdhi neve
radha të hidhemi në sulm.

— Jemi gati! Do t'i sulmojmë, ta çlirojmë krahinën, — foli Sevoja dhe, duke tundur kokën, ngriti dorën e tij të fuqishme që mbante mitralozin.

— T'u rrjepim lëkurën dhe t'ua varim nëpër lisa qenve të qenit, — tha një fshatar.

— Gati! Jemi gatiiiii!, — folën njëzëri të gjithë.

Nga rrugë të ndryshme në kolona, luftëtarët u nisën nga Buronjat në drejtim të fshatit. Një vajzë e veshur me tumane vendi, e paarmatosur erdhi aty. Ishte Lëndina, vajza e Laze Acarit.

— Shoku Gani, më dërguan të pyes si do të bëjmë me robërit, — tha Lëndina.

— Të ngjiten te stanet u thuaj dhe aty t'i mbajnë. Nuk kemi kohë të merrëmi me ta! Kështu thuaji, dëgjon?, — tha Ganiu dhe vrapoi në drejtim të fshatit.

Lëndina mbeti një çast pa ditur se ç'bëhej. Përse të gjithë ata shkonin në drejtim të fshatit? Mos ishin tërhequr ushtarët e divizionit «Lupi» nga fshati? Hodhi vështrimin poshtë, mbi fshat. Në vend të shtëpive të bardha me tjegulla të kuqe pa silueta të zeza, të frikshme. Nëpër rrugët lëviznin akoma usharë.

— Aty qenkan, — murmuriti. Në gjoks e mbyste hidhërimi.

Në të gjitha lagjet e fshatit kishte akoma shumë ushtarë.

Qëndresa e armikut në fillim u duk se do të që me e ashpër nga sa u paraqit, kurse ajo që në sulmin e parë të partizanëve e gurshpatarëve u lëkund pa arritur të përdorëshin as granatat e dorës. Vetëm topat e rëndë në xhade hapën zjarr të vazhdueshëm mbi partizanët dhe vullnetarët.

— Mbi ta! Përpara! — Batoja me guximin e tij u jepte guxim edhe të tjerëve. Bersalierët ua mbathën këmbëve.

— T'i ndjekim! t'i kapim! O, burra mbi ta! — Dëgjoeshin fjalë.

— I hodhën thembrat te supet, ndiqini, ndiqini!

— U ranë brekët! Zini t'i zëmë, o burra! Asnjë të mos na shpëtojë.

Nëpër gërxfhet e malit dëgjohej boria e Sokol Golemit. Nga të gjitha gërxfhet qenë hedhur në sulm.

Bersalierët e kolonel Gracianit ishin këmbëlehtë kur largoheshin nga vija e luftës, po partizanët e vullnetarët i arritën pa dalë nga Gryka e Thellë. Këmbeheshin nga afër të shtëna armësh. Ndonjë i prapambetur dorëzohej. Topat nuk kishin më mundësi t'i veçonin të tyret, aq afër ishin. Batoja e vuri re se përsëri ata heshtën dhe u fliste shokëve të tij të mos e ndalnin vrapin. Përballë xhadesë, te qafa e bukur, afër dy qepariseve ia dha një breshëri artilerie. Në fillim ajo që ndodhi, meqë aty ishin ushtarë italianë, u quajt një gabim, kurse topat së dyti dhe së treti goditën po atë vend.

— U bien të tyreve, o burra, t'i ndjekim!

Njëra nga togat e fundit të bersalierëve që u ndodh përpara tyre pranoi të dorëzohej sesa të hynte nën breshërinë e predhave.

Mitralozat e rëndë në xhade kolleshin me zhurmë. Plumbat shënonin në gjoks partizanët që zbrisnin nga mali, po ata hidheshin nga një vend te tjetri, u shkonin më afër fashistëve dhe nuk goditeshin. Bato Gurshpatari nga afër vijave të para të luftës ndiqte me vëmendje përlëshjen. Ai herë-herë këpuste edhe ndonjë të sharë në adresë të gjeneralit të divizionit «Lupi». Kush e dëgjonte, çuditej që nga goja e tij mund të dilnin dhe fjalë të tilla. Në shprehjet e fytyrës së Batos lexoheshin ato që ndodhnin në vijat e luftës. Kur pa që bersalierët u këthyen, Baton nuk e mbajti vendi. Lëshoi një zë të lartë si bubullimë:

— Këmba-këmbës! Këmba-këmbës t'i ndjekim!

— Shënime tepër interesante, — aprovoi. — I cilit re-
part është.

— I batalionit «San Marko». E dërgoi kapiten Alfredoja

Gjenerali shënoi në ditarin personal: *Ai po fut në shpirtin e ushtarëve të tij energji të reja dhe guxim, megjithëse në Qafën e Erës ushtarët e tij u thyen. Kjo s'do të thotë... Këtu shënimet ndërpriten për të vënë pastaj një frazë të goditur të një gjenerali të shquar të Romës që kishte thënë: *Të rrëzohesh një herë s'do të thotë që je mundur.**

— Ky ditar duhet të ruhet si një kujtim i trimërisë së ushtarit italian, më kupton, Ulderiko?

Ulderikos i erdhi mirë që shihte kënaqësi tek eprori i tij dhe mori guxim e u afrua.

— Shkrimi në disa faqe qenka gati i pakuftueshëm e i dridhur, — tha.

— Kjo tregon se i ndjeri Ulberto edhe në çastet më kritike të jetës ka zotëruar veten nga tronditjet e zërave e të krismave të kundërshtarit, — vazhdoi gjenerali.

Më vonë, në ditarin e tij gjenerali shkruan:

U detyrova ta lexoj disa herë fletoren e tij nga fillimi në fund dhe, sa herë lexova, aq herë ndesha në mendime interesante me vlera të jashtëzakonshme. Këto më bëjnë të them se ushtar Ulbertoja nuk ka vdekur, për ushtarë të tillë është pak fjala «gjeneral», nga ky njeri unë po mësoj, mësoj diçka të re që nuk e kisha ditur më parë, diçka që nuk e kam dhe duhet ta bëj.

Gjeneral Ernestoja nënvizoi përsëri fraza nga ato që atij i dukeshin më interesante:

Ushtarit i pëlqen ta hedhë hapin përtej asaj që i caktojnë, ushtari në sakrificë dhe mundim ndien kënaqësi.

— Ka të drejtë, — nënvizoi gjenerali.

Kush vallë bëri më shumë se ne ushtarët për kombin italian? Kush e ringjalli forcën e Romës në ditët tona?

— Askush, — tha me zë gjenerali mendimin e tij dhe nënvizoi në bllok një shprehje tjetër:

Ai që s'mund të mbajë në dorë armën, ai që i dridhet dora dhe i luan syri kur shtie mbi armiqtë tanë, është një krimb në radhët tona.

— Bukur! Bukur!, — tha. Gjenerali nuk mundi ta mësonte të vërtetën që ato nuk ishin mendimet e ushtar Ulbertos, por mendime të kapiten Alfredos diktuar nënoficerëve të batalionit në një ditë stërvitjeje.

Ditët e verës kaluan me thatësi, deti Jon verbonte nga kaltërsia, të lbyrte sytë nga drita e fortë e diellit. Pas operacionit që kryen ushtarët e divizionit «Lupi» vendi ra në qetësi. U mposht frika dhe pasiguria. Në hyrje të grykës, te Mali i Thëllëzës bënë rojë partizanë e territorialë. Për herë të parë pas furtunës therëse, gurshpatarët u kthyen në vendbanimet e tyre si me frikë. Shtëpitë ngjanin me fantazma të zeza, të cilave të merrote frika t'u afroheshe. Megjithatë çdo familje filoi të ngrinte plevica. Strehët do t'u mbronin fëmijët, se pas verës vinte dimri.

Në mbledhjen e saj celula e Partisë e krahinës shtroi problemin që njerëzit të punonin bashkarisht dhe të sakrifikonin që në dimër të kishin strehë dhe ushqim. Gani Çani shkonte shtëpi më shtëpi. Mblidheshin gruri, pemët, çdo gjë që do të duhej dhe i bëhej shërbim misrit.

— Në punë bashkë, në luftë bashkë. S'ka ç'na bën armiku, — thoshin gurshpatarët. Dhe në krahinë u gjallërua jeta. Ditën të gjithë në punë, natën gurshpatarët e partizanët shkonin te shokushoku, bisedonin të gëzuar, bënë shaka dhe kujtonin e rikujtonin ngjarjet e ditëve të fundit. Qetësinë që erdhi pas dështimit të operacionit nuk arrinin dot t'ua prishnin besnikët e dervish Rexhepit dhe as njerëzit që armatosi teqeja. E përse të shqetësoheshin? Kishin qëndruar, nuk ishin gjunjëzuar, kjo ishte puna më e mirë që kishin bërë? Kur tërbohet, qeni vihet në plumb, kështu kishin bërë edhe ata, plumbat e tyre i kishin gjunjëzuar ushtarët e divizionit «Lupi». Qarkullonin edhe zëra të nëndheshëm se gjenerali i divizionit «Lupi» do të ndërmerrote një operacion tjetër.

— Na, këtu do t'i presim plumbat, — thoshin gurshpatarët dhe kthenin prapancën.

XVI

Gushti erdhi me një thatësi të madhe. Burimet në male u thanë. Çdo gjë ishte tharë, edhe bari, edhe toka. Tufat qenë strukur nën tendat, barinj të shtredhet e tyre. Nuk dëgjoheshin zilet e këmborët, as zërat e çobanëve, qentë e staneve nën degët pa gjethe të murizeve lohasnin. Çdo gjë që stepur. Prisin pasditen që t'i ledhatonte flladi i detit.

Anëtari i Komitetit Qarkor të Partisë, Ganiu, mori pjesë gjatë ditës në disa mbledhje. U diskutua përsëri në celulat e Partisë për organizimin e batalionit partizan dhe për sulmin që do të kryhej, bashkë me partizanë të tjerë në kazermat e divizionit «Lupi». Ditën e nesërme, herët në mëngjes, do të bëhej nisja për t'u grumbulluar te rrepet e mëdha në grykë, afër Malit të Thëllëzave.

Gjer në orët e vona të natës në Gurshpat buçisnin këngët partizane. Kishte edhe shtëpi që vajtonin të rënë. Ishin vrarë armiq, po ishin vrarë edhe partizanë. Edhe djali tjetër i Lazes, Lumani, u vra. Batoja e ndjeu rëndë pikëllimin. Laze Acarit i pikoi në zemër kur e dëgjoi lajmin e zi, plaga e re ia hoqi koren së vjetrës, po edhe kësaj here ai u mbajt mirë.

Afër ndërtesës ku ishte shtabi, e vetmja ndërtesë që i kishte shpëtuar zjarrit, ishin strukur disa gra e fëmijë. Gruaja e Laze Acarit natën, kur njerëzit ranë në gjumë, vajtonte djemtë, Hysniun e Lumanin, që i ranë në luftë. Lazja kishte dëshirë ta dëgjonte të shoqen kur vajtonte. Atij i lotonte zemra për djemtë, por, sipas zakonisht, burrit

nuk i lejohej të qante me zë. Zëri i së shoqes ishte edhe zëri i Lazes. Ai u ngrit, mbështeti dorën te dritarja të dëgjonte ligjet e së shoqes. Thithte çibukun me afsh. . .

— Fli, xha Laze, fli. Nesër do të marrim rrugë të gjatë.

— Po bir, po, shoku komisar.

Baton ligjet e nënës e përmendën. U çuan edhe disa të tjerë. Ligjëronte nëna për djalin e parë, Hysniun që u vra në tridhjetenëntën.

*Të gjitha më kishin zënë, oj-oj,
korba, djalë, s'kisha thënë, oj-oj!*

Lazja thithte me afsh çibukun. Përfytyroi të birin, Hysniun kur e nisi në anë të detit bashkë me Baton t'u dilte breshkaxhinjve përpara e tha:

— Gurin e plas helmi, njeriu e duron.

Batoja dalldisi nga ngjarje të hershme, kurse Ganiu nuk qëndroi dot pa folur:

— Është më i fortë njeriu. Ai nuk është gur, është njeri, ka zemër. Po ai edhe zemrën e sakrifikon kur ka njerëz të qytetëruar që u pëlqen ta quajnë veten e tyre ujq.

— Ashtu është, — pohoi Lazja.

Nëna vazhdonte:

*O Luman e Hysni,
dy vllazër nga një shtëpi.*

Në ballin e Laze Acarit lëvizi si purtekë damari, kërcëu sipër të tjerëve, dhe sajoi diçka të zezë midis vetullave.

Nëna ligjëronte partizanin:

*I the syrit: Njihe hasmin.
I the gishtit: Hiqe çarkun.
I the zemrës: Derdhe gjakun,
Luman, o biro, o biro!*

Komisar Ganiu kishte folur fjalë të bukura për Lumanin, por ato fjalë i dukej se nuk kishin thënë atë që thosh-te ligjërata e nënës.

Të nesërmen buzë lumit Belica, në rrepet e dendura, midis zallishtes, u mblodhën popull e partizanë. Zbritën nga malet njerëz nga të gjitha fshatrat. Gurshpatarët, i madh e i vogël, të gëzuar, u mblodhën te Buronjat. Njerëzit me feste të bardha, me këmishë të bardha dhe me kalca të bardha përbënin shumicën. Ishin grumbulluar aty katër çeta partizane.

U shpall formimi i batalionit. Të gjithë nderuan me grusht kur u mbajt një minutë zi për kujtimin e dëshmorëve partizanë.

— Ja... kjo është ushtri, vëllezër, jo ata maluketërit e Ballit.

— Di gjë, kush do të bëhet komandant?

— Nuk e dëgjuat?

— Batoja.

Batalioni qëndronte i rreshtuar, populli grumbull. Foli anëtari i Komitetit Qarkor të Partisë, Ganiu, që ishte caktuar nga Shtabi i Përgjithshëm komisar i batalionit. Njerëzit e thithën çdo fjalë të tij siç thith ujën toka e zhuritur në verë. Në fytyrat e tyre shihej gëzim dhe vendosmëri. Njëri prej tyre çau me supe që të dilte në krye e thërriti:

— Poshtë okupatorët italianë!

— Poshtë! — gjëmoi i fuqishëm zëri i masës.

— Poshtë gjenerali i divizionit «Lupi»!

— Poshtëëë! Poshtëëë!

Buzë lumit ishin mbledhur komandantët e komisarët e çetave. Batoja u bëri një analizë të shkurtër veprimeve luftarake në ditët e luftimeve. Kishte veprime, nga të cilat duhej të merrnin eksperiencë, por ishin vërtetuar edhe dobësi e të meta. Analiza në frymën e kritikës dhe të autokritikës e gjithë veprimeve kërkonte që secili nga pjesëmarrësit të thoshte mendimet e tij.

— Ai që fiton luftën, nuk gjykohej, — tha njëri nga pjesëmarrësit me shaka.

— Një shprehje e tillë është e papranueshme për ne komunistët, — tha Gani Çani. — Kërkohej që veprimet tona t'i vështrojmë me sy kritik. Vetëkënaqësia është një nga rreziqet që nxori krye fill mbas thyerjes së armikut. Në këtë çështje duhet të bëjmë kujdes.

Disa të tjerë treguan shembuj të veprimeve në luftime. Batoja i dëgjonte dhe jepte mendimin e tij. Kur fliste, i lëvrinte vetulla, zërin e nxirrte të prerë, me një ton mobilizues.

— Komandanti e komisari, — tha së fundi në formë porosie, — duhet ta kenë të qartë se luftën e bëjnë gjithë luftëtarët, trimëria jonë është trimëri kolektive, forca jonë, epërsia jonë mbi armiqtë është e madhe, kësaj si përherë duhet t'i kushtojmë kujdes, ta forcojmë, ta ngremë më lart, uji rrjedhës nga ky burim ka mundësi të jetë akoma më i madh. Dakord?, — i pyeti të tjerët. Ata tundën kokën në vend që të thoshin po. Batoja vazhdoi: — Kujdes çastet kritike, në situata të turbullta të përleshjes, atëherë kur gjërat duken të paqarta, nga komandanti e komisari kërkohet që të veprojnë, me inisiativë, t'u japin zgjidhje, kjo arrihet kur në vijën e luftës vepron logjika e ftohtë, e parrëmbyer nga ngjarjet; në çaste të tilla secili nga ata që komandon të kërkojë nga vetja e tij energji ashtu si kërkoi notari energji, që të arrijë në bregun tjetër të lumit. Kush nuk e bën këtë, s'ka përse të ankohet që u mbyt nga furtuna.

Në këtë mbledhje lexoi edhe një urdhër që sapo e prunë korrierët nga Shtabi i Përgjithshëm. Në urdhrin që u dërgohej reparteve partizane thuhej:

Urdhëroheni të godisni parreshtur dhe pa mëshirë ushtritë e okupatorit, t'u prisni rrugët dhe t'i goditni kolonat e armikut, në mënyrë që ta dëmtoni rëndë, ta lodhni dhe ta detyroni të dorëzohet.

Të dorëzohet! Sa mund e sakrifica kërkoheshin, sa ndeshje të tjera do të bëheshin me ushtarët e divizionit «Lupi» gjersa ta detyronin atë të dorëzohej? Ishte fakt që me ushtarët e këtij divizioni nuk luftonin vetëm partizanët dhe fshatarët e Gurshpatit. Në malet, në anën tjetër të lumit bëhej luftë, në qytet aksionet bëheshin gjithnjë e më të shpeshta, por divizioni «Lupi» vazhdonte të qëndronte dhe do të duhej mund e gjak gjersa ai të dorëzohej. Urdhrin Batoja e lexoi me zë të lartë dhe, kur lexonte, i shikonte të tjerët në sy. «U bën syri shtatë drita, keq do ta ketë punën gjenerali i Duçes», — tha me vete.

Mbledhja nuk zgjati. U kthyen te grumbulli i njerëzve sapo mbaroi shfaqja e grupit artistik dhe fill mbas saj filluan këngët. Laze Acarin e rrëmbeu kënga e hareja. Nuk ishte nga ata që ankohen Laze Acari, ai e largoi pikën e lotit nga syri dhe nuk e bënte veten t'i dridhej syri. Shkoi drejt atyre që këndonin e kërcenin.

— Hajdeni, djema, ma mbani vallen!, — dhe, duke e ngritur më shumë zërin, iu drejtua ca grave e vajzave: — Po ju, pse rrini si të ngrira? Ejani në valle, këndonin dhe ju, përcillini trimat në luftë me këngë.

Gratë një çast ulën kokën. Ku ishte parë të vinin gjer këtu në kuvend bashkë me burrat aq shumë gra. Ato në fillim ngurruan, mandej një e nga një hynë në radhë, kënduan.

— Kështu de, moj bija, kështu. Kur i kanë lënë shqip-tarkat në baltë burrat e tyre? Asnjëherë! Ju them unë, rregumi i vjetër asnjëherë! Këndonin! — Plaku këndonte, këndonin edhe gratë, dridhnin valle të gjithë, popull e partizanë.

Këngët e reja partizane u ngjanin bubullimave që lajmërojnë furtunën. Lazja e dridhte si të ishte djalë vallen, kërcente e këndonte. Kështu e mposhte helmin që kishte në zemër e i jepte kurajë vetes dhe të tjerëve. Këndonin të gjithë, hidhnin valle të gjithë. Vallja e nderur... Gjaku i nderur... Gurët e bardhë lëviznin në opingat e llastikta. Kureshtarët formuan një rreth të madh. Laze Acari dëgjoji që aty hiqej një valle e shtruar grarishte. Edhe kënga, edhe vallja shkonin shtruar. Lazes iu bë si i njohur ai zë, ndaj zgjati kokën të dëgjonte. I brofi zemra kur pa bijën e tij, Lëndinën, që ia thoshte këngës:

*Majë blirit, te burimi,
bilbili këndon,
nënë hijen gjelbërore
partizani po vapon.*

*Partizani është i lodhur,
se bëri aksion,
bilbili, për ta çlodhur,
sipër i këndon.*

Njerëzit u ngritën nga vendi të dëgjonin e të shikonin.
— Ore, qenka vjershëtore, dëgjoni mua që është vjershëtore, — tha një bejtexhi që i kishte thumbuar me vargje satirike ballistët, saqë ata e kërkonin ta vinin në plumb. Madje dervish Rexhepi e kishte nëmur me të gjitha nenet e kuranit.

— Pusho, vuvosu ti, gagaç, lërna të dëgjojmë!

Vajza e ngriti më lart zërin.

— I këndon zemra, ndaj di ç'flet. Mbeti motër pa vëllezër.

— Vëllezër të saj jemi të gjithë, — tha një partizan.

Një partizane i vuri Lëndinës në kokë kapelen me yll, një tjetër i hodhi krahëqafë kollanin e fishekëve.

— Oj, oj, ç'lezet i madh, — tha Laze Acari. — Ia arrita ditës të të shoh dhe ty luftëtare, plaça në vend tani, — dhe i vuri së bijës në sup dyfekun. — Rinisë i duhet dyfeku. Mos ki merak për mua, e kam ruajtur në strehët e shtëpisë një grykësuarjasur nga të Austrisë. Ia kam ruajtur edhe disa krehër me fishekë! Në gjurmë ju kam për të ndjekur.

Njerëzit kthyen vështrimin anëj.

— Xha Lazja, Gani, e shikon, — i tha Batoja.

Laze Acari u ngjit mbi trungun e një rrapit të rrëzuar, bëri shenjë me dorë, dhe thirri:

— Dëgjoni, vëllezër!

— Do të flasë. Ai do të flasë, Gani.

Ata të dy çanë nëpër fshatarë gjersa iu afruan në krah Lazes. Ai vazhdoi:

— Ai që ia mban zemra sot le të dalë! Ç'bëni ju, burra dhe djem? Në çitjane të grave s'kanë qëndruar kurrë trimat e Gurshpatit. Ama; ata që tremben, më mirë të mos futen në radhët tona, me ne të radhiten vetëm ata që kanë besim se çështja e Partisë sonë është e drejtë dhe me të drejtën është fitorja, është liria.

— Rroftë liria!, — thirrën disa.

— Rroftë!,... — ushtuan zërat.

— Poshtë fashizmi i qelbur!

— Poshtëëë!...

Formimi i batalionit të parë partizan ndihej në gjithë krahinën ashtu si ndihet gëzimi i madh kur në shtëpinë e gurshpatarit lind djali i parë.

XVII

Laze Acari endej ato ditë nëpër fshatra. Kishte nder dhe zë. Flitej për të në çdo anë. I dha gjithë gjakun e shpirtin luftës.

— Ta zgjedhim në këshillin krahinor, — thoshin dhe e zgjodhën nënkryetar të këshillit. Ndaj lëvizte Lazja, kishin punë këshillat, se kishte halle populli dhe halleve duhej t'u bëhej ballë. Ishte muaji i fundit i verës dhe gurshpatarët si bleta punëtore grumbullonin që të kishin për dimër, për vete dhe për partizanët. Se dimri bënte i ftohtë, i rëndë. Thuhej që në Gurshpat bënin dy dimra e një behar. Dhe njerëzit qenë shtruar të gjithë, gra e burra, në punë, të vegjël e të mëdhenj në punë... Në çdo mbledhje e takim që bënte me ta ai përsëriste të njëjtat fjalë:

— E gjunjzëuam njëherë këtë gjeneral, po nuk e vumë dot poshtë. Prapë do të na duhet të ndeshemi me të. Kështu de, të pregatitemi për dimrin... të pregatitemi dhe të bëjmë kujdes të madh edhe për luftën. Kujtoni ç'hoqëm vitin që kaloi, na kërkonin fëmija bukë dhe u jepnim ujë. Është kështu?

— Ashtu, Laze vëllai, ashtu është!

— Ndaj ta bëjmë natën ditë, i madh e i vogël në punë! Ama dorën te pushka të ma mbani, ashtu ju do Lazja, ashtu më rruashi me ç'keni e ç'ju do zemra! Rojet të hapin sytë, të rrinë në përgjim! Burrat të jenë gati, s'u zihet besë fashistëve! I zihet besë qenit? Armiku të rrafshon kur nuk e pret. Batalioni u largua nga krahina jonë, bëhet luftë edhe në krahina të tjera. Shqipëria e gjithë e ka hedhur

dorën te pushka. Lufta do të jetë e gjatë, por do t'i gjunjëzojmë. Dhe tani që nuk e kemi pranë batalionin, të bëjmë kujdes më shumë.

— Ndonjërin nga ata miqtë e atij pllazit me sy qeni, dervish Rexhepit, ma kini kujdes! Në qoftë se nuk rrinë urtë, ua trohisni kokën. S'kemi nge të merremi me ta kur kemi hasmin te dera.

Shëtiti disa nga fshatrat e krahinës Laze Acari hipur majë kalit dhe po kthehej në shtëpi. Në hyrje të fshatit dëgjoi zërin e së shoqes që vajtonte.

— Mjaft, moj e zezë, mjaft!, — tha dhe i ranë dy pika loti në mollëzat e faqeve. Nxori shaminë, i trembur se mos e shikonte njeri, i fshiu me rrëmbim dhe ngau në trokth kalin në drejtim të fshatit.

Largimi i partizanëve nga Gurshpati u ndie ashtu si ndihet largimi i fëmijëve nga shtëpia. Afër fshatrave nëpër qafat e maleve ditën dhe natën bënin rojë vullnetarë. Ata kishin vetëm një detyrë: të vështronin qafën nën shkëmb nga vinte prej qytetit rruga për në Gurshpat. Aty, te një qafë, përgjonin sytë e veshët e rojeve dhe kështu shkante në çdo skaj të krahinës përgjimi. Nëse do të sulmonte armiku krahina lajmërohej me pesë të shtëna dhe një bombë. Kjo qe bërë rregull dhe për të doli edhe një këngë:

*Rojën e bëjmë në Qafë,
pesë pushkë e bomba gjashtë!*

Lajmi se në Gurshpat u krijua një batalion partizan dhe krijimi në të njëjtën kohë i tri batalioneve të tjera në krahinat ku vepronte divizioni i tij e shqetësonin gjeneral Erneston. Ecejaket e tij tek ura e madhe u shpeshuan.

«Duhej t'i kisha mbytur që në ditët e para, kur komunistët numëroheshin me gishta. Tani është vonë. Shumë vonë!», — thoshte me vete.

Ai endej nëpër xhadenë e gjerë nga qyteti ushtarak gjer tek ura e madhe me mendime të ndryshme, përpunonte plane të tjera në kokë. Iu kujtua pikërisht ai çast kur në sallën e madhe qenë mbledhur komandantët e divizioneve që do të zbarkonin në Shqipëri. Duçja kishte hyrë me rrëm-

bim si të mos ishte i moshuar, po djalë. Ai kishte rrëmbyer me së gjithë pjesëmarrësit në takim. Kishte veshur uniformën e mareshalit. Buzët e trasha dhe pozat që merrte e frynin dhe e bënin më dinak. Në kapelen e zezë mbante një zog si shqiponjë me vështrim të largët.

I kujtohej gjithashtu se, kur kishte dalë nga takimi me Musolinin, ishte rrëmbyer nga dëshira që ta shikonte për të fundit herë qytetin e lindjes, Romën. Kishte kaluar në rrugë e sheshe të ndryshme, kishte dalë edhe nga kodra Palatino dhe pastaj kishte kapërcyer një e nga një harqet e triumfit duke përmendur me vete emrat e perandorëve. Ishte ndalur te shtylla Trajan që e konsiredonte gjënë më të bukur që mund të bëhet për një perandor. Dhe mendimi i kishte vërshuar në thellësi të shekujve kur pati shkëlqyer forca e Romës. Ishte një nga mrekullitë e botës kjo shtyllë e lartë guri midis qytetit, ndaj ai kishte ngulur të dyja këmbët dhe sodiste si kishin mundur ata skulptorë të talentuar të punonin në gur e një nga një betejat e fituara nga ish-perandori. Në secilën prej tyre kishte vështruar diçka të veçantë dhe ishte frymëzuar. Çdo përmendore apo statujë nderonte luftëtarin romak. Këto statuja e harqe triumfi që i pati parë që në fëmijëri i kishin zgjuar fantazinë e dëshirën që të bëhej komandant i shquar. Atë ditë në ditarin e tij kishte shkruar: *Roma është e ndërtuar në atë mënyrë që t'ua rritë edhe më shumë kryelartësinë qytetarëve të saj.* Dhe në të njëjtën kohë kishte menduar se edhe ai vetë do të kthehej me lavdi. Ndoshta për të do të shkruhej... Iu kujtua dita kur u nis nga Porti i Madh. Makina e tij qe mbushur me lule, anijet luftarake me ushtarë dhe... shkrepin në kujtesë si vetëtimë ajo që ai s'donte ta kujtonte, trokitja e patericave të ushtarit invalid dhe kënga e vajzës Bareze që i dukej si një melodi e frikshme, e afërt me tingujt e marsheve të ceremonive të përmortshme.

Iu tremb aq sa i trembet njeriu egërsirës që i del befasi në pyll dhe shikonte se si atij, gjeneralit që mori dekoratën më të lartë të perandorisë, dalngadalë po i tretej lavdia, këtu te një grykë dhe qytet i gurtë në këmbë të mallit. Nuk mbahej më si një kaposht ullishtas. Ata që në fillim i kishte quajtur brigantë, nuk guxonte më t'u fliste me

të njëjtin emër. Ata ishin ndeshur me ushtarët e tij dhe qëndronin ballë për ballë.

Si ai njeriu që humbet në pyllin e madh kërkonte rru-gëdalje, ndaj erdhi gjer afër grykës e hetonte nga afër ve-primet që do të kryheshin.

Largimi i batalionit partizan nga Gurshpati i zgjoi dë-shirën gjeneral Karasit të jepte një goditje tjetër kundër gurshpatarëve.

Ushtarët u nisën në drejtim të maleve.

Te qafa, prapa së cilës nisnin shtëpitë e Gurshpatit, u dëgjuan pesë krisma e një pushkë dhe pastaj shpërtheu një granatë dore. Këto krisma u përsëritën në thellësi, kurse territorialët zunë vendet.

Qëndresa në çastet e para u trondit. Afër rrugës pesë vullnetarë qëndruan gjer në fishekun e fundit. Shtigjet u zunë nga mali në mal. Krismat ishin të rralla.

— Na zunë në befasi, mbahuni shokë, — u thoshte sho-keve njëri prej atyre të pesëve dhe qëllonte. Një mitraloz i rëndë, i vetmi mitraloz i tyre, që vendosur majë shkëmbit dhe bënte zjarr nga të gjitha anët.

Topi që nga xhadeja e mori në shenjë shkëmbin. Go-diti rreth shkëmbit, pastaj një predhë u duk sikur e rrë-mbeu vullnetarin me gjithë mitraloz. Po vullnetari u tulat disa minuta dhe vuri përsëri të dyja duart te mitralozi. Kështu një herë... dy... Bam topi, bam edhe mitralozi.

Vullnetari e sfidonte topin.

Nga malet në varg zbrisnin njerëz me rrobe shajaku e me pushkë në dorë. Ata vraponin... Në çdo rrugë dhe qafë mali njerëz.

Dilnin t'i zinin shtigjet armikut.

Dilnin të luftonin...

Aty, në shtegun kryesor ata pesë vullnetarë vazhdonin luftën.

— Mbahuni, djem, — thirri një zë. Dhe pushkët u den-dësuan.

Vullnetarët kthyen vështrimin pas. Që andej po rridhte trimëria, ajo vinte me sokëllimë, vinte me krisma.

I shkruan një letër Batos e Ganiut.
— Bjeruni breshkaxhinjve!, — dha sokëllimë një vullnetar me tirqë e feste të bardhë.

— Nga zëri më duket si Laze Acari, — tha një nga vullnetarët. Ai po afrohej duke mbajtur në njërën dorë maliherin, në tjetrën granatën dhe u jepte zemër pesë luftëtarëve te shtegu që të mbaheshin. U habitën të pesë kur panë një fytyrë tjetër në vend të Lazes.

— Jemi degë të një lisi, — u tha ai që vinte duke sokëllitur.

— Rustem! Rustem!, — i folën.
— Mbahuni, se erdhëm, prapa vijnë të tjerë.

Krismat te shtegu u shtuan edhe më shumë.
Dy shigjeta si dy lubi shkuan në drejtim të maleve të Gurshpatit.

Komandanti i regjimentit të bersalierëve, kolonel Graciani, futi në luftim edhe një batalion tjetër.

Njerëzit vështrojnë nga malet si rrëketë në ditë me shira të rrëmbyeshme. Pushkët në grykën e thellë dhe Malin e Thëllëzës shtoheshin. Gurshpatarët hynin direkt në luftim.

Një kohë u pa pshtjellim në radhët e bersalierëve. Këso lëvizje paralajmëronin dhembje...

Kolonel Graciani arriti gjer në vijat e para. Në fund të ditës, ende pa u errur, regjimenti i kolonel Gracianit që pikëzuar midis dy maleve. Në hartën e gjeneralit u hodh një shigjetë që shkonte disa kilometra në thellësi të grykës.

Kolonel Graciani kërkoi të lejohej të shkonte më përpara.

— Mjaft, nuk duhet të shkoni më tej!, — urdhëroi gjenerali.

Gjersa në Malin e Thëllëzave ende qëndronin kundërshtarët, një veprim i tillë gjeneralit nuk iu pa i arsyeshëm.

Një ditë e një natë eci batalioni partizan gjersa erdhi në Gurshpat dhe zuri pozicione luftimi në Malin e Thëllëzave.

Mbas luftimeve të ditës së parë pozitat mbetën të pandryshuara. Shkëmbi nxinte. Aty, natën, një partizan zbriti me litar dhe zbardhi me gëlqere të bardhë katër shkronja: V. F. L. P.

Sapo u gdhi, në xhade topat luhatën flakë... Koloneli i regjimentit «Vale del Po» kërkonte ta verbonte bardhësinë e katër shkronjave.

Nën shkëmb, faqeve të malit krahu i majtë i qendrës partizane dha një sulm. Ushtarët e kapiten Alfredos u detyruan të bënin prapa.

— Mbi ta, vëllezër!, — thirri Batoja. Ishte fshikur nga një plumb në pulpën e këmbës, por e kishte fshehur plagën nga shokët. Italianët i lanë në vend trupat e ushtarëve që u goditën nga plumbat.

Ngadalësia i ftoh tytat e pushkëve dhe zemëratën e sulmit, ndaj Batoja kërkonte që sulmi të ishte i rrufeshëm. Gojët e gurta e të ftohta të fortinove të lartësitë afër urës lëshuan flakë mbi sulmuesit.

Batoja vuri re që kështjella e përmbysur qe ngritur përsëri. Dha urdhër të mos shkohej më përpara, ndërsa gjeneral Ernestoja komandoi që të hynte në luftë një batalion i këmishëzinjve.

Gjuajtësit fluturuan përsëri mbi pozicionet partizane. Gjeneralit iu duk se me sulmin që bëri e kishte goditur Malin e Thëllëzave si me topin më të madh, i kishte dhënë qëndresës partizane tronditje psikologjike, ndaj dha urdhër dhe topat e kolonel Paladinit njëherësh me breshëri goditën edhe një herë mbi shkëmb. Ushtarë në formacion luftimi u hodhën përsëri në sulm.

— Avanti!, — urdhëroi kolonel Graciani. Bersalierët u afronin zemrat tytave të pushkëve të luftëtarëve të batalionit partizan dhe vullnetarëve.

Goditja e menjëhershme me zjarr nga batalioni partizan e rrëzoi që në fillim në tokë regjimentin e bersalierëve. Në fillim u duk sikur plumbat e prenë si një kosë e mprehtë gjithë regjimentin e kolonel Gracianit.

Në goditjen e parë edhe gjenerali që erdhi me auto-blindë e ndjeu veten të tronditur. Ai u mundua të fshihte tronditjen me një buzëqeshje ironike që londronte me frikë

në buzët e tij. As ai vetë nuk e dinte si i ndodhi ashtu, i ndodhi një si e prerë e lehtë, e brendshme. Syri i tij sa herë e kthente nga mali bëhej nervoz, përfshinte me një lëvizje të shpejtë shkëmbin nga kreu në fund dhe, sado që mundahej ta harronte, i kujtohej gjithnjë ngjarja që i kishte treguar kolonel Graciani se si në lashtësi topat e fuqishëm e kishin goditur shkëmbin që kishin përpara me gjyle të rënda. Thuhej se vendësit lagnin bërrucat me ujë, binin mbi predha e shuanin fitilat e tyre.

— Një gjë e tillë kërkon guxim!, — kishte thënë. — Nuk është lehtë ta bësh tjetrin të bjerë mbi predhë.

Në sytë e mendjes së tij dilte topi i madh që godiste, predha e zezë që çante vendin, e bënte gropë, po nuk pëlçiste, sepse luftëtari i shuante fitilin, i hiqte forcën.

Në këto përlëshje vendësit a nuk u hiqnin forcën e guximin reparteve të divizionit të tij? Atij i bëhej se shpërthimet e dendura të topave mbi mal ishin një harxhim i kotë i predhave.

— Ndaloni zjarin!, — i dha urdhër artilerisë.

Topat e rëndë të regjimentit «Vale del Po» u shuan. Tymi që mbushte grykën dhe Malin e Thëllëzave u hap shpateve.

— Bandiera! Bandiera!), — foli Ulderikoja.

Gjenerali vështroi shkëmbin që ngjante me tehun e një shpate. Aty ishte ngritur flamuri.

— Aty kanë vendosur edhe mitralozat e rëndë, — i tha komandanti i regjimentit. — Ata kanë shkruar dhe... — Kolonel Graciani nuk e mbaroi gjer në fund mendimin, po gjenerali e nuhati.

— Shkronjat duhet t'i prishim patjetër!

— Është e pamundur, u munduam, por...

— Me predha topi!

Topat e regjimentit «Vale del Po» e vunë përsëri në shenjë.

Gjëmimi kësaj radhe u bë më i rëndë.

---

1) (ital.) — flamuri

Gjeneralit të divizionit «Lupi» iu bë zemra mal që të dyja lartësitë u mbajtën nga ushtarët e batalionit «San Marko». Kjo ishte një shpresë se kufijtë e luftës mund t'i largonte edhe më në thellësi nga qyteti.

— Të mbahet ajo lartësi!, — urdhëroi komandanti i batalionit. Kapiteni dërgoi të vinin nga depot mina dhe tel.

— Do t'i kthej në fortino dhe të derdhin në to hekur dhe çimento...

Para syve të gjeneralit lartohej përsëri kështjella. Ata që zbritën nga mali nuk qenë shumë, por gjenerali u trondit, sepse ushtarët e batalionit «San Marko» u alarmuan më shumë nga sa duhej.

Lartësia e vogël ku ishin vendosur ushtarët e toger Erikos bëri një zjarr aq të dendur, saqë partizanët edhe kësaj radhe e ndalën hovin e sulmit.

— Bravo, — tha gjenerali që nga autoblanda dhe pyeti se kush i komandonte ato forca.

— Tenente Erikoja, — tha kapiten Alfredoja.

— Karo mio! E njoh! Ai është oficer trim.

Kishte pasur tre oficerë të tjerë nga Parma, por një i qe vrarë në malin e Këndrevicës, tjetri në grykën e Kuçit dhe i treti, ai që ishte me gradë edhe më të lartë, edhe më trim, qe goditur një ditë midis qytetit nga gryka e revolverit të një çunaku, birit të atij kovaçit që pushkatuan.... Nga kazermat erdhën disa kamionë të ngarkuar me mina dhe tel. Përsëri e sulmuan partizanët kompaninë e togerit nga Parma. Dhe përsëri zjarr i dendur mitralozash. Edhe kësaj radhe u mbajtën ushtarët. Gjenerali i gëzuar i shtrëngoi dorën kapiten Alfredos, pastaj hipi në autobлиндë dhe iku. Kur mbërriti në shtabin e tij, u ul mbi një kolltuk i zbetë.

Ra zilja e telefonit. Ernesto Karasi s'guxoi të fliste. Mendoi ndonjë lajm të kobshëm, me siguri. Telefoni ra më me nervozizëm Gjenerali nderi dorën, mori receptorin.

— Kush është?, — pyeti.

— Kapiten Alfredoja, — foli centralisti. Komandanti i batalionit «San Marko» i njoftoi situatën. Asnjë ndryshim nga e para.

— Kompania e toger Erikos i mban pozicionet?, — pyeti gjenerali.

— Keni dëshirë të flisni me të?, — pyeti kapiteni.

— Me tenenten? Ma jep.

— Alo!... Alo.. E?... Jeni vetë, ju, tententja im i dashur, ju jeni në telefon? Dëgjomëni mirë... ju urdhëroj të godisni ata banditët! T'i godisni dhe t'i godisni! Mbrojeni me çdo kusht atë vend, sinjor tenente! — Fliste dhe gjithnjë e ndiente veten të papërmbajtur, ishte i gëzuar e i shqetësuar njëherësh. I premtoi togerit grada dhe karrierë ushtarake. Dëgjonte në mikrofon krisma armësh dhe bomba.

Atë kohë një bombë shpërtheu në shpinë të Erikos. Krismën ia dëgjoi dhe gjenerali.

— Sinjor tenente!, — i foli. — Sinjor tenente! Eriko! Eri...kooo! Alo, Erikooo!

Partizani që hodhi bombën shkoi aty, mori receptorin dhe e vuri në vesh.

— Sinjor tenente! Alo... alo! Gjenerali juaj në telefon... Alo! Alo!, — flisnin nga ana tjetër e telit.

— S'ka më Eriko, — tha partizani që hodhi granatën, — jam unë Bato Gurshpatari, Njihemi, besoj se s'më kenë harruar.

Gjenerali u drodh si ta kishte mbërthyer korenti dhe e lëshoi receptorin pa pikë fuqie.

Nënkolonel Fucilioja mori urdhër nga komandanti i divizionit dhe u ngrit në ajër. Ai e drejtoi gjuajtësin e tij në drejtim të perëndimit. Te vendi ku bashkohen dy lumenjtë mori kthesë dhe iu drejtua ballit të Malit të Thëllëzave. Fluturonte në lartësi mbi një mijë metra. U vu në kërkim të pozicioneve të partizanëve e të territorialëve. Nuk pa asnjë lëvizje. Fliste me aeroportin. Katër gjuajtës të tjerë qëndronin gati me motorë të ndezur.

Aeroplani i tij zbriti më poshtë... Nënkoloneli dalloi lëvizje dhe u soll rrotull mbi shkëmb.

— Mos lëviz nga vendi ti aty, — iu kërcënua një territoriali. Ai nuk u ndal, vrapoi nga shkëmbi. Nuk arriti gjer

aty. Piloti e vuri në shënjestër dhe ai mbeti midis malit një shenjë për aeroplanët.

— E vrau! E vrau!

Gryka gumëzhiti, gjuajtësit e tjerë u shkëputën nga pista. Nënkolonel Fucilioja i ndërseu ata në drejtim të Malit të Thëllëzave.

Partizanët e vullnetarët mbetën në shkëmb. Tani askush nga ata nuk mendonte për vatrën familjare... për stabin në mal apo... Vështimet e tyre mbetën lart nga vuvurimat që linin prapa aeroplanët, vështroin «sorrat» e zeza.

Nuk e kishte të parën herë Batoja dhe partizanët që prisnin mitralim nga ajri. Ai ishte i qetë si përherë. Partizanët ishin shtrirë në tokë. Plumbat e mitralozave thërmonin gurët dhe gjuajtësit shkisinin tutje faqes së malit, në drejtim të qytetit.

Një gjuajtës vazhdonte të endej sa në njërën anë në tjetrën.

Ishte nënkoloneli, afronte «sorrat», u jepte kuadratin, u printe në ballë, mitralonte.

— Aty të hidhen bombat!, — urdhëroi pilotët nënkoloneli.

Pilotët lëshuan tri e tri në radhë bombat. Shkëmbin e mbuloi tymi. Gjëmimi që i rëndë, i padëgjuar...

— O, bini sa të doni shkëmbit, na... Edhe të gjitha bombat e Italisë të lëshohen këtu, nuk kanë ç'na bëjnë, — briti Sevo Rrënja me zë të lartë që ta dëgjonin të tjerët dhe qëllonte me mitraloz në drejtim të aeroplanëve.

Mbi shkëmb valavitej flamuri i batalionit partizan, qëndronin në përgjim si të salduar mitralozat e rëndë dhe shkëlqenin katër shkronjat: V.F.L.P.

Mbas sulmit që bëri me disa forca nën shkëmb Batoja qëndronte majë shkëmbit në Malin e Thëllëzave. Nuk i harrohej biseda e shkurtër që pati me gjeneralin. «Çudi, — tha me vete, — sa të papritura ka jeta... ku ta dija unë që nëpër krisma arrinte gjer aty zëri i gjeneralit». Iu hoqën këto mendime nga koka vetëm kur vështroi me një palë

dylbi të gjata që ia kishte marrë nga dora toger Erikos të vvarë.

— Ai donte të më vriste, u dha urdhër ushtarëve t'i mbushnin pushkët. Dhe fundi?... Sa keq që nuk e zura të gjallë... Do të ishte më mirë. — Dhe ja tani Batoja shikonte me dylbitë e tij më përpara se të tjerët. Hetonte me kujdes çdo lëvizje dhe mundohej të zbulonte të fshehtat e tyre. Ishte komandant dhe duhej të gjykonte për luftën, duhej vështrimi i tij të shkonte larg.

— Dylbia me pamje më të kthjellët për mua janë mësimet e Partisë, — murmuriti. — Ato më tregojnë atë që duhet të bëj. — Nga ajo majë siprane sodiste veprimet e italianëve, i thoshte me zë të brendshëm vetes: «Ata dashkan të na shtyjnë në thellësi të maleve! S'duhet ta bëjmë atë që kërkon armiku, duhet të kërkojmë rrugë e mundësi të tjera për t'i bërë ballë!» Iu kujtuan fjalët që i tha Ganiut kur u ndanë për të zënë pozicionet: «Unë nuk do të tërhiqem nga ky shkëmb edhe sikur të sulmojë këtu e gjithë ushtria e Duçes», — dhe me dorën mbledhur grusht kishte goditur me forcë mbi gurin ku ishte mbështetur dhe dora iu gërvishit, i dolën sumbulla gjaku. — Do të qëndrojmë, do të luftojmë!, — tha dy-tri herë edhe tani. — Mori përsëri dylbinë dhe shikoi rrugën, shikoi një e nga një edhe luginat e vogla që hynin në drejtim të malit. Kudo vendi mbulohej nga uniforma bojë bari e ushtarëve, vinin kompanitë radhë-radhë njëra pas tjetrës.

Gjeneral Ernesto Karasi kishte vendosur që kësaj radhe t'i shkulte medoemos forcat partizane nga shkëmbi i Malit të Thëllëzave. Ai e bënte këtë edhe nën shtytjen e komandantit të trupave italiane në Shqipëri, gjeneral Dalmacios, i cili një ditë më parë kishte biseduar me radio dhe i kishte thënë: «Po nuk arrite të futësh në kështejllë, rrebelët, do të vijë dita që të të futin ata ty».

Ballin e malit e goditën plumba dhe predha topi. Kjo nuk arriti ta prapste sulmin që kishin filluar partizanët e vullnetarët.

Ndeshja që bëhej me batalionin e këmishëzinjve tek

ura ishte nga fundi. Megjithëse e panë veten të humbur, ata nuk jepeshin.

Një mortajist i partizanëve vazhdoi të qëllonte. Dikush që nga vija e sulmit foli me zë të lartë:

— Të ndalojë zjarrin mortaja! — Ishte Salikoja. Foli dhe u hodh midis armiqve. Mortajisti e ndaloi zjarrin, nxori shaminë dhe fshiu fytyrën nga djersa.

— Ka lezet të bësh dyfek me ushtarë që guxojnë të dalin përpara flakës së dyfekut tënd, — u tha shokëve Salikoja, kur po zbriste nga bregu në zallin e lumit, te njëra nga këmbët e urës, për t'u ndeshur me një fashist. Nuk dukeshin si dy njerëz që duan të vrasin njëri-tjetrin, por sikur loznin e zbaviteshin se kush donte t'i shikonte tjetrit një pjesë të trupit. I drejtonin pushkën njëri-tjetrit dhe lëshonin flakë nga grykët e armëve. Plumbat linin shenja në këmbën e urës.

Komisar Ganiu sapo e pa ç'ndodhte tek ura, sado që ishte plagosur në kokë, i shkoi në ndihmë Salikos.

Nga shëndeti këmishëziu që ndryshe nga të tjerët, nga veshja gjithashtu. Në uniformë mbante shenja.

— Qenke oficer!, — tha Ganiu dhe u mbajt e hoqi gishtin nga këmbëza. Do të na duhet i gjallë ky drej. — Italiani vështronte këmbën e urës me pistoletën gati, vështronte të dilte atje Salikoja dhe, sapo ai tundi kapën e qëllloi. Plumbi e shpoi bustinën partizane, i fshiku dhe pak dorën, sa ia nxiu, se nuk e kishte prekur as në mish e as në kockë.

— Heuk, për pak m'i hëngri drekët, — tha me vete Salikoja, ndërsa po shikonte bustinën partizane të shpuar në dy vende nga plumbi. I inatosur i vuri përsëri në gojë pushkës fishekun, u bë gati të dilte dhe ta qëllonte. Kur doli dhe drejtoi andej pushkën, pa në vend të fashistit një partizan. Ishte komisar Ganiu. Salikoja i trembur fërkoj sytë. E vërtetë që ajo që po shikonte? Si ashtu, në sekondë, në vend të këmishëziut, mbiu atje komisarit? Qortoi veten: «Ku e lashë zdapin të më humbiste nga sytë?».

Kundroi çdo drizë e skutë, nuk pa gjë. Komisar Ganiu i që hedhur në shpinë këmishëziut, i rëndonte sipër, i tregonte tehun e thikës e i fliste italisht:

— Dorëzohu, se ta ngula majën e saj në zemër!

— Heuk, aty ma ke derrin e derrit, shoku komisar, mba-
je, ore, se erdha. — Erë u bë Salikoja, shkoi aty, e zuri nga
këmba dhe ia përdrodhi me forcë, saqë kocka bëri krëk e
këmishëziu klithi.

— Mos u dorëzo po deshe, — iu kërcënua Salikoja. Në
fund i zënë ngushtë këmishëziu u dorëzua. Salikoja e ku-
ndroi nga koka te këmbët.

— Heuk, qenka si dem i patredhur ky, shoku komisar,
heuk... heuk!...

Batoja dhe Ganiu morën pjesë në mbledhjet që u bënë
me komandantët e komisarët e reparteve partizane. U dis-
kutua për sulmin që do të bëhej në mëngjes të ditës tjetër
mbi divizionin «Lupi».

Komiteti Qarkor i Partisë u kishte dhënë urdhër ko-
mandave partizane t'i afronin forcat nga qyteti. Sulmi mbi
pozicionet e divizionit «Lupi» i filluar nga partizanët e
gurshpatarët do të vazhdonte nga të gjitha drejti-
met.

Natë. Në çdo drejtim, nga malet përballë përtej fushës
afroheshin forca.

Ganiu e Batoja ecnin krah për krah.

— Ky do të jetë sulmi ynë vendimtar, — tha Batoja.

Dhe i fundit, — gjegji Ganiu...

— Nuk besoj. Kur ta shikojnë që s'do të mbahen dot
këtu, do të tërhiqen buzë detit, aty do të mbahen gjer në
çastin e fundit.

— Italia është e tronditur edhe nga ngjarje të brend-
shme.

Ata ecnin e bisedonin. Hapat e tyre dëgjoheshin në rru-
gën që kalonte nga lagjet anësore të qytetit në drejtim të
malit. Shkonin te shokët që ishin hapur në formacion luf-
timi përballë lartësive ku qëndronin ushtarët. Sapo dolën
te kodrat përballë qytetit ushtarak, u ndalën.

— Të uroj mbarësi! Mirupafshim!, — i tha Ganiu dhe
nderoi me grusht. Batoja e rroku fort.

— Mjaft de, se më mbyte, — i tha Ganiu duke qeshur.
Batoja e lëshoi dhe iku të arrinte me kohë në vijën e parë

të sulmit. Kur ai arriti, ende në qiell shkëlqente hëna, veçse vargëzimi i majave të vargmaleve mbi qytet nisi të zbardhëlohej. Kjo i dha të kuptonte se agimi po afrohej. Kaloi nëpër disa pozicione, bisedoi me partizanë e vullnetarë.

Zbardhi...

Dylbitë e Batos rrëmbyen lartësitë dhe qytetin ushtararak ku ishte mbledhur shuk divizioni «Lupi». Batoja përfytyroi ditën kur hyri së pari në qytetin e tyre ky divizion. Ato ngjarje kishin ndodhur katër vjet më parë dhe atij i bëhej si të kishin kaluar katër ditë. Përfytyroi çaste nga dita që doli nga deti në tokë divizioni «Lupi». Përfytyroi kryqëzorët në det dhe aeroplanët në qiell. I erdhi një çast ndër mend edhe marinari Tamason Lamberti që vdiq nga plagët buzë ujit..., Sarafinoja me fytyrë të skiles..., gjenerali mjekërzi i divizionit... dervish Rexhepi. Ndoshta do t'i kujtoheshin edhe të tjerë, por një trokitje e largët e bëri të kthente vështrimin andej.

— Trang, trang, trang!, — u dëgjuan disa herë radhazi tingujt e sahatit të madh të vendosur mbi kështjellë. Batoja e hodhi vështrimin te kështjella ku valavitej një flamur i madh i kuq me shqiponjë. Flamuri shikohej nga çdo anë e qytetit. Poshtë, mbi tri kodrat ku ishte divizioni «Lupi», kishte akoma flamurë tringjyrësh.

Bato Gurshpatari shikoi orën. Në krahët e tjerë u dhanë shenja për sulm.

— Mbi ta, përparaaa!, — thirri Batoja.

Kësaj radhe sulmi bëhej njëherësh nga të gjitha anët. Partizanë e vullnetarë vërshuan nga këmbët e malit e drejt e mbi pozicionet e divizionit.

— Mbi tela, përpara!, — thërrisnin.

Krisma dhe gjëmime të forta nga kjo anë, krisma dhe gjëmime të forta nga krahu tjetër.

Andej nga shkonte Batoja qëndresa ishte më e ashpër.

— Aty është ai... Aty të hidhemi.

— Kush, shoku Bato?

— Gjarpri, Sokol, ai që doli katër vjet më parë nga deti.

Ai që na vrau lulen e djemve dhe të vajzave.

— Gjeneral Ernesto Karasi?

Ai ishte struktur aty, midis lartësive. Sokoli u dha shenjë sulmi me bori dhe disa skuadra me partizanë e vullnetarë në formacion luftimi u hodhën në drejtim të bunkerëve. Batoja dëgjoi zërin e Lëndinës, vajzës së Laze Acarit. U tremb, nuk donte të vritej... nuk donte të lëndohej nga plagë të tjera zemra e Laze Acarit. Foli me zë të lartë:

— Lëndinë! Lëndinë!

Ajo s'mundi të dëgjonte. Kishte hyrë midis krismave të armëve, derdhte mbi armikun urrejtjen që i qe mbledhur në gjoks për humbjen e dy vëllezërve.

Përleshja që në çastet e para u bë aq e ashpër, sa që gjeneralit të divizionit iu desh të shkonte vetë në vijën e parë të luftës ku e ndjeu më afër rrezikun dhe hidhej si një bishë, nga pozicioni në pozicion. Me shembullin e tij u jepte të kuptonin vartësve se ai ishte në gjendje të zotëronte veten dhe në çastet më kritike.

Goditjet ishin tronditëse. Në këto çaste gjenerali i divizionit «Lupi» turfullonte si ndonjë kapiten anijeje që i shpohet anija midis oqeanit. Një ekipazhi të tillë i ngjante efektivit i divizionit të tij, por nuk jepeshin as gjenerali dhe as ushtarët. Një ditë më parë kishte mbledhur divizionin dhe me zë të lartë kishte thënë:

— Unë ju solla nga Italia, unë duhet t'ju kthej përsëri.

— Rroftë gjeneral Karasi!, — kishin thirrur ushtarët. Këto thirrje e hodhën në mendime Erneston, e burrëruan më shumë. Energjia e guximi i komandantit s'kishte si të mos përshkonte edhe divizionin. Ky ishte shkaku që qëndresa në pozicionet afër kazermave u bë aq e madhe, sa që çdo pozicion për ta marrë duhej ta sulmonin disa herë. Me vështirësi e shtinin në dorë. Erdhi më në fund një çast që qëndresa e trupave të tij u lëkund. Rënia e disa pozicioneve krijoi çoroditje.

— Dale, dale! Morën zemër breshkaxhinjtë! Bjeruni, — thirri Batoja dhe humbi andej, midis tyre. Tre vullnetarë dhe dy partizanë që u hodhën mbi ta mbetën aty pa jetë. Trupat e tyre, të kacavjerur në tel sulmuesit i vështronin si me frikë. Ata ua prenë hovin e sulmit. Batoja e vuri re topitjen, ndaj thirri:

— Çdo hap që hedhim na çon drejt lirisë! Përpara!

Tingujt e borisë partizane u dendësuan.
Partizanët e vullnetarët morën guxim, më me hov e përsëritën sulmin.

Ushtarët që mbronin lartësinë u zunë robër.
Nga këto çaste anija e Ernesto Karasit do ta ndiente veten gjithnjë dhe më të pasigurtë nga dallgët. Gjenerali i shqetësuar vështronte si i mbërtheu paniku ushtarët dhe shtabin e tij. Po ndodhte ajo që ai i ishte trembur. Njëlloj si një anije e shpuar po fundosej pak e nga pak forca e divizionit të tij.

Murgioja, prifti i divizionit prefekti Tahir Përgjini dhe dervish Rexhepi ishin mbyllur në pallacinën e divizionit dhe ngrinin veshët të kapnin çdo krismë. Krismat u erdhën më afër. Në dritaret e pallacinës ku ishin ata u thërrmuan në mijëra pjesë xhamat e kristaltë.

— Fundi, erdhi fundi, — tha prifti.
— Sa shpejt!, — tha prefekti.
— Allah, allah!, — thoshte dervish Rexhepi pas çdo gjëmimi.

Gjenerali nuk i pa ata tinzarë kur largoheshin. Nuk i pa, sepse ai në çastin më kritik për divizionin e tij duhej të qëndronte në vendin më të vështirë.

— Asnjë hap prapa!, — dha urdher.
Shpresë e kotë... Një nga regjimentet e tij qe thyer. Gjenerali shkoi në atë drejtim. Kërkoj në telefon komandantin e regjimentit. Ishte lodhur... Djersë në shpatulla, shkumë në gojë.

— Kolonel Graciani! Ku është kolonel Graciani?!, — foli me centralistin e bersalierëve.

— E morte, sinjore, morte!
Bisedoi me regjimentin e këmishëzinjve:

— Ç'u bë kompania e kapiten Indebardit?... O, ç'djem stërviti ai oficer! Ku janë ata trima, ku?...

— U dorëzuan.

— Robër?

— Si, sinjore!

— Batalioni «San Marko» a është në vendin e tij?

— Jo!

— Si jo?...

Kur dëgjoi fjalën «jo», gjeneralit iu duk sikur dikush e goditi me topuz prapa kokës.

Batalioni «San Marko» mbronte një nga pozicionet më kryesore të divizionit. I ra me pëllëmbë ballit, shtypi vetullat.

— Ku shkoi batalioni? Ç'u bë kapiten Alfredoja?, — pyeti.

— U thye, u tërhoq...

— Disgraciato!

Mendoj një çast të ngrinte në ajër një avion, të fluturonte edhe vetë bashkë me të në drejtim të detit.

— Më lidh me aerodromin..., — i foli centralistit. Ai s'dinte ende që nga aeroporti gjuajtësit ishin larguar si një tufë shpendësh që tremben nga çiftja e gjuetarit. Andej kalonte një batalion tjetër partizan dhe vullnetarët nga krahina përtej lumit.

— Tanket, autoblindat! Të nisemi! Ç'presim?, — thirri.

Divizioni si një rrëshqitës që i trembet zjarrit që shkaktoi ai vetë lëvizi drejt buzës së detit. Ishte koha kur divizionet italiane largoheshin nën goditjet e partizanëve dhe të forcave popullore nga thellësia e vendit në breg të detit.

Gjenerali i divizionit «Lupi» kuptoi se anija e tij që dikur e quante të hekurt nuk mund të qëndronte e t'u bënte ballë dallgëve.

Ishin çastet e fundit.

Anija e tij qe përplasur në shkëmb...

Divizioni «Lupi» u mblodh shuk buzë detit në të njëjtin vend ku kishte zbritur në prill të vitit tridhjetë e nëntë. Ushtarët dhe oficerët ndienin peshën e lodhjes së katër vjetëve luftë... Gjenerali nuk guxonte të vështronte në drejtim të malit, siç nuk vështron dot frikacaku në drejtim të tytës së pushkës. Batalioni partizan i Batos dhe gurshpatarët e kishin ndjekur në gjurmë, hap pas hapi. Në këto pozita u ndodhën të dyja palët kur u dha lajmi i kapitullimit të Italisë.

Gjeneral Ernestoja, u mundua ta zhdukte hutimin e panikut që mbërtheu trupat e tij. Kërkoi të qëndrohej de-

ri në fund. Dhe luftimet si edhe më parë vazhduan. Ato pak e nga pak iu afruan qytetit. Batoja nga lartësia përballë qytetit shikoi portin.

— Këta shkuan mish për top. Më shumë se gjysmave u mbetën eshtrat nëpër malet tona dhe kushedi cili do të jetë fundi i tyre, — tha Ganiu që tashmë përsëri ishte bashkuar me Baton.

— Dhe të mos zënë mend po deshën! Është e dyta herë që i mbysim në det!, — foli Batoja prerë.

Deti Jon shkëlqente me ngjyra vezulluese. Skuadra e Salikos doli te gërxi mbi qytet. Një bateri topash e goditi disa herë me radhë gërzhin. Luftëtarët u strukën nëpër kllapa gurësh. Divizionit «Lupi» i kishte mbetur vetëm një rrip tokë në buzë të detit.

— As për varret e tyre nuk u mjafton, do të dorëzohen se s'bën, — tha Salikoja.

Ndeshjet buzë detit u bënë edhe më të ashpra. Nga Qafa e Erës, për gjithë natën vrapuan si era dhe zbritën nga malet gurshpatarët edhe Laze Acari. Ata kërkuan vend në vijën e luftës dhe Batoja e Gani Çani i vunë në pozicione sapa erdhën.

Në mëngjesin e ditës tjetër, akoma pa aguar, partizanët dhe forcat e vullnetarëve popullorë ndërmorën një sulm të përgjithshëm. Lartësitë mbi qytet ranë ende pa rënë mirë dita. Mëngjesi i gjeti partizanët dhe vullnetarët popullorë më afër qytetit dhe buzës së detit. Ushtarët e divizionit «Lupi» u ngjeshën më shumë buzë ujit. Zjarri i armëve në drejtimin nga sulmonin partizanët bëhej i dendur. Batoja i dha shenjë Sokolit t'i binte borisë. Mitralozat e rëndë hapën zjarr në drejtim të armikut.

— Përpara, partizanë, përpara!, — thirri Batoja dhe vrapoi.

Njëherësh dolën nga kllapat e gurëve të gjithë. Ishin qindra njerëz. Një pjesë shkonin drejt qytetit, me këta ishte Ganiu, pjesa tjetër, duke shkuar fundit të malit, e linte qytetin në krahun e majtë dhe do të dilte te kodrat, midis dy porteve.

— Sokol, shoku Sokol, bjeri borisë!
Krismat u dendësuan. Edhe Sokoli vrapon mes shokë-

ve, mbush fort mushkëritë me frymë dhe tatia e borisë bëhet më e kthjellët, më e fortë, më e dendur...

— Sokol!, — dëgjoji afër zërin e Dritës. Ai e ndali një çast hovin që kishte marrë. Hodhi vështtrimin nga ana e detit, dalloj midis disa partizanëve Dritën që i tundi dorën e i brofi diçka në zemër. Ajo ecte në krah të Lëndinës, ecnin e shtinin mbi ushtarët e divizionit «Lupi» që ngjeshëj përherë e më shumë buzë detit.

— Deti ju solli, deti ju prití, — thirri një nga vullnetarët në krah të Sokolit. Ai e njohu, ishte Rustem Begoja që vraponte e qëllonte me pushkë dhe prapë vraponte.

Një çast papritur sulmi u ndal. Kishin rënë në një breshëri zjarri mjaft të dendur.

— Sokol! Sokol!, — thirri me zë të lartë Batoja dhe u hodh përpara. Sokoli e ndoqi. I binte borisë për sulm.

Radhët e sulmuesve sikur vunë krahë nga tingujt. Mali sikur nxori më përpara gjoksin, kërcënoi armikun. Përsëri Batoja thirri:

— O burraaa! Mbi ta me granata... me granata!

— Forca, djema! Forca! — Zëri Salikos.

Ecte në krah të tij duke qëlluar me mitraloz Sevo Rrënja.

— Ta-ti!... Ta-ti!... — I binte borisë Sokoli gjithë djersë e pluhur dhe shtinte më të rrallë me pushkë, dërgonte plumba në llogoret e armikut, pastaj vinte përsëri në buzët e holla borinë. Gjithandej tinguj, zëra, batore pushkësh. U dëgjua përsëri zëri i Batos. I hakërryer ai shikonte andej, jepte zë:

— Mbi ta, me granata dore! Me granata dore!

— Edhe një herë, Sokol, më fort!

Sokoli doli përballë rreshtave që sulmonin, i ra më me ngulm borisë. Lufta po zhvillohej edhe më nga afër. Sokoli mbushi gjoksin me frymë dhe rendi pas Batos. Përsëri tinguj:

— Ta-ti! Ta-ti!

Tym në llogoren e armikut, bomba dhe plumba...

— U paça trimërinë, djema! — tha Laze Acari e vrapoi nëpër plumba.

Gjeneral Ernesto Karasi nuk e kishte më në dorë divizionin. Ai gjeti kohë e hodhi në ditar mendimet e tij.

Ka disa orë që luftimet buzë detit pushuan.

Përpara meje kam një copë letër të bardhë. Ai ka shkruar me laps të kuq: Letra është një shkarravinë, një trup i vërtetë. Më duhet të dorëzoj divizionin te një brigant! Asnjë rregull, asnjë garanci, asnjë komision. Rrethimi është i dendur. Më shumë janë burra me kostume leshi dhe feste të bardha e partizanë. Gurshpatarët më ndoqën këmba-këmbës gjer këtu, buzë detit. S'm'u nda ai Batoja. Asnjë rregull asnjë garanci e asnjë komision. Mendimet e tyre ai i ka shprehur me një fjalë tepër lakonike: «Dorëzim pa kushte!...»

Kjo fjalë do t'i kishte hije vetëm një romaku e jo një...

Bëhem si i xhindosur, harboj rreth tryezës. Shpresat tona për të sunduar këtë vend humbën. Mos ishte gjithë veprimi ynë një aventurë?! Ulderikoja kërkon të më qetësojë.

Ndodhem buzë detit Jon. Në të njëjtin port ku zbarkoi divizioni im katër vjet më parë. Atëherë unë qëndroja mbi një kryqëzor, lëshoja në drejtim të bregut furtunë, ndërsa tani qëndroj i mbyllur në një çadër. Divizioni im është gati për t'u dorëzuar. Unë jam... Fjalën «rob» nuk mund ta shkruaj. E ç'jam unë tani? Asgjë... as një arne që qepet në një pallto të grisur për të mbuluar pjesën e shqyer.

Me çfarë vlere do të më gjykojë historia mua, gjeneralin e divizionit «Lupi», që një rojë më detyroi të hedh në pirgun e madh të armëve që dorëzuan ushtarët e mi edhe pistoletën time?

— Më në fund përsëri u takuam, zoti gjeneral, — e zgjoi zëri i Batos nga gjendja ku kishte rënë.